

SKRIFTER UTGITT AV DET NORSKE INSTITUTT I ATHEN
BIND 6

ANTIKKE SAMFUNN I KRIG OG FRED

Festskrift til Johan Henrik Schreiner

Redigert av Jon W. Iddeng



NOVUS FORLAG
OSLO 2003

SKRIFTER UTGITT AV DET NORSKE INSTITUTT I ATHEN
(ISSN 0802-5231)

1. *Dionysos og Apollon. Religion og samfunn i antikkens Hellas.* En artikkelsamling redigert av Tormod Eide og Tomas Hägg. Bergen 1989. 288 s. ISBN 82-991411-2-5.
2. *Hellas og Norge. Kontakt, komparasjon, kontrast.* En artikkelsamling redigert av Øivind Andersen og Tomas Hägg. Bergen 1990. 280 s. ISBN 82991411-3-3.
3. *I Hellas med Pausanias.* Artikler og oversettelser redigert av Øivind Andersen og Tormod Eide. Bergen 1992. 292 s. ISBN 82-991411-4-1.
4. *Antikken i norsk litteratur.* En artikkelsamling redigert av Øivind Andersen og Asbjørn Aarseth. Bergen 1993. 253 s. ISBN 82-90500-14-9.
5. *I skyggen av Akropolis.* En artikkelsamling redigert av Øivind Andersen og Tomas Hägg. Bergen 1994. 416 s. ISBN 82-991411-8-4.
6. *Antikke samfunn i krig og fred.* Festskrift til Johan Henrik Schreiner. ISBN 82-7099-378-6.

Instituttets adresse:
The Norwegian Institute at Athens
Tsami Karatasou 5
GR-117 42 Athens
(Fax +30 19215993)

Bronseskulpturen av Johan Henrik Schreiner
er laget i 1996 av Magne Ekeberg.

© Novus forlag 2003

ISBN 82-7099-378-6
Trykk: Gjøvik Trykkeri A.s
Innbinding: Gjøvik Bokbinderi A.s

Boken er satt med Adobe Garamond 11,5/14
og trykt på Munken Cream 100g

Forord fra Det norske institutt i Athen

Fra Det norske institutt i Athens stiftelsesår 1989 og fram til 1994 så fem bind i serien *Skrifter utgitt av Det norske Institutt i Athen* det mediterrane lys. Alle var i hovedsak skrevet av forskere ved norske universiteter og målgruppen var studenter, forskere og det som vi gjerne vil tro er den interesserte allmennhet i Norge. Deretter tok den mer internasjonale publiseringen ved Athen-instituttet fart og det ble mindre tid og anledning til å tilgodese det norske miljøet med publikasjoner på vårt eget språk. Denne boka er et forsøk på å videreføre denne viktige oppgaven for Athen-instituttet, for uten en levende interesse i hjemlandet for gresk kultur og historie i antikken og senere perioder, vil også vår klassiske utpost på sørsiden av Akropolis visne hen i det blendende greske sommerlyset.

I motsetning til sine forgjengere er dette bind 6 i Instituttets norske skriftserie et festskrift tilegnet en enkelt norsk forsker, nemlig Johan Henrik Schreiner. Få norske antikkforskere har mer innbitt arbeidet for å spre nysgjerrigheten for Hellas og antikken enn Johan. Siden stiftelsen har også Johan vært en solid støtte-spiller for Athen-instituttet, i en periode som undervisningsleder, ofte som foreleser og bestandig som en begeistret kontaktperson i Norge. For Athen-instituttet er det derfor en stor glede å kunne bidra til å feire ham på hans 70-årsdag.

Takk til redaktør Jon W. Iddeng og til alle bidragsyterne for denne fine boka. Men først og fremst takk til deg, Johan.

Athen, høsten 2003
Knut Ødegård

Tabula Gratulatoria

Gudveig Henryette Aaby, Oslo

Asbjørn Aase, Trondheim

Asbjørn Aass, Oslo

Tor Ahlsand, Oslo

Egil Alnæs, Oslo

Christine Amadou, Oslo

Ingrid Kristine Andersen, Oslo

Per Sveaas Andersen, Oslo

Øivind Andersen, Oslo

Anton Fredrik Andresen, Oslo

Erik Anker, Oslo

Sigrid Anker, Oslo

Jørgen Bakke, Bergen

Bjørn Bandlien, Svelvik

Tønnes Bekker-Nielsen, Esbjerg

Julia og Josef Benito, Oslo

Mette Heuch Berg, Oslo

Einar Berle, Oslo

Peter Bilton, Oslo

Ernst Bjerke, Oslo

Jorunn Bjørgum, Oslo

Jonas Bjørnebye, Oslo

Tone Mari Blika, Oslo

Synnøve Des Bouvrie, Athen

J. Rasmus Brandt, Oslo

Marianne Bratteli, Nesoddtangen

Arne Brække, Oslo

Anne Marie Bøhmer, Oslo

Kari Elisabeth Børresen og Henning

Wildfeld-Hansen, Oslo

Carl Rune Børsting, Trondheim

Jesper Carlsen, Odense

Arne Søby Christensen, København

Erik Christiansen, Århus

Kristin Kjellberg, Ottar Dahl og

Eystein Dahl, Oslo

Aksel Damsgaard-Madsen, Lystrup

Gunnar Danbolt, Bergen

Det norske institutt i Athen

Lise Falck Dietrichson, Oslo

Gyda Dobloug, Oslo

Ki og John Douglas, Oslo

Nina M. Due, Oslo

Thor Dybhavn, Fredrikstad

Anne Ebbing, Oslo

Aud Egede-Nissen, Åsgårdsstrand

Tormod Eide, Tertnes

Bjørn og Magne Ekeberg, Billingstad

Jan C.H. Endresen, Oslo

Stig Boris Engøy, Oslo

Knut Einar Eriksen, Oslo

Lovise S. Eriksen, Haugesund

Jo Finne, Oslo

Bjørn Terje Flem, Ski

Guttorm Fløistad, Oslo

Inger Louise Forselv, Oslo

Arnt Fredheim, Ås

Anne Katrine og Jon Frihagen, Oslo

Tore Frost, Hvasser

Sylvia Frølich, Stavern

Finn Fuglestad, Oslo

Vincent Gabrielsen, København

Sverre Gjedebo, Oslo	Morten Husebye, Oslo
Leif Jørgen Gjerde og Mari Sandvold, Oslo	Tomas Hægg, Bergen
Anne Line Graedler, Oslo	Liti og Baard J. Høiness, Jar
Steinar Grefsum, Kana	Diana Haakonsen, Oslo
Ole Kristian Grimnes, Oslo	Gunn Haaland, Oslo
Ådel Grimsgaard, Oslo	Jon Iddeng og Hilde Skarnes, Oslo
Kjell Gulbrandsen, Gjøvik	Marit Ingebrigtsen, Sørumsand
Ragna Gulbrandsen, Eidsberg	Signe Isager, Odense
Kjell Gustafson, Bro	Bianca Ivarson, Oslo
Gro Hagemann, Oslo	Brit Jahr, Gjettum
Siri Hambro, Oslo	Mette-Cathrine Jahr, Gjettum
Guri Haneborg, Oslo	Vidar F. Jansen, Bærums Verk
Randi og Petter Haneborg, Ørje	Finn Erhard Johannessen, Oslo
Inger Cathrine og Thomas Haneborg, Oslo	Ulf Ziener Johansen, Oslo
Mogens Herman Hansen, København	Martina Kaufmann, Oslo
Tuva og Viggo Hansteen, Oslo	Gro Larsen Kitmito, Oslo
Gunnar Hartvig, Oslo	Knut Kleve, Oslo
Jan Frode Hatlen, Jakobsli	Gunnar W. Knutsen, Oslo
Hilde Annette Hauland, Oslo	Tine Kolberg, Oslo
Kristin Heffermehl, Oslo	Claus Krag, Bø
Olav Jørgen Hegge, Heggenes	Beate og Egil Kraggerud, Oslo
Ragnar Hegna, Eiksmarka	Marek Thue Kretschmer, Trondheim
Aasta Heldal, Oslo	Rune Kristiansen, Oslo
Knut Helgetveit, Oslo	Inger Johanne Krog, Oslo
Lars Geir Helliesen, Oslo	Ingunn Kvisterøy, Oslo
Tone Herbern, Oslo	Christian Kvium, Aalborg
Eivind Herredsvela, Stavanger	Even Lange, Oslo
Historisk institutt, Universitetet i Oslo	Sivert Langholm, Hønefoss
Anne Marit Holst og Klaus Henrik Miltzow Rykke, Borgen	Terje Larsen, Vettre
Trygve Holtan, Oslo	Bente og Birger Lassen, Oslo
	Leif Ljungqvist, Høvik
	Gunnar Ljødal, Eidsvoll
	Lars Lørdahl, Oslo
	Bente Magnus, Stockholm

Jørgen Christian Meyer, Bergen
 Bengt Mona, Järpen
 Morten Mongstad, Os
 Hugo Montgomery, Oslo
 Halvor Moxnes, Oslo
 Arnved Nedkvitne, Oslo
 Olav Nedrebø, Bergen
 Lorentz Nergård, Harstad
 Per Jonas Nordhagen, Bergen
 Edith Marie Nygaard, Oslo
 Halvard Ofte, Harstad
 Sigurd Olsvold, Oslo
 Katarina Omsted, Oslo
 Stig Oppedal, Drammen
 Oslo Katedralskole
 A. Pio Pethon, Oslo
 Tove Ilsaas og Helge Pharo, Oslo
 Marina Prusac, Askim
 Anders Holm Rasmussen, København
 Annette Rathje, København
 Per Bjarne Ravnå, Bodø
 Torbjørn Refvem, Sandnes
 Ingrid og Eigil Reimers, Oslo
 Bjørgulv Rian, Hosle
 Eivind Rian, Skatval
 Øystein Rian, Oslo
 Grete Wexels Riser, Oslo
 Vibeke Roggen, Oslo
 Gerd og Hjalte Rognsi, Oslo
 Kristin H. Rugelsjøen, Trondheim
 Erik Andreas Sandal, Bergen
 Siri Sande, Oslo
 Bjørn Helge Sandvei, Oslo
 Hilde Sandvik, Oslo
 Turid Schilling, Oslo
 Eilif Schjetlein, Oslo
 Line Schjolden, London
 Kristian Emil Schreiner, Oslo
 Maria Schreiner, Oslo
 Berit og Per Schreiner, Oslo
 Anne-Lise Seip, Høvik
 Hilde og Francis Sejersted, Oslo
 Terje Selmer, Sandvika
 Jon Vidar Sigurdsson, Oslo
 Arne Simensen, Oslo
 Aasmund Simonsen, Oslo
 Frances Simonsen, Oslo
 Liv Simonsen, Oslo
 Klara Sjo, Bergen
 Camilla Schreiner og Sverre Sjøblom,
 Oslo
 Kari Skard, Oslo
 Sigurd Skarpaas, Oslo
 Mathilde Skoie, Oslo
 Jens Erik Skydsgaard, København
 Hermund Slättelid, Voss
 Sølvi Sogner, Oslo
 Jan Songstad, Fusa
 Astrid Spiten, Vollen
 Catharina Stabel, Oslo
 Inger Marie Molland Stang, Trond-
 heim
 Mette Walberg og Harald Steen, Oslo
 Tone Steen, Drammen
 Ulf Stenberg, Oslo
 Toril Stokland, Oslo
 Per Storebakken, Oslo
 Odd Arvid Storsveen, Oslo

Eldrid Straume, Oslo
Elin Strøm, Oslo
Sigmund B. Strømme, Oslo
Nils Ole Sundet, Bergen
Siglinde M. Svare, Kapp
Dag Sverdrup-Thygesen, Oslo
Fridrik Thordarson, Oslo
Thea Selliaas Thorsen, Tomter
Reidar Johan Tobro, Asker
Henriette L'Orsa Torvund, Nesoddtangen
Björg Tosterud, Oslo
Lise Jensen Tveit, Tvedestrand
Øivinn Tveter, Skjeberg
Kåre Tønnesson, Oslo
Sissel Undheim, Kristiansand
Gyri Wergeland Vallevik, Oslo

Kyrre Vatsend, Oslo
Gjert Vestrheim, Bergen
Gunhild Viden, Trondheim
Johanne Volden, Nesbru
Jon C. Walter, Nesbru
Einar Weidemann, Tiller
Eva Wexelsen, Spydeberg
John Wiese, Oslo
Elsa og Erling Johan Wiig, Oslo
Jack Wilson, Hvalstad
Arne Worren, Oslo
Marianne Zimmer, Oslo
Knut Ødegård, Oslo
Ole-Erik Øie, Oslo
Jorunn Økland, Sheffield
Erik Østby, Bergen

Innhold

Forord fra Det norske institutt i Athen ved Knut Ødegård	5
Tabula Gratulatoria	7
Innledende ord ved Jon W. Iddeng	13
Johan Henrik Schreiner (Oslo): Greske historikere: Vitenskap eller litteratur?	15
Jørgen Christian Meyer (Bergen): Assyrisk militarisme og terror	19
Vincent Gabrielsen (København): Organiseret vold og dens konventioner: Nogle bemerkninger	30
Erik Østby (Bergen): Perserkrigene i arkeologien	43
J. Rasmus Brandt (Oslo): Krigere og veversker. Om Parthenonfrisen, Panatheneerfesten og initiasjon	59
Øivind Andersen (Oslo): Æres den som æres bør: Et sjangertrekk i greske gravtaler	76
Tormod Eide (Bergen): <i>Stasis</i> og <i>pleonexia</i> . Platon og Thukydid om sjøkrig og moral	87
Hugo Montgomery (Oslo): Chaironeia 338: Demosthenes' triumf: Athens Waterloo	96
Signe Isager (Odense): Følger af fredsslutninger: Tilfældet Tyriaion i Frygien	109
Erik Christiansen (Århus): Philinos-Traktaten og Første Puniske Krigs udbrud	117
Knut Ødegård (Athen): Krig og folkelig politikk i republikkens Roma ..	126
Jesper Carlsen (Odense): Spartacus: En glemt myte?	138
Tønnes Bekker-Nielsen (Esbjerg): At finde sted: Slaget ved Alesia	153
Stig Oppedal (Oslo): <i>Cedant arma togae</i> : Ciceros feilslåtte formulering ..	162
Egil Kraggerud (Oslo): Krig og idyll: Vergils 1. ekloge som stemme i tiden	173

Mathilde Skoie (Oslo): "Make love not war!" Krig og kjærlighet i romersk elegi	190
Jon W. Iddeng (Oslo): <i>Pax imperatoria</i> : Prinsipat, paradigmer og paradokser	198
A. Pio Pethon (Oslo): De romerske grensene i keisertid og debatten om <i>The Grand Strategy</i>	210
Marina Prusac (Oslo): Gallienus, soldatkeiseren med størst betydning for kunsthistorien	225
Siri Sande (Roma): Romersk statskunst i senantikken: Tradisjon og fornyelse	235
Gunn Haaland (Oslo): Bibliografi over Johan Henrik Schreiners publikasjoner	250

Arma virumque canimus

16. november 2003 er Johan Henrik Schreiner 70 år. Denne boka er en hyllest til ham på dagen. Jeg er ikke helt sikker på om Johan i utgangspunktet ville bifalle tanken om et festskrift til seg selv, men i krig og kjærlighet er alt tillatt. Og denne boka er kommet til i kjærlighet til Johan og den kretser rundt krig og krigens karakter i antikken. Jeg føler derfor at vi har en slags allmenn tillatelse, så får vi håpe på en mer personlig tilgivelse fra jubilanten nå når han kan se hvilken fin bok det er blitt. At temaet er krig og krigføring når Johan skulle hedres med et festskrift, gjenspeiler på ingen måte hans karakter eller omgang med kolleger eller verden forøvrig, for Johan er en fredlig og vennlig mann på alle måter (han lar seg vel bare opphisse når han blir nedstemt i eksamenskommissjoner). Helt utilsiktet og beklageligvis har tematikken også vært høyaktuell i en stadig mindre verden i hans 70. år. Tematikken er helt enkelt valgt fordi krigføring generelt, enkelte slag spesielt og historiografien rundt disse av en eller annen grunn har fanget Johans forskningsinteresse i mange tiår. Kanskje var det idrettsinteressen som først lurte ham til å studere Marathon. For stakkaren som spurtet fra slagmarken der til Athen by for å melde om seieren, er det svært treffende å snakke om et livsløp, et *curriculum vitae*, i motsetning til en stensilert karriæreoversikt (slike som håpefulle jobbsøkere sender til potensielle arbeidsgivere). Mange jogge- og skiturser og åretek har Johan lagt bak seg, men Athens krigføring og kronologiske problemer knyttet til disse har uansett fulgt med. Forskjellige artikler og bøker på norsk og engelsk om dette står tilbake som *res gestae*, men vi vet at det ennå er *res gerendae* og at Johan stadig utkjemper kamper med Marathon og PCen. Ved bruk av skitne knep og hvite løgner har det også lyktes oss å fravriste Johan en liten artikkel om nettopp sin forskergjerning i disse årene, som frekt og freidig trykkes uten tillatelse som en innledning til denne boka. Nok en gang må vi altså be jubilanten om forlatelse.

Denne boka tar etter dette for seg enkelte aspekter ved krig fra arkaisk tid fram til seinantikken. Den starter i Assyria i Midt-Østen og ender opp igjen litt lenger nord i Øst-Romerrikets Konstantinopel mer enn tusen år seinere. Litt fred er det også blitt plass til, men det er ikke på fredssiden antikken er blitt beundret og har vært til inspirasjon. Det var ingen Gandhi blant antikkens helter, men generaler som Alexander, Hannibal og Caesar. Det het seg da også at krigen var alle tings mor. Og som om ikke det var nok, kunne man, som Cato, mene at krigen fostret seg selv. Thebens store fører, Epaminondas, skal ha sagt på sitt dødsleie at han ikke etterlot seg noen sønner, men to døtre: Leukra og Mantinea, som var

hans to største slag. Vi trenger derfor kanskje ikke stille spørsmål ved krigens opphav. Krig var på mange måter en idealtilstand. Men krigen kunne også i antikken ta så mange slags former, den kunne gå fort og godt – *veni, vidi, vici* – men den kunne også være så lang og utmattende at en seier kostet mer enn den smakte, som Pyrrhos fikk erfare. Krigen kunne også få en katastrofal utgang, hvor hele folk og byer ble utslettet. Krigsårsakene er det sjelden vi kan fastslå med sikkerhet, og hvordan det hele kunne arte seg for de tapende vet vi mindre om, for dessverre er utsagnet om at seierherren skriver historien mer sann for antikkens del enn kanskje noen annen periode. Sider av alt dette har vi imidlertid forsøkt å belyse i denne boka.

Mange er de som har villet synge om *arma* og helten Johan. Avslutningsvis vil jeg derfor takke alle bidragsyterne for den entusiasme og skrivelyst de har vist i anledningen. En særlig takk skal rettes til Knut Ødegård som har fulgt prosjektet tett og støttet det både som *privatus* og seinere som bestyrer ved Det norske institutt i Athen. Jeg er glad for at festskriftet slik kunne bidra til å videreføre Atheninstituttets skriftserie. Takk også til Ambassadør H.C. Berg og hustrus legat og Historisk institutt, Universitetet i Oslo, for støtte til utgivelsen.

Gratulerer med dagen, Johan, og tillykke med dine slag også i framtida!

Oslo, høsten 2003

Jon W. Iddeng

Greske historikere

Vitenskap eller litteratur?

Johan Henrik Schreiner

Jeg er blitt bedt om å skrive noen ord om det jeg tidligere har bedrevet innenfor antikkens historie, og det jeg stadig pusler med i mitt senile otium.¹ Jeg tok en gang i fjerne tider hovedfag i gresk, og har siden sittet fast i det greske, ikke i det romerske. Som nybakt universitetslektor tillyste jeg overmodig et seminar om et verk av Aristoteles som jeg hadde strevet med i mitt eget studium, nemlig hans bok om atternes statsforfatning som ble funnet på papyrus i Egypt i 1890. På forhånd hadde vi filosofens *Politikken*, et verk om den særegne greske statsformen polis generelt, ikke om de enkelte poliser. Vi visste at Aristoteles og elevene hans som grunnlagsmateriale hadde utarbeidet egne små bøker om ikke mindre enn 158 eksemplarer av arten polis, men disse bøkene var alle tapt. Alt vi hadde var korte sitater hos andre forfattere. Særlig hadde vi sitater fra verket om Athen, alltid referert til som et verk av mesteren selv, ikke en av elevene hans. Stor var følgelig gleden da boka om Athen dukket opp av sanden. Andre del av verket er om den demokratiske forfatningen som var gjeldende på Aristoteles' egen tid, på 300-tallet f. Kr. Her baserte han seg på egne observasjoner. Første del av verket er om forfatningsutviklingen fra de tidligste tider og ned til denne siste forfatningen, og her var vår filosofiske venn avhengig av tidligere litteratur. Dessverre siterer han ikke sine kilder ved navn, det heter bare at noen sier ditt, andre sier datt. Slik innbyr han til alle tiders gjettelek om hvem disse obskure herrene var. Nå er det vanlig å mene at det dreier seg om athenske lokalhistorikere på 300-tallet, i tiåra før han selv skrev sitt verk. Av disse lokalhistorikerne har vi dessverre bare korte fragmenter. Døde sjeler.

På seminaret gikk studentene og jeg løs på Aristoteles og verket med friskt mot. Fra første bokstav. Men vi ble bleikere og bleikere, mer og mer forvirrede, etter som vi strevde oss fram, side for side, uke etter uke. For her sto mye som ganske enkelt ikke henger på greip. I slike tilfeller kommer gjerne vennlige filologer de antikke forfatterne som de liker – og hvem liker ikke Aristoteles? – til

¹ Dette bidraget er skrevet på oppfordring fra og overlevert til redaktøren av *Klassisk Forum*, i den tro at det skulle publiseres der. Men ved en konspirasjon mellom herværende og der-værende redaktør skulle den altså havne her.

hjelp med å si at det disse en gang skrev var prikkfritt. All elendighet skyldes dels søvnige avskrivere og dels kjeltringer som siden har tuklet med teksten. På rein fandenskap. Så retter hver enkelt filolog teksten til det hun eller han kan like, slik at alle blir sittende med sin egen tekst. Dette gjelder forfattere du liker. Dreier det seg derimot om en forfatter du av en eller annen grunn ikke har sans for, så viser bare den forvirrete teksten hvilken tåpe han var. Når det gjaldt den merkelige teksten til Aristoteles, hadde jeg mer sans for de forskerne som forklarte elendigheten med at den store filosofen brukte kilder som var rivende uenige med hverandre, og at han uten særlig hell ville forlike kilder som rett og slett ikke kan forlikes. Et pussig eksempel er Aristoteles' framstilling av Efiates' demokratiske reform, da denne karen en stund etter perserkrigene tok fra det gamle rådet på Areiopagos det meste av dets makt. Først blir vi presentert for en rosverdig Efiates som i året 462 f. Kr. bare tok fra rådet makt som det urettmessig hadde tiltatt seg. I neste omgang leser vi at hans partner i dette stykket var Themistokles, som bare hadde skitne motiver for angrepet på det ærverdige rådet. Og dette skjedde mens Kimon var ganske ung, kanskje for ung til å stoppe det nedrige angrepet. Den uspiselige Themistokles er en merkelig partner for den brave Efiates, og i 462 hadde Themistokles dessverre vært i landflyktighet i minst åtte år, mens Kimon slett ikke var så plagsomt ung lenger. Mange vennlige filologer har vært ute og rettet teksten og reddet Aristoteles. Jeg er derimot ikke i tvil om at Aristoteles her som andre steder ville forlike kilder som ikke lar seg harmonisere; først en kilde som likte Efiates, mislikte Areiopagos og ga året 462. Så over til kilder som likte Areiopagos, mislikte Efiates og Themistokles, og ga et år omkring 470. Jeg har argumentert etter evne for dette synet, men selvfølgelig går ikke noen andre med på at selveste Aristoteles skulle tulle på denne måten, eller at hans kilder, de athenske lokalhistorikerne, var så rivende uenige med hverandre ikke bare om fjerne mytiske tider, men også om ganske nær historie og om kronologi.

Så langt om den nylig gjenfunnene Aristoteles og de tapte såkalte atthidografene. De to store og bevarte historieskriverne fra 400-tallet er Herodotos og Thukydides. De skrev ikke Athens historie år for år gjennom alle hundreår slik som atthidografene. De skrev monografier om hver sin krig. Slik selveste Homer hadde diktet om trojanerkrigen, skrev Herodotos om perserkrigene og Thukydides om oppgjøret mellom Athen og Sparta. Atthidografene var nok lektyre av den tørre sorten, oppramsing av begivenheter år for år. Når bare en bitteliten del av den antikke litteraturen kunne overleve ned gjennom hundreåra til vår egen tid, hadde ikke tørre atthidografer noen sjanse. Annerledes med Herodotos og Thukydides som på sitt beste er svær litteratur. Det var de litterære kvalitetene og ikke sannhetsinnholdet som gjorde utslaget når de ble mye lest og derfor ble bevart til

vår tid. Heller ikke Homer er godt bevart fordi det han sang om trojanerkrigen var sann historie slik vi oppfatter faget.

Vi har Herodotos for perioden ned til 478 f. Kr. og Thukydides fra krigen mellom Athen og Sparta som brøt ut i 431. Perioden mellom disse årstallene er dårlig belagt, men før Thukydides lar krigen bryte ut i 431, tar han et raskt sveip over forhistorien, og alle fornuftige mennesker mener at disse kapitlene er hovedkilden for perioden 478-431. Andre kilder fra seinere tid finner bare nåde i den grad det de sier om perioden lar seg forlike med idolet Thukydides. Nå sier Thukydides at eneste mann som har behandlet denne perioden før ham, var en nå tapt herre ved navn Hellanikos, den første av atthidografene, og at han roter med kronologien. Thukydides skal altså bringe orden i sysakene, dessverre uten å angi hva Hellanikos hadde sagt og hvor han selv er ute og korrigerer ham. Thukydides er ikke overdrevent beskjeden. Han sier han skal fortelle om en krig som er mye større og viktigere enn Homers trojanerkrig og Herodotos' perserkrig. Det han skal behandle er ikke to kortere kriger, slik andre og ganske sikkert Hellanikos påsto, en krig fra 431 til 421 som endte med status quo, og så ny krig fra 413 til 404 som endte med katastrofe for Athen. Neida, Thukydides skal fortelle om én uendelig lang 27-års krig fra 431 til 404, mye lenger enn trojanerkrigen og perserkrigene. Krigen som brøt ut i 431 endte slett ikke med status quo i 421, men med katastrofe i 404. Hos den tapte Hellanikos og hos bevarte forfattere som trolig går tilbake på ham, hadde den første krigen fra 431 temmelig banale og korte årsaker. Men hos Thukydides som ikke lar krigen fra 431 ende før katastrofen er et faktum i 404, må slik en lang og viktig krig naturligvis ha tunge og lange årsaker. Små tuer har ikke for vane å velte store lass, må vite. Altså må Thukydides gå helt tilbake til perserkrigene for å kartlegge de lange og dype årsakene. Han må skrive om historien og gi en annen kronologi enn Hellanikos. Men heldigvis lot ikke alle seinere forfattere seg overbevise av den store Thukydides i dette stykket.

Jeg har forsøkt å rekonstruere den tapte Hellanikos på grunnlag av seinere kilder, og så konfrontere denne kronologien med (forhåpentligvis) sunn fornuft og det vi har av arkeologisk og annet materiale. Jeg har prøvd å vise at den tapte Hellanikos kommer bedre ut enn den bevarte Thukydides, men det skal godt gjøres å få gjennomslag for et så kjetterisk syn. Det viktigste gjelder kanskje Efiates' demokratiske reform av Areiopagosrådet. Reformen kom trolig i 462, slik den ene av Aristoteles' kilder sa, og ikke mens Themistokles ennå var i byen og Kimon var ganske ung. Det er enighet om at musene danset på bordet da katta var borte, om at den demokratiske reformen ble gjennomført mens den konservative Kimon var ute på et felttog, og ifølge den kronologien som bygger på Thukydides, var Kimon ute og gjorde en skrall figur på Peloponnesos. Men for å få dette til må man på en eller annen måte bli kvitt slaget ved Oinoe som var avbildet i Den

dekorerte søylehallen i Athen, og minnet med strålende seiersmonumenter i Delphi. Skal slaget ved Oinoe få sin rettmessige plass, så kan ikke Kimon ha vært og dummet seg ut på Peloponnesos; han levde derimot opp til sin far Miltiades, seierherren over perserne ved Marathon, med å være ute på en ekspedisjon til Lilleasia, der han vant en udødelig seier over perserne ved elva Eurymedon. Da kommer reformen i et noe annet lys.

Først går jeg altså løs på arme Aristoteles, så på Thukydides, og i disse dager er det Herodotos og hans versjon av slaget ved Marathon i 490 som må til pers. Hos denne historiens fader og hos flere forfattere i hans kjølvann tilkommer æren for seieren kun og alene hoplitene, dvs. tunge fotsoldater som hadde formue nok til å bekoste den dyre utrustningen. Først og fremst de athenske hoplitene, men også noen hoplitter fra athenernes allierte i den lille nabostaten Plataiai som kom til hjelp. Da perserne kom voldsomt tilbake ti år seinere i 480, ble de slått tilbake av en allianse av greske stater med Sparta og Athen i spissen, og nå spilte vanlige menn uten formue en viktig rolle, som flåtemannskap, som bueskyttere og som andre lettbevæpnede fotsoldater. Slik er det hos Herodotos, og slik i den seinere tradisjonen. Men Marathon var noe ganske annet, og snart ble hjelpen fra Plataiai glemt: *we did it alone* ved Marathon, og dette 'we' var altså solide athenske hoplitter med en viss formue, ikke rusk og rask og fattigfolk. Så langt den antikke myten om Marathon, og den er overraskende seiglivet også i moderne litteratur. Men at ikke andre athenere enn de formuende skulle ha spilt noen rolle i året 490, det strir ikke bare mot all fornuft, men også mot kilder som man ikke har for vane å ta på alvor.

Det pågår i våre dager en livlig diskusjon om den greske historieskrivingen. Den ene antikke forfatteren etter den andre erklærer at han – for noen hun finnes ikke – skal undersøke grundig og fortelle sannheten, gjerne i motsetning til forgjengerne som har vært godt ute på jordet. Spørsmålet er hva sannhet er for de gamle. Noen moderne oppfatter de antikke historikerne som ikke altfor fjerne kolleger, og særlig når en kanon som Thukydides har uttalt seg, burde saken være grei. Andre har all mulig beundring for en Herodotos og en Thukydides (som for en Homer), men kanskje mer som litteratur enn som sannhetsvitner. Som leseren forstår, på denne sida lar jeg min spede røst lyde. Men hva om vi kaster våre hovedkilder på båten? Må vi nedlegge hele antikkhistorien? Vær så god, her har du dilemmaet. Vi må bruke både 'hovedkilder' og andre kilder, men hvordan?

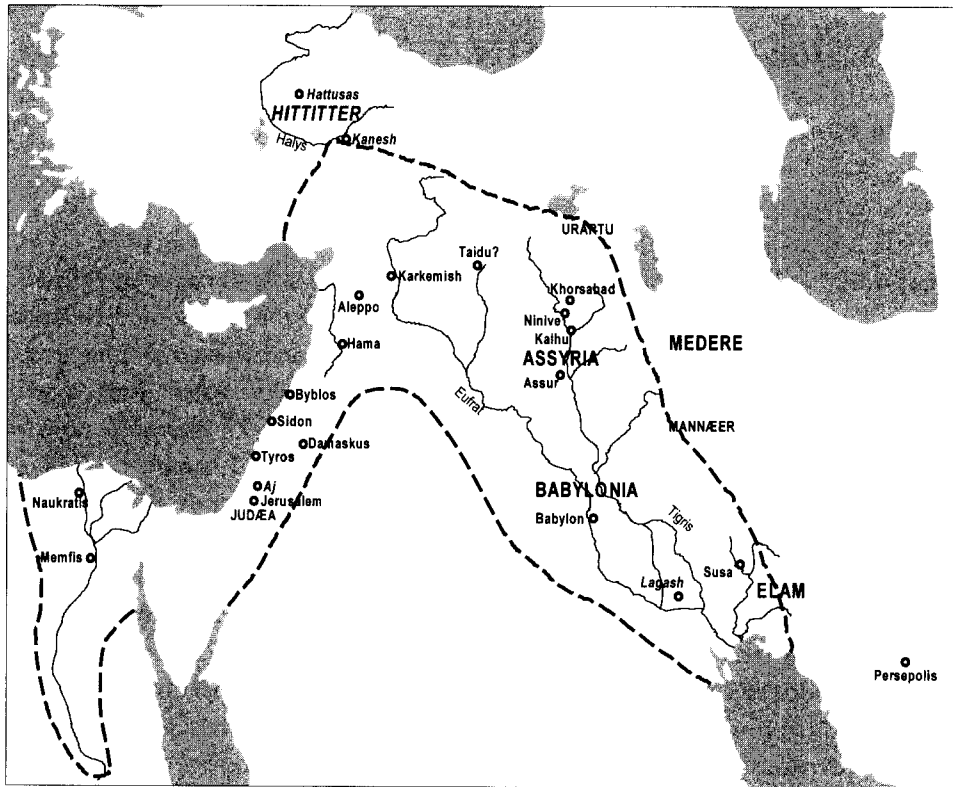
Assyrisk militarisme og terror

Jørgen Christian Meyer

I 612 f. Kr. oplevede det assyriske verdensrige en katastrofe af ufattelige dimensioner. I løbet af få måneder besejrede en alliance af babylonske og mediske styrker den assyriske krigsmagt, som i 300 år havde holdt Mellemøsten i et jerngreb. Én efter én blev de assyriske byer indtaget, plyndret og lagt fuldstændigt øde, til slut imperiets hovedstad Ninive, hvor arkæologerne 2500 år senere kunne afdække skeletterne af nedhuggede assyrere. Assyrerne fik lov at opleve nogle af de samme grufulde rædsler, som de selv i århundrederne før havde påført overvundne fjender, og som de assyriske konger gerne med stolthed berettede om i deres annaler: slaveri, tvangsflytning af folkeslag, nedhugning af modstandere med detaljer om antallet af afhuggede hoveder, forskellige lemlæstelser, blinding, levende flåning og spidning på pæle. Det ser ud til at have været en integreret del af den i datiden så frygtede assyriske militarisme. I Nahums bog i Det gamle Testamente (2-3) finder vi en profeti om Ninives fald og assyrernes grufulde skæbne som Herrens straf over et ondt overherredømme over Judæa.

Nu er det naivt at tro, at krig i oldtidens verden ikke har været ledsaget af for os ufattelige lidelser, også for den almindelige befolkning. Spørgsmålet er imidlertid, hvorvidt assyrerne egentlig adskilte sig fra andre ekspansive magter, både i samtiden og i den forudgående bronzealder. Beskrivelsen i Nahums bog er ikke nogen god kilde i så henseende, da et uønsket fremmedherredømme gerne vil blive fremstillet som et ondt regime. Beretningen i Josvabogen om israelitternes erobring både af Jeriko (6, 21-24) og Aj (8, 21-29) viser desuden at assyrerne ikke havde monopol på brutalitet. På Herrens bud slagtedes alle indbyggere i Aj, og Ajs konge blev spiddet på en pæl. Selvom Josvabogen ikke er noget godt kildekrift til aktuelle begivenheder i Israels ældre historie, viser den en mentalitet, som ikke adskiller sig afgørende fra den assyriske. Assyrernes arvtager som stormagt i Mellemøsten, perserne, straffede i 494 f. Kr. Milets oprør ved at brænde byen af og deportere befolkningen. I 416 f. Kr. huggede athenerne alle voksne mænd på Melos ned, solgte kvinder og børn som slaver, da øen ikke lod sig true ind i det athenske søforbund. Også romerne kunne udvise ganske stor brutalitet under opbygningen af deres verdensimperium. Her skal blot nævnes året 146 f.Kr., hvor Karthago og Korinth måtte undgælde.

Også i de tidligere statsdannelser i Mellemøstens bronzealderverden kunne krig være en ganske brutal affære. De tidligste, ganske vist fragmentariske, kilder



fra Mesopotamien vidner om plyndring og nedslagtning som en normal del af krigsførelsen i tidlig bronzealder. Kong Eannatum og Entemena fra Lagash 2500 f. Kr. prælede således af, at de stablede fjendtlige lig op i store høje, og udtrykket ”stable lig op i store høje” blev et standardudtryk i Mellemøsten, når man skulle beskrive en succesrig militærkampagne. Det omfattede ikke bare krigere, som var faldet i selve kampen, men også krigsfanger, som blev dræbt, og dele af den mandlige befolkning i de indtagne byer. Andre krigsfanger kunne se frem til opslidende arbejde med kort levetid ved opførelsen af monumentale bygninger eller ved gravning af overrislingskanaler. Købsslaveri, som almindelig institution i forbindelse med den basale arbejdskraft i landbruget, ser derimod ikke ud til at have været udbredt, i modsætning til de græske og romerske samfund i det sidste årtusinde f. Kr. En anden side af krig i bronzealderens Mellemøsten var massedeportation af hele befolkningsgrupper til nye områder.

Desværre er vore kilder alt for fragmentariske til at afgøre, hvorvidt der skete nogen reel ændring i voldsanvendelsen i forbindelse med krigsførelse fra tidlig bronzealder til ned i jernalderen i Mesopotamien som helhed; men fra det

assyriske rige er der bevaret en ganske komplet serie af kongelige beretninger om felttog fra 1300-tallet f.Kr., ned over etableringen af det nyassyriske rige i 900-tallet f.Kr., til slutningen af 600-tallet f.Kr., hvor det nyassyriske rige brød sammen. Det vigtige er, at assyrerne i deres selvforståelse ikke så sammenbruddet af bronzealderverdenens statssystemer efter 1200-tallet f. Kr. og overgangen til jernalder som noget brud i deres egen historie. De senere nyassyriske konger betragtede sig selv som direkte arvtagere til et gammelt dynasti, som de førte tilbage til kong Adasi i 1500-tallet f. Kr. Etableringen af det såkaldte nyassyriske rige i jernalderen var derfor i assyriske øjne blot en generobring af midlertidigt tabt land. Byen Assur og guden Assur var gennem hele perioden verdens centrum, og gamle ritualer og de samme litterære formler i indskrifter blev fortsat brugt ned i jernalderen og i det nyassyriske rige. Markante ændringer i indskrifterne både med hensyn til hvilken retorik, der brugtes til at beskrive militære begivenheder og sejre, og til beskrivelser af konkrete begivenheder, vil således højst sandsynligt i det mindste afspejle ændringer i de assyriske kongers selvforståelse og synet på brug af vold i forbindelse med krig. Inden vi kan drage nogen konklusioner om karakteren af assyrernes voldsbrug og brutalitet, er det nødvendigt at sammenligne beretningerne i kronologisk rækkefølge fra bronzealderen ned i jernalderen.

De første bevarede kongelige beretninger om militære ekspeditioner stammer fra kong Adad-narari 1. fra ca. 1300 f.Kr., som proklamerer en sejr over en oprørske hittitisk vasalkonge, Wasashatta, ved den vestlige grænse. Adskillige byer blev ødelagt og der blev strøet salt over kongebyen Taidu. Wasashatta og hans familie samt et stort krigsbytte blev ført til Assur, og beboerne i de andre byer blev pålagt hårdt straffearbejde (Grayson 1972, § 393). Hans efterfølger, Salmanasser 1. omkring midten af 1200-tallet f. Kr. understregede den krigeriske karakter af sin regering og sine militære færdigheder i et omfattende felttog mod det nordøstlige område (Grayson 1972, § 526-540). Han pralede af at have slaget fjenden i slag som var de får, og have blindet 14.000 fanger. Han ødelagde byer, strøede salt over dem, og førte befolkningen og deres ejendom væk som bytte. Fra andre tog han gidsler og pålagde dem en tung tribut. Tukulti-Ninurta 1. i slutningen af 1200-tallet f. Kr. fulgte den samme politik, og selvom han ikke nævnte blinding af modstandere og saltstrøning, ydmygede han kassiternes slagte konge, før han blev bragt som fange til Assur: *Jeg satte mine fødder på hans kongelige nakke, som var det en skammel* (Grayson 1972, § 716).

I det følgende århundrede oplevede assyrerne alvorlige problemer, og beretningerne er få og meget kortfattede. Først med Tiglath-Pileser 1. i slutningen af 1100-tallet f. Kr. genoprettedes det assyriske imperiums storhed for en kort stund. Han giver en detaljeret beskrivelse af alle sine felttog i kronologisk orden, hvor han fortæller om hvorledes han stablede fjendens afhuggede hoveder op som

kornlæs rundt om fjendens byer, og hvor stor tribut han pålagde dem, som han skånede (Grayson 1976, § 8-63). Som den første giver han også en detaljeret opregning af det bytte, som bragtes til Assur. Assur-bel-kala (1073-1056 f.Kr.) er den sidste assyriske konge fra bronzealderen, fra hvis hånd større indskrifter er bevaret. Hans beretninger er tæt på hans forgængere, men som noget nyt indførte han også flåning af en kongelig modstander (Grayson 1976, § 221).

De næste 150 år førte assyrerne en eksistenskamp i den turbulente mellemøstlige verden, hvor gamle imperier enten brød helt sammen eller blev reduceret til mindre territorialstater. Vi skal et godt stykke ned i jernalderen, før de assyriske konger igen havde overskud til eller kunne berette om succesrige felttog. Assur-dan 2. (934-912 f.Kr.) er den første, og han tager tråden op direkte fra Assur-bel-kalas beretninger med opremsninger af krigsbytte og behandling af overvundne fjender, med opstabling af lig, deportationer og flåning af udvalgte slagte konger (Grayson 1976, § 356-371). Ikke blot er formen og retorikken den samme. Genoprettelsen af det gamle rige blev som nævnt selve legitimationen for den nye assyriske ekspansion. Assyrerne betragtede deres modstandere enten som fremmede indtrængere, der uretmæssigt havde sat sig i besiddelse af gammelt assyrisk land, eller som illoyale undersåtter, som havde gjort oprør mod Assyriens autoritet og herredømme, vel og mærke som riget havde set ud i bronzealderen næsten 200 år før. Enkelte gange gøres der eksplicit opmærksom på, at kongen erobrede et område, som ingen af hans forfædre førhen havde været i; men behandlingen er den samme: *Jeg ødelagde, brændte og jævned byer med jorden*. Beretningerne skelner således ikke mellem oprørske vasaller i det nye rige, generobrede områder fra det gamle rige og nyerobringer.

Under Assurnasirpal 2. (883-859 f.Kr.) genetableredes Assyrien for alvor som stormagt i Mellemøsten, og hans beretninger overgår sine forgængeres i brutalitet overfor slagte fjender eller "illoyale undersåtter". Han præsenterede sig selv på følgende måde: *Jeg er konge, jeg er herre, jeg er prisværdig, jeg er ophøjet, jeg er vigtig, jeg er prægtig, jeg er den førende, jeg er en helt, jeg er en kriger, jeg er en løve, jeg er viril* (Grayson 1976, § 540). Som skik var, rejste han foran overvundne byer høje af lig, men dette var ikke nok: *Jeg flåede alle de stormænd, som havde gjort oprør mod mig, og spredte deres hud over højen. Nogle spiddede jeg på pæle på højen, andre på pæle rundt højen. Jeg flåede mange i hele mit rige og hængte deres hud over bymurene* (Grayson 1976, § 547). Tilfangetagne soldater blev ikke alle bare dræbt på normal måde ved afhugning af hovedet. Nogen blev udset til at blive spiddet på pæle, andre, hvis liv umiddelbart blev skånet, fik følgende skæbne: *Af nogle huggede jeg arme og hænder, andre deres næse, øre og lemmer, andre igen skar jeg øjnene ud på* (Grayson 1976, § 549). For civilbefolkningen har det ikke på noget tidspunkt været attraktivt at være på den tabende side. Plyndring, nedbrænding af byer, straffearbejde, pålægning af hård tribut og deportation indgår som normalen i

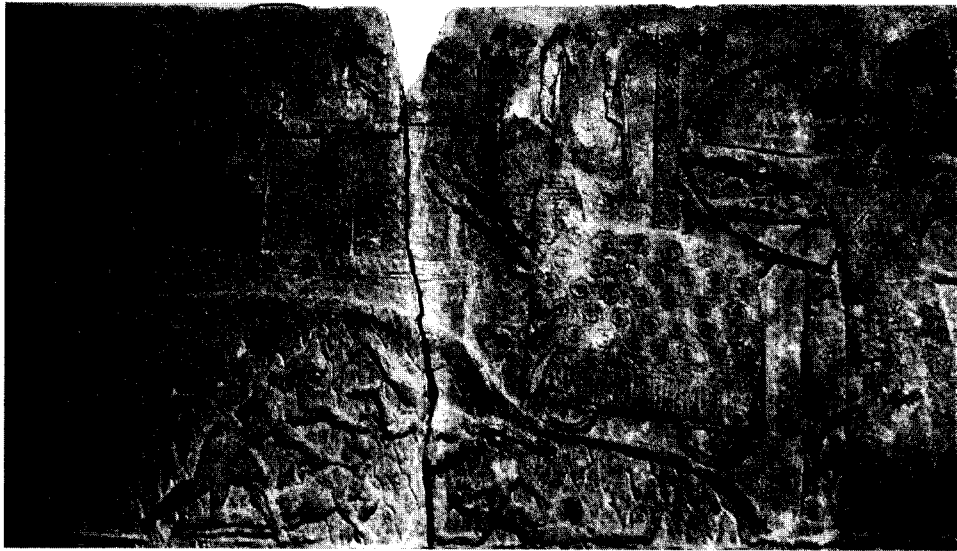
beskrivelserne, men som noget helt specielt nævner Assurnasirpal 2. også levende brænding af halvvoksne drenge og piger (Grayson 1976, § 549).

En af de sidste magtfulde konger i det assyriske rige Assurbanipal (668-631 f.Kr.) var ydmygelsens mester. Han gravede sine modstanderes ben op af jorden, bragte dem til Ninive, hvor han tvang deres slægtninge til at male knoglerne til mel mellem to sten og for derefter at sprede støvet for vinden under den brændende sol (Streck 1916, 127). Ét er at slå modstandere ihjel, eventuelt torturere dem først, noget andet er at lade dem selv udslette mindet om og grundlaget for deres sociale eksistens, deres forfædre. Forfædrenes sjæle blev dømt til hvileløshed og ingen kunne give dem dødsoffer, som Assurbanipal udtrykker det.

Selv om ikke alle de assyriske konger i jernalderen er lige detaljerede i deres beskrivelser af de udsøgte grusomheder, man kunne udsætte overvundne modstandere for, er der en klar eskalering i den voldelige retorik fra det assyriske rige i 1300-tallet f.Kr., gennem den turbulente fase ved bronzealderens slutning, og videre ned i det vi kalder det nyassyriske rige i jernalderens verden, hvor det ikke alene drejede sig om nedslagtning af det, som assyrerne definerede som illoyale medlemmer af deres imperium; men om tortur, terror og total ydmygelse.

Der skal ikke herske nogen tvivl om, at assyriske felttog kunne være en ganske brutal affære; men spørgsmålet er, hvor vidt retorikken også konkret afspejler en forskellig måde at føre krig på i forhold til andre magter. Beretningerne er meget stereotyp, nærmest bygget op over en formel, selv om detaljer ved belejringer og krigsbytte kan variere fra gang til gang. De kan næppe betragtes som rimeligt nøjagtige beskrivelser af felttog med de udeladelser, herunder assyriske tab, der naturligt altid vil forekomme, når sejrherren skriver historie. Som de er bevaret er de i deres form udformet som rapporter, ikke til den assyriske befolkning, men til de mægtige guder med Assur i spidsen. Kongen, som betragtede sig selv som Assurs ydmyge tjener og udvalgte hyrde, gjorde her opmærksom på, at han havde opfyldt de pligter guden havde pålagt ham. De er indskrevet på cylindre og prismer af brændt ler, og mange blev muret inde som grundlæggelsesdokumenter i vigtige bygninger. Det er derfor, de er bevaret for eftertiden. Beretningerne er imidlertid i stadig dialog med ældre beretninger, og de må derfor også have indgået i et arkiv i en eller anden form, sammen med lister over bytte, tribut etc. Der er usikkert, i hvor høj grad disse optegnelser kom ud til en større kreds, eventuelt gennem højtlesning, men hovedbudskabet i dem var uden tvivl bestemt for et større publikum, blandt andet med kortere indskrifter på gudestatuer, steler og klipperelieffer langs veje, ikke bare i det assyriske kerneland, men også ude i fjernere provinser, hvor de vidnede om det assyriske riges overherredømme.

Fra Assurnasirpal 2. (883-859 f.Kr.) begyndte man at gengive dele af beretningerne, ikke bare som skrift, men også som bemalede vægrelieffer. Ud over



Angreb på en fjendelig by. Kompositionen viser forskellige stadier af belejringen. Til højre køres en belejringsmaskine i stilling, medens bueskytter bag store skærme beskyder byen. Til venstre forceres voldgraven og assyriske tropper går via en stige ind i byen, hvor de overlevende beder om nåde. Både i byen og nedenfor hugges hovederne af de overlevne. Til venstre for bymuren er tre fjender blevet sat på stager til skræk og advarsel.

Relief (109 x 211 cm.) fra Tiglath-Pileser 2.'s palads i Kalhu (Nimrud), ca. 730-727 f.Kr..

almindelige slag- og belejringsscener, som viser den assyriske hærs professionalisme, er der her detaljerede gengivelser med regnskabsføring over modstandernes afhuggede hoveder, flåning, spidning på pæle etc. Et absolut højdepunkt er fremstillingen i kongepaladset i Ninive af slaget ved Til-Tuba, hvor kong Assurbanipal 2. besejrede elamitterne, som under ledelse af deres konge Teumman havde invaderet Babylon omkring midten af 600-tallet f. Kr. Relieffet er bygget op som en lang "tegneserie" med et komplekst handlingsforløb og forklarende tekster, som afsluttes med scenen, hvor de elamitiske konger bliver tvunget til at male deres forfædres ben til mel. Andre relieffer viser elamitiske konger, som bliver tvunget til at fungere som tjenere for den assyriske konge, medens hoffolkene gør nar af dem, og kong Assurbanipal 2. og hans dronning, som nyder en kop vin i paladsets lysthus med udsigt til kongen af Elams, Teummans, afhuggede hoved, som hænger på en gren i haven.

De bevarede relieffer stammer alle sammen fra paladser i Kalhu (Nimrud), Ninive og Khorsabad. Den nøjagtige placering i paladserne er desværre ikke registreret alle steder, men i Sargon den 2.s (721-705 f.Kr.) palads i Khorsabad indgik de i et nøje udtænkt arkitektonisk mønster og i et langt større repertoire.



Slagne elamittiske fjender tvinges til at male deres forfædres ben til mel. Uddrag af stort relief fra Assurbanipals palads i Ninive, ca. 660-650 f.Kr.

Kongens mere private gemakker var dekoreret med jagtrelieffer med forkærlighed for løvejagt. I det indre hof dominerede relieffer som viste de sejrige assyriske felttog, kongen som guden Assurs tro tjener og kongen som den retfærdige dommer. I modtagelsesfløjen er udvalget et andet ved siden af de militære triumfer. Her fremstilles den skæbne, der venter utro vasaller gennem udsøgte scener med henrettelser og tortur. Det er tydeligt, at de beregnet for ambassadører, gesandter og vasaller, som ventede på audiens hos kongen. Den for os sadistiske og helt nedværdigende behandling af modstandere var tydeligvis her ikke en del af vilkårlig og tilfældig voldsbrug, men et utvetydigt budskab til de besøgende om utro undersåtters og allieredes skæbne.

Det er selvfølgelig muligt, at assyruerne og deres herskere var mere sadistisk anlagt end andre i deres samtid; men den systematiske voldsbrug i kongens rapporter til guderne og på relieffer i paladserne må også ses i sammenhæng med resten af beretningerne, som viser en lidt andre sider af den kongelige selvforståelse. Selv Assurnasirpal 2., som fremstiller sig selv som en af de mest aggressive assyriske konger, accepterede at modstandere overgav sig inden slaget eller belejringen, idet han understregede at han også kunne vise nåde og mildhed, ved blot at tage gidsler og pålægge ekstra tribut (Grayson 1976, § 584). Han bruger megen plads på at berette om, hvorledes han byggede byer, fordelte krigsbytte til



Kamp mod beredne nomader. Frise fra Assurbanipals palads i Ninive, ca. 645 f.Kr.

befolkningen i sit land, opførte templer, reparerede bygninger, gravede vandingskanaler og brønde, plantede plantager, fyldte lagre op med korn, ikke til ære for sig selv, men til guderne (Grayson 1976, § 653). Som et højdepunkt inviterede han 47.074 mænd og kvinder fra sit eget land, sammen med 23.500 udsendinge fra sine allierede, til en 10 dages fest i sit nye palads i Nimrud med en overdådig fortæring, som udpensles i detaljer. Han konkluderede: *Således ærede jeg dem, og sendte dem tilbage med fred og glæde* (Grayson 1976, § 682). Kong Assurbanipal oprettede i Ninive et omfattende videnskabeligt bibliotek med over 1500 enkeltværker. Krig var heller ikke det eneste middel til at opnå sine mål. Ca. 660 f. Kr. spurgte kong Assurbanipal solguden Shamash: *Jeg spørger dig, Shamash, mægtige herre, om Nabu-sharru-usur, chef-eunukken, og mændene, hestene og kong Assurbanipals, hær, som står til hans rådighed, skal generobre de forter, som mannaerne har erobret, eller om han ved krig, venskab og fredelige forhandlinger, eller ved en eller anden list, skal generobre disse forter* (Starr 1990, 244-250).

Den assyriske adfærd over for modstandere var således ikke præget af vilkårlig og blind brutalitet. Den var en del af en nøje gennemtænkt propaganda eller strategi, som stillede modstanderne over for et valg: enten at underkaste sig den assyriske overhøjhed og blive en del af det assyriske riges storhed og pragt, eller også i værste fald at blive helt udslettet fysisk og socialt under ufattelige lidelser. Formålet var i sidste ende – paradoksalt nok – at økonomisere med anvendelsen

af militære midler, som altid er kostbar, uanset om man kommer ud af konfrontationen som sejrherre med krigsbytte.

Det vil nok aldrig kunne afgøres, hvorvidt assyrerne i jernalderen reelt var mere brutale end andre; men det kan i hvert fald konkluderes at selve iscenesættelsen af volden havde ændret sig fra slutningen af bronzealderen til ned i jernalderen. Der rejser sig naturligt det spørgsmål, om udviklingen af den assyriske militarisme havde noget at gøre med den teknologiske overgang fra bronzealder til jernalder.

Fremstilling af bronze- og jerngenstande indebærer to vidt forskellige typer teknologi. Smeltning og støbning af bronzegenstande er en relativt enkel proces, som ikke kræver den helt store ekspertise. Det kritiske punkt er adgangen til kobber og specielt tin, som kun kan udvindes ganske få steder. Hvis en centralmagt kan få kontrol over adgangen til de to råstoffer vil den også i høj grad have kontrol over fremstillingen af våben, det vil sige kontrol med brugen af vold. I bronzealderens verden var de fleste statsmagter enten direkte eller indirekte engageret i fjernhandel, og metaller som guld, sølv og tin efter vægt indgik også i et kompliceret gaveudvekslingsystem mellem Mellemøstens herskere. Der havde desuden udviklet sig et ganske sofistikeret internationalt diplomatisk system med formel korrespondance og mere eller mindre permanente repræsentanter ved hinandens hof. Bronzealderen var naturligvis ikke en epoke uden krig; men det er åbenbart, at man prioriterede fjernhandel meget højere, end man for eksempel gjorde i det romerske imperium i den efterfølgende jernalder. Det var i de enkelte staters egen interesse at forsøge at løse konflikter uden brug af vold for at sikre den vitale langdistancehandel.

Jern, derimod, findes stort set overalt, selv om enkelte områder som det etruskiske var leverandører af jernmalm af særlig høj kvalitet. Det kritiske punkt er ikke adgang til selve råstoffet, men den nødvendige teknologiske ekspertise. Det kræver en betydelig erfaring at smede et sværd, som i anvendelighed kan komme op i nærheden af et bronzesværd. Det er en ganske kompliceret teknik kun at hærde kanten af sværdet ved at tilføre kulstof og foretage en hurtig nedkøling, samtidig med at resten af bladet bevarer sin elasticitet. Jern havde været kendt som råstof også i bronzealderen, og hittitterne var de første, for hvem det lykkedes at fremstille brugbare jernvåben i form af prestigeobjekter. Det er imidlertid først i århundrederne efter hittiterrigets sammenbrud at kendskabet til den komplicerede smedeteknik spredte sig, ikke kun til Mellemøsten, men også til områderne udenfor. Når teknikken først var kendt, var det muligt at udruste langt større styrker relativt billigt uafhængigt af kontrol med langdistancehandlen og adgangen til metaller. Indførelsen af jern i løbet af de første århundreder i det første årtusinde f. Kr. må have stillet nye statsmagter – som det nyassyriske rige – over for store udfordringer. Det var ikke længere muligt gennem kontrol med adgangen til metaller at kontrollere brugen af vold. Fund af 157

tons forarbejdet jern i et depot i Sargons palads i Khorsabad kunne tyde på, at man måske forsøgte at monopolisere adgangen til jern; men på længere sigt medførte spredningen af den teknologiske ekspertise til randområderne, at disse kom til at udgøre en langt større trussel, som kun kunne imødegås militært.

Der var også opstået en anden trussel fra randområderne. Allerede før 2000 f. Kr. var den to-puklede kamel blevet tæmmet i Iran og Afghanistan, hvor den var et velegnet lastdyr i køligere bjergområder. En gang i slutningen af bronzealderen var det på den arabiske halvø lykkedes for alvor at tæmme den en-puklede kamel, dromedaren, som er specielt tilpasset til ørkenområder. De arabiske nomadestammer blev en langt alvorligere modstander. De var ikke længere afhængige af de ældre kommunikationslinier, som var baseret på æseltransport. Tæmningen af dromedaren er ganske vist et særdeles omstridt og for nogle endog et religiøst spørgsmål, da dromedaren er nævnt som en del af den ægyptiske faraos hjord i Det gamle Testamente (2. Mosebog, 9, 2-7), og således i den bibelske tradition forankret i bronzealderens verden. Nyere osteologiske undersøgelser af kamelgrave på den arabiske halvø placerer imidlertid tæmningen kort før 1000 f. Kr. og derved dromedarens større udbredelse i de følgende århundreder. Det er i overensstemmelse med den assyriske kong Assur-bel-kalas (1073-1056 f.Kr.) beretning om, at han gennem købmænd erhvervede sig dromedarer, lod dem formere sig, og viste dem frem for sit folk (Grayson 1976, § 248). Dette kunne indicere, at det var et helt nyt syn i Mellemøsten. Nede i jernalderens verden optræder arabiske nomader udrustet med kameler jævnlige blandt den assyriske konges modstandere. Salmanasser 3. (858-824) nævner således araberkongen Gindibu, som skulle have mønstret 1000 kameler (Kuhrt 1995, 488), hvilket sikkert bare betyder mange. Nomaderne betragtedes som så vigtige, at nedkæmpelse af disse fik deres egen plads på de assyriske vægreliéffer.

Det nyassyriske rige var den første magt, som tilpassede sig den nye jernalderverden. Opbygning af imperier og ikke mindst kontrol med omgivelserne kunne kun baseres på en overlegen militær magt. For at økonomisere med denne kombineredes stor militær professionalisme med en nøje gennemtænkt terrorpropaganda. Assyryerne var på mange måder forløbere for et andet stort jernalderimperium, som opstod uden for den frugtbare halvmåne, *Imperium Romanum*. Den nye teknologi med relativt billige jernvåben tillod opstilling af store militære styrker, rekrutteret fra bondestanden år efter år. Det sled til sidst modstanderne op. Også romerne forsøgte imidlertid at økonomisere med anvendelsen af militær magt. De kendte til brugen af terror; men nøglen til den romerske succes blev en anden: romaniseringen, hvor de erobrede områder fik del i magten

Udvalgt litteratur

- Bederman, David J. (2001): *International Law in Antiquity*. Cambridge.
- Curtis, J.E. and J.E. Reade (1994): *Art and Empire. Treasures from Assyria in British Museum*. London.
- Grayson, Albert Kirk (1972): *Assyrian Royal Inscriptions, part 1. From the Beginning to Ashur-resha-ishi I*. Wiesbaden.
- Grayson, Albert Kirk (1976): *Assyrian Royal Inscriptions, part 2. From Tiglath-pileser I to Ashurnasir-apli II*. Wiesbaden.
- Hoyland, Robert G. (2001): *Arabia and the Arabs. From the Bronze Age to the Coming of Islam*. London & New York.
- Kuhr, Amélie (1995): *The Ancient Near East, c. 3000-330 BC*. London & New York.
- Larsen, Mogens Trolle (1997): *Gudens skygge. Det assyriske imperiums historie*. København.
- Larsen, Mogens Trolle (1987): Commercial Networks in the Ancient Near East. In Rowlands, Michael & Mogens T. Larsen & Kristian Kristiansen: *Centre and Periphery in the Ancient World*, Cambridge. pp. 47-56.
- Liverani, Mario (1987): The Collapse of the Near Eastern Regional System at the End of the Bronze Age: the Case of Syria. In Rowlands, Michael & Mogens T. Larsen & Kristian Kristiansen: *Centre and Periphery in the Ancient World*, Cambridge. pp. 66-73.
- Mann, Michael (1986): *The Sources of Social Power, Volume I. A history of power from the beginning to A.D. 1760*. Cambridge.
- Munn-Rankin, J.M. (1956): Diplomacy in Western Asia in the Early Second Millennium B.C. *Iraq*. 18, 1956. pp. 68-110.
- Pleiner, Radomír & Judith K. Bjorkman (1974): The Assyrian Iron Age. The History of Iron in the Assyrian Civilisation. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 118, 1974. 283-313.
- Reade, Julian (1979): Ideology and Propaganda in Assyrian Art. In Larsen, Mogens Trolle (ed.): *Power and Propaganda. A symposium on ancient empires*. (Mesopotamia, Copenhagen Studies in Assyriology 7), Copenhagen. pp. 329-343.
- Starr, I (1990): *Queries to the Sungod. Divination and Politics in Sargonid Assyria* (State archives of Assyria 4). Helsinki.
- Streck, Maximilian (1916): *Assurbanipal und die letzten assyrischen Könige bis zum Untergange Ninivehs*. (Teil II: Texte). Leipzig 1916.
- Warburton, David (2001): *Egypt and the Near East. Politics in the Bronze Age*. (Civilisations du Proche-Orient. Serie IV. Histoire – Essais), Paris.

Organiseret vold og dens konventioner

Nogle bemærkninger

Vincent Gabrielsen

Til Johan
φιλίας χάριν

I. Indledning

Et væsentligt træk ved antik krigsførelse er de talrige konventioner, som staterne skulle respektere såvel under som umiddelbart før og efter en væbnet konflikt. I særdeleshed byder vore kilder på rigelig dokumentation for en lang række regler, de stridende parter forventedes at overholde. Disse indbefattede dels de overordnede konventioner vedrørende en krigs indledning, forløb og afslutning (til hvilke de indgåede fredsftaler bør henregnes), dels særlige kampe- (ikke mindst hoplitkamp) protokoller samt adskillige mindre ritualer, mange af religiøs art. Dertil kommer aftaler af ren *ad hoc* karakter som f.ex. aftalen imellem parterne i den Lelantinske Krig om, at de skulle afstå fra brug af kasteskyts – en tidlig forløber for Genève-konventionen (Strabon 10.1.12 [448], jf. Archilochos fr. 3 West; Hdt. 5.99; Thuk. 1.15; krigen dateres til ca. 700 f. Kr. eller senere, i det 7. årh.). Det er i øvrigt på baggrund af disse regler at nogle forskere, efter min mening misvisende, undertiden anvender betegnelsen 'rituel krig'.

At en krig helst skulle begrundes med henvisning til en 'retfærdig årsag', og derved være en retfærdig krig (grækernes *dikaïos polemos* og romernes *bellum iustum*), hører vel egentligt også til konventionerne, uanset om hver af de involverede parter naturligvis påstod at have retfærdigheden netop på sin side: 'selv om nogen beslutter sig til at føre krig mod et folk, der har retfærdigheden på sin side, vil han aldrig indrømme det' (Platon, *Alkibiades* 109C). En vigtig konsekvens af dette næsten ufravigelige krav om, at handlingen skal være 'retfærdig' er, at årsagen (*casus belli*) eller årsagerne nødvendigvis må indsnævres til en eller flere konkrete og nogenlunde daterbare begivenheder, altså årsagerne til *en bestemt* krig, hvilket medfører, at det overordnede spørgsmål om årsagerne til krig i det hele taget pådrager sig mindre opmærksomhed (herom se Momigliano 1966). Imidlertid er hovedhensigten med den 'retfærdige årsag' grundlæggende den, at man søger at vinde bred tilslutning til projektet – internt såvel som eksternt, fra både mennesker og guder – ved implicit, omend utvetydigt, at hævde: *De andre star-*

tede det! I antikken ansås krig i sig selv for at være en grim men uundgåelig nødvendighed, 'alle menneskers fader og konge', ifølge Heraklit (fr. 53 H. Diels). Og som Herodot lader kong Krösus sige til perserkongen Kyros, 'ingen er så tåbelig at han vil foretrække krig frem for fred' (Hdt. 1.87.4). Hovedformålet med de fælles accepterede regler synes derfor at have været alles ønske om, så vidt muligt at begrænse krigens ødelæggende følger; frem for alt at minimere tabene af, hvad ethvert politisk fællesskab betragtede som sine dyrebareste besiddelser: dets medlemmers liv og ejendom samt selve fællesskabets kollektive anseelse og frihed. Konventioner er et træk, som antik og moderne krigsførelse har fælles.

I den græske oldtid eksisterede imidlertid en alment anerkendt og dybt rod-fæstet konvention, som står i fuldstændig modsætning til vores; nemlig den, der gav et individ eller grupper af individer retten til med vold at bemægtige sig personer og deres ejendom i forbindelse med privat udøvelse af repressalier. Det primære taktiske middel, som anvendtes dertil, var det uvarslede overfald, et raid. I vore kilder kaldes denne skik *sylân/sylê* eller mere sjældent *rhyasiaein/rhysia agein*. I al korthed tillod denne skik *y*, en borger i staten *Y*, at søge kompensation for skade forvoldt af *x*, en borger fra staten *X*, gennem voldelig bemægtigelse af *x* selv og/eller hans ejendom eller sågar enhver af hans medborgere (*xI*) og/eller dennes ejendom. Det lyder kompliceret, og det var det også. Jeg skal her undlade at komme inde på alle de aspekter (juridiske, økonomiske, etc.), der knytter sig til denne problematik; det er næppe muligt på så begrænset plads, at give en udtømmende behandling af fænomenet ej heller en tilnærmelsesvis tilfredstillende præsentation af de talrige litterære og epigrafiske kilder til det. Jeg vil indskrænke min redegørelse til nogle bemærkninger omkring *sylê*-konventionens relation til to andre vigtige historiske foreteelser: den éne er krigsførelse, *polemos*; den anden er den (hovedsagligt) privator organiserede plyndringsvirksomhed til lands og især til vands, som fortrinsvis udtrykkes med ordet *lêisteia* (*peirateia* er et senere og sjældent-brugt ord). Kronologisk vil jeg tillade mig at anlægge et *longue durée* syn, et der spænder fra de tidligst bevarede tekster på græsk til slutningen af hellenistisk tid.

II

Et af de tidligste eksempler på anvendelsen af *sylê*-konventionen er at finde i Nestors fortælling om en af sine ungdomsbedrifter hjemme i Pylos (fortalt i Homers *Iliade* 11.670-761). Sammen med en bande pyliere foretog Nestor et voldeligt overfald på epeierne (pyliernes nabofolk, som beboede Elis og Bouprasion), dræbte ejeren af en større landejendom, skræmte hans karle (*laoi agroiôtai*) væk og vendte hjem med en betragtelig mængde bytte (*lêida pollên*): 'Femti drifter af får og af køer lige så mange, / femti stier af svin og femti hjerde af geder, / hundred og

femti heste med blonde, flagrende manker,/ hopper alle til hobe og mange med føl under yver/ [...] og desuden hyrderne til dem' (*Il.* 11.678-681, 697 i O. Steen Dues overs.). Nestor begrundede denne voldelige bemægtigelse af fremmed ejendom med at henvise til en 'retfærdig årsag'. Epeierne, fortæller han, havde gennem adskillige plyndringstogter i Pylos frastjålet ejendom tilhørende pyliere; desforuden havde epeiernes konge Augeias lagt beslag på de væddeløbsheste som sammen med et firspand var blevet sendt til epeiernes lege af Neleus personligt, pyliernes hersker og Nestors fader. Derfor anlagde pylierne det syn, at epeierne – dvs. hele deres politiske fællesskab – stod i 'gæld' (*chreios*) til mange pyliere. Følgelig fordeltes det bytte, som Nestors bande bragte med hjem, iblandt alle de pyliere der havde lidt tab på grund af epeiernes overfald. Men affæren fik et alvorligt efterspil. Få dage efter Nestors raid retalierede epeierne ved med fuld styrke at invadere pyliernes territorium, hvorpå pylierne reagerede ved at sætte deres samlede hær ind for at fordrive angriberen; fra da af udviklede konflikten sig til en krig (*polemos*) i fuld skala.

Tre forhold skal bemærkes i denne forbindelse. For det første var Nestors ekspedition i virkeligheden en 'inkasso forretning', udført med hjemmel i en bestemt konvention; og det er præcis denne omstændighed, der tillod handlingens udøvere at omtale deres bytte (hvilket vel at mærke indledningsvis betegnes med det mere generelle *lêis*) med den specielle term *rhysia* (11.674) – et ord, der som allerede nævnt er synonymt med *sylê*. For det andet er det just Nestors fortælling og den heri anvendte terminologi, der på én og samme tid forsyner pylierne med en 'retfærdig årsag' og kundgør, at *de andre startede det!* Havde der imidlertid eksisteret en epeisk version af sagen, ville den sandsynligvis have fremført den stik modsatte påstand: nemlig at pyliernes overfald var en ren profitmotiveret og aggressiv plyndringshandling, hvorimod epeiernes invasion var en fuldt berettiget gengældelses- og kompensationsakt. Da udøvelsen af *rhysial sylê*-sædvanen helt hvilede på et subjektivt grundlag – frem for på sanktionering hentet fra en overordnet, 'inter-statslig' domsinstans – var der rigeligt med frit spillerum til at konstruere *både* 'slynglen' (den 'gemene plyndringsmand') og den retskafne udøver af vold. Dermed er ikke sagt, at der ikke fandtes slyngler og ofre; blot at det (især for os) oftest er umådeligt svært at fastslå, hvem der var hvad. Som vi skal se nedenfor fik dette forhold alvorlige følger, særligt for relationerne mellem staterne.

For det tredje er det ganske meningsløst at spørge, om Nestors raid var et privat eller et offentligt foretagende (og det samme gælder i øvrigt Fabiernes ekspedition mod den etruskiske by Veji i 475 f.Kr.: Livius 2.48.7-49.4). Den var naturligvis begge dele, og det er der flere grunde til. Den éne er, at en klar adskillelse mellem de to sfære ('privat' og 'offentlig') begynder først at tage form ved over-

gangen fra arkaisk til klassisk tid, og da kun i *nogle* bystater. Den anden er, at voldelig bemægtigelse af ejendom – både den, der som Nestors var forsynet med en 'retfærdig årsag' og den, der ansås for at have personlig berigelse som sit eneste motiv – var privatorganiseret handling der kunne have 'offentlige' konsekvenser; et eventuelt krigsudbrud er den største men ikke den eneste af disse konsekvenser. På et tidspunkt i det 4. årh. f. Kr. rejste embedsmænd fra bystaten Kyrene rundt i Hellas og især på Peloponnes for at afvikle gæld, der var stiftet af nogle *enkelte* af deres medborgere, men som udsatte *alle* kyrenske borgere og deres ejendom for *sylê* (indskrift publiceret af G. Pugliese Carratelli i *ASAA* 39-40 [1961-62] 273-280, og kommenteret af Y. Garlan i *BCH* 89 [1965] 338-39). Lignende foranstaltninger tog kong Nikokles af Cypern omtrent på samme tid for at sikre sine undersåtters frie bevægelse, især i forbindelse med søhandel (Isokrates 3 *Nikokles*, 33). Tidligere i det samme århundrede – læser man i en attisk retstale – måtte athenerne konstant udsende gessanter til adskillige bystater med officielle undskyldninger for plyndringer foretaget privat af individer, som kommanderede offentligt-ejede athenske krigsskibe ([Demosthenes] 51.13). I 220 f. Kr. proklamerede den kretensiske bystat Knossos officielt repressalier imod rhodierne (*rhysia katêggeilan tois Rhodiois*) med henvisning til uret, som disse angiveligt havde begået (Polybios 4.53.2). Den mest fremtrædende offentlige foranstaltning på dette område repræsenteres imidlertid af den inter-statslige *asylia*-institution, dvs. en stats tildeling af 'immunitet over for repressalier' til en anden stat eller til en helligdom (E. Schlesinger, *Die griechische Asylie*, Giessen 1933; K. Rigsby, *Asyilia. Territorial Inviolability in the Hellenistic Period*, Berkeley 1996). En yderligere grund er endelig, at profit-motiveret voldelig bemægtigelse af personer og ejendom (*lêisteia*) i bemærkelsesværdigt lang tid forblev et erhverv, der ikke alene billigedes af mange stater, men også hyppigt udøvedes af højtrangerende medlemmer af samme stater.

Sidstnævnte forhold berøres af Thukydide i en berømt passage, hvori opfattelsen af en vis kontinuitet sættes i relief ved at lade beskrivelsen af tilstandene i fortiden blive efterfulgt af en skildring af situationen 'i dag', dvs. i 2. halvdel af det 5. årh.:

"I gamle dage var det sådant, at både hellenerne og de barbarer, der beboede fastlandet (i Lilleasien) tæt ved havet, praktiserede *lêisteia* under ledelse af de mest mægtige mænd, hvis motiv var deres egen private vinding og det underhold, de derved kunne yde til deres fattige undergivne [...], og ved at plyndre bosættelser tjente de til udkommet ad denne vej. På denne tid ansås en sådan profession slet ikke for uhæderlig. Tværtimod blev den anset for at være temmelig ærefuld. Den samme indstilling kan i dag iagttages hos nogle af indbyggerne på det græske fastland, blandt hvem vellykket *lêisteia* anses for at være noget, man kan være stolt af

[...], og det er stadigvæk sådan den dag i dag, at man i store dele af Hellas bliver ved med at følge denne gamle levemåde, de ozoliske lokriere, for eksempel, og aitolierne og alle de folk, der lever på denne del af fastlandet” (Thuk. 1.5.1-3).

Iblandt de fortidige eksempler, Thukydid må have haft i tankerne, er uden tvivl de, der omtales af Homer (o. slutningen af det 8. årh.). Netop ankommet til Pylos bliver Telemachos og hans følge hilst af Nestor med det famøse spørgsmål: ’Sig mig da hvem I er! Hvorfra er I rejst over vandet?/ Er I på handlende færd? Eller står I til søs for at drive/ sørøveri’ (sidstnævnte ord er en oversættelse af græsk *lêistêres*: *Odysseen* 3.71-74 = 9.252-255 = *Hymnen til Apollon* 452-55). En ihærdig udøver af professionen er naturligvis Odysseus selv. Idet han giver sig ud for at være en kretenser, fortæller han stolt om sin heltedåd: ’Men jeg led ikke bondearbejde/ eller ved fredeligt slid at sørge for børnenes opvækst./ Hele min lyst var skibe med hurtigsvingende årer,/ krigersk færd og polerede spyd og syngende pile,/ dødsforvoldende våben som ellers er menneskers rædsel./ Det var min fryd. [...] Inden Achaiernes sønner drog ud for at kæmpe ved Troja,/ havde jeg ni gange ført en flåde med væbnede krigsfolk/ ud imod fremmede folk og taget en hel masse bytte/ hvoraf jeg forlods tog min part og erhvervede mere/ når vi trak lod. Og mit hus blev rigt, og jeg vandt efterhånden magt og ærefrygt blandt de stolte kretsenes slægter.’ (*Od.* 14.222-234 i O. Steen Dues overs.). Lignende bedrifter udførte Odysseus’ slægt i Ægypten, hvor ’I deres overmod greb mine folk til vold med det samme,/ hærgede straks Ægypternes jord og dejlige marker,/ bortførte kvinder og børn og ihjælslog karle og mandfolk’ (*Od.* 17.424-33). Her står vi overfor den vaskeægte plyndringsmand (*lêistês*).

Hans historiske efterfølgere er talrige; her skal jeg nøjes med at nævne få af dem. Herodot (2.152) fortæller om visse grupper af jonere og karere, som o. 664 f. Kr. sejlede rundt med det formål at plyndre (*kata lêiên*) – og som efter deres ankomst til Ægypten blev hvervet af Psammetichos. Aeakes, herskeren på Samos (og muligvis fader til tyrannen Polykrates), dedicerede til Hera o. 500 f. Kr. en del af udbyttet af sine plyndringstogter (ML 16; se også Hdt. 1.70). Senere, i det 5. årh., foretog oprørere fra Samos et overfald på den ressourcerige ø Sifnos (Hdt. 3.57-58). Også tyrannen Histiaios fra Milet udmærkede sig i samme retning: efter at være blevet fordrevet fra hjemlandet (i 494), samlede han skibe og mandskab fra Chios og Mytilene, ved hjælp af hvilke han plynderede både handelskibe og byer (Hdt. 6.5, 28). Fokaieren Dionysios, den berømte flådekommandant i det joniske oprør, drog efter slaget ved Lade (494) med tre skibe til Sicilien, hvorfra han opererede som fuldtids *lêistês* – dog udviste han etniske præferencer ved at undlade at plyndre grækere (Hdt. 6.17). Selv det arkaiske Athen billigede professionen: lovgivningen på Solons tid synes at have anerkendt legaliteten af sammenlutninger dannet af personer, ’der drager til søs med det formål at plyndre (*leia*)’

(*Digesta* 47.22.4). Miltiades' raid på Paros kort efter Marathon fremstilles af Herodot (6.132) som en blanding af personlig hævnakt og statssponsoreret plyndringsvirksomhed. Selv om *lêisteia* mange steder var rodfæstet i samfundsstrukturen, var holdningen til den (navnlig hos de potentielle ofre) imidlertid ikke entydigt billigende. Den frygt og magteløshed, en befolkning kunne føle, kommer til udtryk i en indskrift offentliggjort o. 470 f. Kr. af bystaten Teos: deri udsagde byens borgere en kollektiv forbandelse over alle de, blandt deres embedsmænd, som praktiserede *lêisteia* (ML 30); faren for, at de alle som én ville blive ramt af repressalier (*sylê*) må have været betydeligt større, når udførerne af berigelses-overfald samtidigt beklædte offentligt embed. Funktionelt er de tre aktiviteter (*sylê*, *polemos* og *lêisteia*) altså tæt forbundet til hinanden.

III

Et yderligere fælles træk er, at deres udøvere rent faktisk er producenter af vold der – såfremt den udføres med succes – resulterer i materiel vinding, 'bytte'. Ifølge Aristoteles er *lêisteia* (som han sidestiller med jagt og fiskeri) en underkategori af krigsførelse, som selv er 'en naturlig berigelses beskæftigelse', *ktêtikê technê* (*Politica* 1256a36-b27); en lignende tanke udtrykker Platon (*Leges* 7.822E-823D). Vold skaffede profit. Det gælder for såvel den privat-udøvede *sylê* som for krigsførelse, at den medfølgende erhvervelse af rigdom anses for at være en ganske normal og retfærdiggjort handling. Xenofon, f.ex., betragtede dette som en tidløs og universelt anerkendt konvention:

"For det er en evigt gældende lov (*aidios nomos*) blandt alle mennesker, at når en by er blevet erobret som følge af krig, så tilhører både dens indbyggere og deres ejendom erobreren" (Xen. *Cyropaedia* 7.4.73).

'Krigsbytte' er det særlige ord, der signalerer, at udbyttet af storstilet og organiseret tyveri (herunder, at man frarøver andre mennesker deres frihed) er retfærdiggjort af den specifikke måde, dette udbytte er blevet bemægtiget på – og følgelig at der slet ikke er tale om tyveri. Et interessant faktum er, at ét og samme ord, *lêia* ('bytte'), almindeligvis bruges i flæng i vore kilder om det materielle udbytte, som høstes af alle tre slags voldsproducenter. Det er derfor slående at konstatere, at 'krigens frugter' sjældent – om overhovedet – optræder som 'retfærdige' årsager til krig, og dette på trods af, at 'bytte' er det begreb, der forener to af krigsførelsens mest centrale ingredienser, velstand og magt; Platons generaliserende udsagn om, at 'alle krige udkæmpes med henblik på bemægtigelse af velstand' (*Phaedrus* 66C), er mig bekendt en af de få undtagelser. En forklaring på denne ejendommelighed skal muligvis søges i en anden – og efter min mening – signifikant omstændighed.

Nemlig den, at de tre slags voldsproducenter allerede i den verden som skildres i de Homeriske digte var blevet adskilt fra hinanden og indplaceret i separa-

te afdelinger. For medens den private, berigelses-motiverede voldsproducent fortsat bar et navn, der direkte associerede ham til sin metier ('bytte-jæger', 'plyndringsmand': *lêistês*), havde hans to fæller fuldstændigt rystet en sådan association af sig. Den éne var blevet til den legitime udøver af repressalier (*sylêl rhyisia*). Den anden var blevet til 'kriger', 'soldat' eller sågar den kollektive betegnelse 'hæren' (*stratia, strateuma*), allesammen navne der nu signalerede forestillingen om, at personlige interesser havde vejet pladsen for samfundsfællesskabets målsætninger og interesser. Følgelig søgte fællesskabet typisk at begrunde aktiveringen af sit krigspotentiale i nødvendigheden af (a) at rette op på en uretfærdighed begået enten imod fællesskabet selv eller imod en værdifuld allieret; eller (b) at forsvare og bevare sin frihed og stolthed; eller (c) at indgyde respekt hos rivaler og om nødvendigt at bremse disses magt-forøgelse; eller (d) at straffe helligbrøde begået mod en helligdom; eller igen (e) at reagere imod et alvorligt traktatbrud. Uanset om disse – utvivlsomt ædle – motiver i vore kilder bliver klassificeret under *aitiai* eller *profaseis* (de stadigt vanskeligt forståelige krigsårsagskategorier, som Thukydid har indført: Thuk. 1.23.5-6), rummer de en kraftig fornægtelse af profit-motivet. Ikke desto mindre er det en kendsgerning, at det materielle udbytte (specielt betegnet *lafyron*) udgjorde et yderst centralt og kontinuerligt anliggende også for denne voldsproducent; staternes omhyggelige kontrol med det vundne krigsbytte, herunder især byttets konvertering til cash ved brug af specielt udpegede 'krigsbytte-sælgere' (*lafyropôlai*), er tilstrækkeligt bevis herpå; den allerstørste profit bestod selvfølgelig i erobrede territorier og deres befolkninger. Krigens gevinst tilhørte staten, hvad enten denne så blev styret af forskellige slags borgerforsamlinger (demokratier såvel som oligarkier) eller af en monark.

Det ser således ud til, at det, der i bund og grund adskilte de tre voldsproducenter fra hinanden, var det herskende syn på forholdet mellem (a) organiseret voldsanvendelse og (b) berigelse; ifølge dette syn var plyndringsmanden (*lêistês*) éne om både formelt og reelt at have berigelse som formål med sin virksomhed, og dette synes at have været hovedårsagen til, at han gradvis blev udstødt eller marginaliseret af statssamfundet, som endte med at erklære ham for lovløs. Det 'herskende syn' antyder imidlertid, at nogle så anderledes på sagen.

IV

Omkring midten af det 5. årh. havde staterne uigenkaldeligt delt sig i to lejre. På den éne side stod de, som anså *lêisteia* for at være økonomisk destruktiv, juridisk utilstedelig og moralsk nederdrægtig – ja, ligefrem de kulturelt tilbagestående folks kendetegn, uanset om det drejede sig om befolkninger der fysisk var situeret udenfor eller i periferien af den græske verden, som f.ex. tyrhenerne (i Italien) og beboerne ved Sortehavets østkyst kaldet Achaiói og Heniochoi (om disse sidste se

Aristoteles, *Politica* 1338b20-25, samt Strabon 11.1.12 [495-96]), eller om hellenere nærmere civilisationens centrum, f.ex. aitolierne, de ozoliske lokriere og andre. På den anden side stod så de stater, som anså *léisteia* for at være en fuldstændigt legitim aktivitet; det er navnlig sidstnævnte, der ifølge Thukydid (i passagen citeret ovenfor) havde modstået en gennemgribende reformering af deres politiske og sociale struktur og således vedblivende fulgte 'den gamle levemåde', et forhold han finder gør sig gældende i store dele af Hellas.

Hér er det overordentligt vigtigt – nødvendigvis kortfattet – at pege på den hovedfaktor, der betingede denne skarpe deling. I stater af førstnævnte type var al organiseret voldsanvendelse blevet afprivatiseret og gjort til et statsligt monopol. Derved opfyldte disse et af Max Webers væsentligste definitions-kriterier for en 'stat' – Athen og Sparta i klassisk tid samt de store hellenistiske riger er nogle af de mest fremtrædende eksempler på denne type stat; den vanlige, tætte affinitet mellem begreberne 'krig' og 'stat' skyldes netop den omstændighed, at 'krig' var – og fortsat er – forbeholdt den statslige voldsvirksomhed. Den anden type stat derimod kendetegnedes ved et *oligopolistisk* – snarere end et *monopolistisk* – system, der juridisk (og moralsk) tillod private individer at ernære sig ved brug af vold og dermed også at besidde de midler, der var påkrævet til deres særlige næringsvej. Den private voldsudøver udviste ringe respekt for de mest basale konventioner der afgrænsede væbnet konflikt i rum, tid og personel, og havde for vane at slå til vilkårligt, hvor som helst og når som helst; heraf følger selve den begrebsmæssige adskillelse af hans særegne *modus operandi* – et 'raid' – fra 'krig'. I tiden efter Alexander den Store blev barrieren mellem disse to typer stater uoverstigelig.

Hvor uoverstigelig fremgår af en episode som involverer et af de folk, der anerkendte legitimiteten af privat plyndringsvirksomhed, illyrierne. I 230 f. Kr. modtog den illyriske dronning Teuta et romersk gesandtskab som medbragte en officiel klage over hendes undersåtters gentagne overfald på italiske handelsskibe (Polyb. 2.4.7-5.2; 2.8.1-13). Dronningens svar gengives af Polybios (2.8.8) som følger: 'Hvad angår private handlinger er det ikke sædvane hos de illyriske herskere at hindre deres undersætter i at forøge deres formue ved brug af havet' – altså illyrierne nægtede at afprivatisere 'plyndringsindustrien' og gøre den til statens prærogativ. For romerne var Teutas udtalelse ligeså uforskammet som den var juridisk uacceptabel, hvorfor de reagerede prompte med en krigserklæring: den Første Illyriske krig. Dronningens udtalelse ville imidlertid have været helt forståelig ikke mindst for aitolierne, et andet folk som holdt fast på den samme sædvane som illyrierne. Og de gjorde det så standhaftigt, at en anmodning fra stormagterne i 198/7 f. Kr. om at afskaffe den blev imødekommet med det svar, at de 'hellere ville fjerne selve Aitolien fra Aitolien end netop denne sædvane'. Polybios (18.4.8) beskriver aitoliernes sædvane

(*nomos*) ved at bruge et kvasi-teknisk udtryk, 'at tage bytte fra bytte' (*agein lafyron apo lafyrou*). Straks derefter lader han en af aitoliernes mest indædte fjender på det tidspunkt, den makedonske konge Filip V, forklare udtrykkets betydning over for den romerske feltherre Flamininus ved at give hvad der i enhver henseende er en skamløst fordrejet udlægning af en i virkeligheden ganske velkendt praksis: nemlig den, at nogle stater traditionsmæssigt forsynede deres egne borgere og andre med en permanent tilladelse til at udplyndre praktisk talt alle, inklusive plyndringsmanden selv. Endnu et folk, der i hellenistisk tid var berømt og berygtet for ihærdigt at praktisere denne skik (og som derfor af vore kilder tildeles den tvivlsomme ære at være blandt de mest frygtindgydende sørøvere), er kretenserne. De fleste, hvis ikke alle, kretensiske bystater bevilgede officielt alle der anløb deres havne – udover deres egne borgere – 'retten til voldelig bemægtigelse' (*lafyron apodedotai tois katapleousin*: *SIG³* 535.13). Barrieren mellem den monopolistiske og den oligopolitiske type stater var ikke blot blevet uoverstigelig, men medførte tillige en række yderst intrikate konsekvenser.

Allerførst skal nævnes et taktisk træk, som hyppigt brugtes af de stater, der tillod individer at bemægtige sig rigdom ved vold: ivrige efter at forvisse omverdenen og især deres ideologiske modstandere om, at en sådan voldsanvendelse var begrundet i en 'retfærdig årsag' og intet havde med gemen plyndringsvirksomhed mod sagesløse (*léisteia*) at gøre, tenderede disse stater at kalde deres borgeres overfald for 'legitime repressalier', *sylêl rhyisia*. På denne måde ønskede de at gardere sig både mod almen fordømmelse og mod eventuelle gengældelsesaktioner fra de berørte samfund. Men samtidig åbnede de op for muligheden for at høste diplomatiske gevinster, eftersom den eneste måde, hvorpå et samfund kunne undgå at blive ramt af *sylê* var officielt at modtage *asylia* (dvs. 'immunitet over for repressalier') fra *sylê*-udøverens regering. Gennem tildeling af *asylia*-privilegiet til adskillige stater kunne kretenserne, aitolierne og andre ligesindede således – som en gavmild gestus for diplomatisk velvilje – tilbyde potentielle ofre beskyttelse mod den vold, de selv producerede. I begyndelsen af det 2. årh., f.ex., begunstigede de fleste kretensiske bystater Teos med dette privilegium (Rigsby, *op.cit.* 136-161). Samme slags venligsindede begunstigeelse udvist i det 3. og 2. årh. af aitolierne over for bl.a. Athen (*SV* III: 470.10), bystaterne på Keos (*ibid.* 508.1-5), Chios (*ISE* II: 78.6-7) og Mytilene (*IG* IX 1² 1, 189.1-6) eller sågar over for en bestemt professions udøvere, nemlig de omrejsende skuespillere ('Dionysos' *technitai*) fra Athen og andre steder (*SIG³* 399, 507). Talrige andre eksempler bevidner, at den statssponsorerede – omend privatorganiserede – vold havde sat sit tydelige præg på det diplomatiske samkvem mellem staterne. Imidlertid demonstrerer de også, hvor let det var for enhver at skaffe sig en 'retfærdig årsag' ved at maskere berigelsesvold som legitim praktisering af *sylê*-konventionen.

Lejlighedsvis indgik den oligopolistiske type stater dog i tre andre former for *ad hoc* konventioner, som hver især for øvrigt afslører disse staters sande og særegne forhold til organiseret vold. Den ene form bestod i en formel beslutning om – efter behørig anmodning herom fra en bestemt bystat – at den alment gældende, permanente tilladelse til privatpraktiseret 'voldelig bemægtigelse' ikke skulle gælde ansøger-bystaten; det tekniske udtryk, som anvendtes i denne forbindelse er *arsis lafyrou* (dvs. 'ophævelse' af tilladelsen): I første halvdel af det 3. årh. rettede Athen en sådan anmodning til hver enkelt af de kretensiske bystater; dette skridt blev taget efter at Athen havde været offer for et katastrofalt overfald ledet af den aitoliske 'ærke-sørøver' Boukris, som brugte Kreta både som operationsbase og som marked for fangsten (mennesker såvel som gods) fra sine ekspeditioner (*SIG*³ 535.13-15). Den anden form bestod af bilaterale aftaler, hvorved to bystater forpligtigede sig til at afstå fra at *pågribe* hinandens borgere og disses formue; et tidligt eksempel herpå, fra ca. 450 f.Kr., er aftalen mellem de lokriske bystater Oiantheia og Chaleion (Tod I: 34); fra hellenistisk tid kendes aftalerne mellem Delphi og Pellana i Achaien (B. Haussoulier, *Traité entre Delphes et Pellana*, Paris 1917) og mellem Milet og Phaistos (*Milet* 140c.55-59). Endelig udgjorde den tredje form udveksling af løfter om ikke at *købe* hinandens borgere, når disse blev udbudt til salg på slavemarkedet af deres tilfangetagere; mest bemærkelsesværdig i denne forbindelse er aftalen mellem Milet og tre grupper kretensiske bystater, hver gruppe bestående af en ledende (*hegemon*) stat og dens allierede: alene Knossos' allierede tæller 19 bystater (*SV* III: 482). Ganske vist bidrog alle disse foranstaltninger til fremme af inter-statslige relationer, idet de var velegnede til at skabe, eller i det mindste demonstrere, politisk goodwill. Alligevel, jo mere deres antal og art forøgedes, desto mere understregedes det faktum, at det, nogle stater betragtede som en ekseptionel koncession, just var, hvad andre vedholdende anså for at være en universel gældende konvention.

En yderligere konsekvens af staternes deling i to lejre, samt af det faktum at *lêistes* og *lêisteia* havde udviklet sig til pejorative betegnelser, var, at der skabtes rig mulighed for uden større besvær, at konstruere ens fjende som en inhuman, løsløs og ugudelig slyngel. De bevarede tilfælde af forsmædeligt og forsætligt misbrug af de pågældende ord kan behandles her kort, skønt listen over eksemplerne på politisk mudderkastning rettet imod prominente modstandere er temmelig lang. I det 4. årh. anklagede athenerne og den makedonske konge Filip II hinanden for at være sørøvere, *lêistai* (Dem. 10.34; [Dem.] 12.2, 5; 7.14-15). Smædekampagnerne fortsatte i hellenistisk tid med endnu større kraft. Ved slutningen af det 3. årh. blev anklagen rettet mod Filip V af Makedonien, som påstodes at have hvervet ærke-sørøveren Dikaiarchos fra Aitolien til at gøre det beskidte arbejde i Ægæerhavet for ham (Polybios 18.54; Diodoros 28.1). Den spartanske konge

Nabis siges ikke alene at have overfyldt Peloponnes med sine plyndringsmænd, med hvem han delte byttet fra overfaldene, men også at have samarbejdet med kretenserne i udførelse af sørøveri (Polyb. 13.6-8, især 8.1; Livius 34.32.17-20). De ellers kyndige aitoliske feltherrer Dorimachos og Skopas – aktive på Peloponnes sidst i 200-tallet – siges at være blevet drevet af deres umættelige begær efter bytte; specielt Dorimachos var ifølge Polybios (4.3.5) selve legemliggørelsen af 'aitoliernes voldelige og grådige natur', et folk af plyndringsmænd, der notorisk førte uerklæret krig (4.16.4). Fra anden halvdel af det 2. årh. er det et andet folk, kilikierne, der af vores sensationsprægede kilder (Appian, Dio og Plutark) fremstilles som de mest frygtindgydende slyngler i det østlige Middelhav – og som hovedmænd bag slavehandelen på Delos efter 145 f. Kr. (Strabon 14.5.2 [668]); kilikiernes image blev ikke bedre af, at de fra 88 f. Kr. angiveligt skulle have ydet militær støtte til den eneste hersker, som for alvor vovede at udfordre romernes herredømme, Mithridat VI af Pontus (Appian, *Mithridateios* 62-63, 92, 119). Ja, for Cicero var selve Marcus Antonius ikke andet end en gemen sørøver (*Epistulae ad familiares* 10.5; 10.6; 12.12), medens Cæsar uden tøven stemplede samtlige sine modstandere under Borgerkrigen som pirater (*Bellum Civile* 3.110).

Deres ondskabsfulde karakter til trods, var sådanne beskyldninger en del af det hæderkronede politiske sværtnings ritual. Da anklagerne sædvanligvis blev fremsat af hver af de krigende parter, havde de som et af deres hovedformål at demonstrere modpartens mangel på en 'retfærdig årsag' og følgelig forsikre omverdenen om, at *han startede det!* I en lang række tilfælde var disse beskyldninger naturligtvis det pure opspind. Men i andre tilfælde er sagen mere kompliceret end som så. For generelt fremgår det, at sidstnævnte tilfælde vedrører stater (eller deres ledere), som (a) forfulgte politiske målsætninger der trodsede den eksisterende hegemonielle orden, (b) ofte med krigskasser der på grund af underudviklede fiskale mekanismer var så utilstrækkeligt forsynet med penge, at man var nødt til at benytte sig af ukonventionelle taktiske midler – plyndringsoverfald – for at finansiere krigsoperationerne; det er i særdeleshed denne omstændighed, der endnu mere kom til at sløre den flydende grænse, som adskilte voldsanvendelse som et berigelsesmiddel (*lêisteia*) fra voldsanvendelse som et middel til sikring eller fremme af 'national'-politiske interesser (*polemos*). For den monopolistiske type stat, der typisk selv rådede over et robust fiskalt system, bød denne form for krigsførelse ikke desto mindre på endnu et håndgribeligt bevis på slyngel-staternes manglende respekt for konventioner.

Men det er ikke mindst her, at de monopolistiske staters hykleriske holdning bliver åbenbar. For det viser sig, at de ofte benyttede sig af præcis den samme form for voldsanvendelse som de fordømte som illegitim. Adskillige gange under den Peloponnesiske Krig udstedte både Athen og Sparta tilladelse (dvs. frit lejde) til

alle, der ønskede det, til at foretage maritime plyndringer af fjenden – og det måtte have været relativt frit for enhver at fortolke 'fjenden' i denne forbindelse. Senere (i 219 f.Kr.) udstedte achaierne lignende tilladelse (*lafyron epekêryxan*) som gjaldt imod aitolierne, og spartanerne som gjaldt imod achaierne (Polybios 4.26.7, 36.6). Dertil kommer, at næsten alle 'respektable' stater i såvel klassisk som hellenistisk tid benyttede sig af sørøvernes evner og effektive fartøjer ved i stor stil at rekruttere dem til deres flåder. Faktisk blev ærke-piraten som gjorde tjeneste under kongerne en prominent skikkelse i den hellenistiske tids flåde-operationer. Demetrios Poliorketes anvendte *lêistai* i store tal under sin belejring af Rhodos i 305-304 f.Kr.; Antigonos Gonatas allierede sig med pirat-lederen Ameinias fra Fokis; Demetrios II rekrutterede illyrieren Demetrios af Faros, medens Antigonos Dason hyrede en anden illyrier, Agron; efter at have tjent Filip V, blev aitolieren Dikaiarchos hvervet af det ptolemæiske kongehus; en vis Nikandros gjorde tjeneste i den seleukidiske konge Antiochos III's flåde; og så videre. Disse og yderligere eksempler illustrerer den til tider tætte forbindelse mellem *lêistai* og lejesoldater.

Sidst men ikke mindst skal nævnes, at stormagter af monopolistisk tilsnit ikke sjældent foretog massive og vilkårlige plyndringsoverfald mod sagesløse byer og derved overtrådte de konventioner, de selv så nidkært vogtede over. Et eksempel herpå vil være tilstrækkeligt: under ekspeditionen til Sicilien i 415 f. Kr. udførte den gloriøse athenske flåde pludseligt et raid på den ganske uskyldige by Hykkara i Syditalien og tog samtlige dens indbyggere som slaver; kort efter blev disse solgt for 120 talenter af armadaens admiral Nikias, som anvendte beløbet til at finansiere den kostbare ekspedition (Thuk. 6.62.3). Det er denne slags tilfælde, som sætter spørgsmålstegn ved den vanlige forestilling om – i såvel antikken som i moderne tid – at der er fuldstændig korrespondance mellem legitim og etisk korrekt adfærd på den éne side og statens væsen på den anden side. En vis skepsis over for denne forestilling er allerede at finde i overleveringen af kirkefaderlig visdom: 'For hvad er stater, om ikke store bandit-bander, og hvad er bandit-bander, om ikke små stater?' (Sct. Augustin, *De civitate Dei* 4.4). Under alle omstændigheder: det ville have været en ringe trøst for indbyggerne i den syditaliske by Hykkara at erfare, at deres ulykkelige skæbne netop skyldtes vold udøvet af en respektabel flådemagt og ikke af en flok gemene *lêistai*.

Bibliografisk Note

Gode, generelle værker om antik/græsk krigsførelse er Yvon Garlan, *War in the Ancient World: A Social History*, New York 1975, og W. Kendrick Pritchett, *The Greek State at War*, bd. 1-5, Berkeley 1971-1991. De juridiske aspekter af *sylê* behandles af B. Bravo, 'Sulâm: Représailles et justice privée contre des étrangers dans les cités grecques', *Annali della Scuola Normale Superiore*

riore di Pisa 3. serie, bd. 10 (1980) 675-987, Ph. Gauthier, *Symbola: les étrangers et la justice dans les cités grecques*, Nancy 1972, og Pritchett i det ovenfor citerede værk bd. 5. En opdateret redegørelse af pirateri (*lêsteia*) i antikken gives af Ph. de Souza, *Piracy in the Graeco-Roman world*, Cambridge 1999. En grundlæggende afhandling om krigsårsager hos de antikke historikere er Arnaldo Momiglianos 'Some Observations on the Causes of War in Ancient Historiography', i sammes *Studies in Historiography*, London 1966, pp. 112-126. Krigskonventionerne er kortfattet behandlet i Y. Garlans værk og i J. Ober, 'The Rule of War in Classical Greece' i sammes *The Athenian Revolution: Essays on Ancient Greek Democracy and Political Theory*, Princeton 1996, pp. 53-71.

Jeg har anvendt følgende forkortelser:

IG = *Inscriptiones Graecae*

ISE = L. Moretti, *Iscrizioni storiche ellenistiche*, bd.1-2. Firenze 1967, 1975.

Milet = Th. Wiegand, *Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahr 1899*, bd. 1-3. Berlin 1906-1929.

ML = R. Meiggs & D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, 2. udg. Oxford 1988.

SV = H.H. Schmitt, *Die Staatsverträge des Altertums*, bd. 3: *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v. Chr.* München 1969.

SIG³ = W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, 3. udg., bd. 1-4, Leipzig 1915-1924.

Tod = M.N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.* Oxford 1933.

Perserkrigene i arkeologien

Erik Østby

I de snart førti år som er gått siden første gang jeg hørte Johan forelese over antikk historie i Oslo, og i mitt lange samarbeid med ham ved kurs og ekskursjoner i Italia, Hellas og andre steder, har jeg hørt mange minneverdige formuleringer fra hans munn. Men kanskje den beste har jeg funnet i hans avsnitt om antikkhistorisk forskning i Jon Iddengs nyttige, lille utgivelse "Ad fontes", hvor han anskueliggjør forholdet mellom antikkens historie og klassisk arkeologi som "to sjanglende fylliker som støtter hverandre". Som bilde på et reelt avhengighetsforhold, men et som bare så altfor lett kan føre begge parter inn i kollisjon med en lykte-stolpe eller ende i nærmeste grøft, er formuleringen uhyggelig treffende: Arkeologer må stole på det historikerne sier, historikerne må ta til seg arkeologens resultater, og hverken den ene eller den andre makter å overskue alle de usikkerhetsmomentene og forbehold som makkeren er nødt til å ta. På den annen side – den positive side – er det ofte dette sjanglende samarbeidet som er forutsetningen for at de to tomsingene skal kunne komme frem til det målet de har satt seg, og oppnå et resultat.

For å få frem hvor fundamentalt hjelpeløs arkeologien er også overfor viktige, historiske begivenheter, og hvor avhengige vi er av informasjon fra andre kilder, hender det at jeg spør mine studenter: Hva ville vi visst om krigene mellom grekere og persere i det 5. årh. f. Kr. hvis de hadde vært utkjempet mellom skriftløse kulturer og ikke hadde etterlatt seg noen form for skriftlig dokumentasjon, hverken i form av innskrifter eller skrevne tekster? Da snakker vi jo om en av de sentrale begivenhetene i antikkens historie, en av de som virkelig har forandret historiens gang. Vi har nok tilstrekkelig med omtaler av denne konflikten også i senere kilder til at vi ville kunnet fatte dens omfang og betydning, selv om Herodots inngående og direkte beskrivelse og Aischylos' dramatiske øyenvitneskildring var gått tapt for oss. Men om vi heller ikke hadde hatt dette senere kildematerialet, ville det arkeologiske materialet alene neppe kunnet gripe tak i det som faktisk skjedde: en konfliktsituasjon mellom en del stater i Hellas, i første rekke Athen, og en veletablert, orientalsk stormakt som varte i nærmere femti år, og som kulminerte i to invasjonforsøk i fastlands-Hellas – det ene med en hær som må ha vært av store dimensjoner, selv om vi ser kritisk på Herodots og andres tallangivelser – og en langtrukken krigføring hovedsakelig til sjøs i de følgende desen-

niene. Disse begivenhetene har også etterlatt seg reflekser i form av bygninger og monumenter, som nettopp skulle bevare minnet om dem for samtid og ettertid. Men bare tekster og innskrifter gjør det mulig for oss å forstå hvorfor disse monumentene ble satt opp. Og det er verdt å merke seg at det bare er fra den greske siden vi har tekster og monumenter som forteller om disse krigene; hos perserne finnes det overhodet ingen dokumentasjon for dem, hverken skriftlig eller arkeologisk.

Haugen ved Marathon

Bare spesialistene har vel full oversikt over alle de stedene der vi vet at grekere og persere kjempet mot hverandre i de årene krigen varte. Men det er tre steder som har markert seg spesielt: Det er Marathon på østkysten av Attika, der perserne forsøkte en landstigning i 490 og ble slått tilbake; det er Salamis-sundet utenfor Pireus, der grekerne seiret i et avgjørende flåteslag i 480; og det er Plataiai i Boiotia, der den endelige seieren over invasjonshæren ble vunnet året etter. Alle tre stedene kjenner vi, og vi har såpass utførlige beskrivelser av alle disse tre slagene – særlig er det Herodot som er nyttig her (6.102-120, 8.83-96 og 9.25-85) – at det er nærliggende å forsøke å analysere slagenes gang i de topografiske rammene vi kjenner. Militærhistorikere har forsøkt seg på dette nå i generasjoner, uten å nå definitive resultater; de topografiske opplysningene i de antikke kildene er for upresise og er nedtegnet av personer som ikke selv hadde deltatt. Her danner Aischylos' skildring av slaget ved Salamis ("Perserne", 337-471) riktignok et unntak, men den er skrevet som dramatisk skjønnlitteratur og ikke som vitenskapelig topografi. Seiersmonumentene som etter vanlig skikk ble reist på selve slagmarken, de såkalte trofeene, var ikke slik laget at de kunne holde stand i generasjoner eller århundrer, og vi vet lite eller ingenting om dem.

Men ved en av disse slagmarkene, den ved Marathon, har vi faktisk et monument: Gravhaugen over de 192 athenske soldatene som falt i slaget. Haugen nevnes av Pausanias (1.32.3) og har alltid vært kjent, den ligger like ved kysten der perserne ble drevet vekk. (Ill. 1) Haugen ble undersøkt arkeologisk i 1890, og det er ingen tvil om at det er den gravhaugen som Pausanias refererer til; den inneholdt benrester av kremerte mennesker og av offerdyr, sammen med keramikk med dekorasjon som stilistisk nettopp passer til dateringen omkring 490.

Om vi ikke hadde hatt kilder som forklarte denne haugen, ville den vært en arkeologisk gåte for oss; den er nemlig et klart brudd på det som var normal, athensk gravskikk på den tiden. Gravhauger er en eldgammel tradisjon som dukker opp uavhengig til forskjellige tider og på forskjellige steder i historien, også i det forhistoriske Hellas; slike graver ble i historisk tid gjerne forbundet med skikkelser fra myter og legender, og fikk på den måten en spesiell aura knyttet til seg.



Ill. 1: Gravhaugen ved Marathon. (Foto: E.Ø.)

Disse forestillingene danner bakgrunnen for at de ble brukt i Athen, til stormannsbegravelsene i de aristokratiske familiene i det 7. og 6. årh. f. Kr. Men gravplassen ved Kerameikos i Athen, hvor det ligger en serie slike gravhauger, viser også at skikken gikk av bruk mot slutten av det 6. årh., sannsynligvis som et ledd i de samfunnsforandringene som ledet over til de demokratiske reformene i overgangen til det 5. årh. og gjorde det uhensiktsmessig for de gamle aristokratfamiliene å markere seg på denne måten. Omkring 490 var en slik gravhaug en anakronisme, en bevisst tilbakegripen til et forbilde fra fortiden, i en helt spesiell situasjon. Og den markerer et brudd på en annen, fast tradisjon som atenerne fulgte og som skilte dem fra andre grekere: I stedet for å gravlegge sine falne på slagmarken, slik man ellers pleide, la man i Athen vekt på å få de avdødes levninger brakt hjem for å bisette dem på en egen plass på Kerameikos i forbindelse med en større, offentlig høytidelighet. Skikken er velkjent fra kildene, og stedet i Athen der disse statsbegravelsene fant sted, er nylig påvist av greske arkeologer. For de falne ved Marathon gjorde man altså et unntak. Det kan skyldes at skikken med bisettelse i Athen ennå ikke var fullt utarbeidet; det kan muligens videre undersøkelser av det nyoppdagete feltet med de store statsgravene vise. Men det kan også skyldes at det umiddelbare inntrykket fra seieren ved Marathon var så voldsomt at man følte behov for en helt ekstraordinær markering av den, en måte å hedre de falne på som satte dem på like fot med fortidens helter og de mektige adelssektene i eldre generasjoner. Lest på denne måten gir den på en helt annen måte enn de tekstene som er skrevet med begivenhetene i 480 og senere som bakgrunn, en idé om hvordan slaget i 490 umiddelbart ble oppfattet av samtiden; og dette bør også vår svirebror historikeren ha interesse av.

Skatthuset i Delfi

Det finnes et annet, viktig monument som settes i forbindelse med seieren ved Marathon, men som det også har oppstått en endeløs diskusjon rundt: Det er atenernes skatthus i orakelhelligdommen i Delfi, som ifølge Pausanias (10.11.5) ble oppført her som takk for den uventede seieren. Bygningen er velkjent for alle som har besøkt Delfi, den ble gjenreist så langt som mulig av det originale bygningsmaterialet i begynnelsen av 1900-tallet og er i dag en av de få bygningene i



Ill. 2: Athenerskatthuset i Delfi. (Foto: E.Ø.)

helligdommen som fremstår som noe mer enn en ruin i ankelhøyde. (Ill. 2) Vi kan identifisere den takket være den innskriften som også Pausanias leste og som nettopp refererer til seieren ved Marathon; den står riktignok ikke på selve bygningen, slik Pausanias-teksten gir inntrykk av, men på støttmuren under en ørliten terrasse anlagt på sydsiden av skatthuset og utvilsomt som ledd i samme prosjekt. De franske arkeologene som siden 1890-årene har hatt ansvaret for arbeidene i Delfi, med Jean Audiat, Pierre Amandry og Pierre de La Coste-Messelière som sentrale navn, har ikke sett noe problem ved å ta Pausanias' opplysning på alvor, og daterer følgelig hele komplekset til 480-årene – etter Marathon, men før invasjonen i 480.

Franske arkeologer skriver som en selvfølge på fransk, og det er ikke uproblematisk i en verden hvor det etter hvert blir vanskeligere og vanskeligere å få gjennomslag for ting som presenteres på andre språk enn engelsk. I en lang debatt som ennå ikke er avsluttet, har både tyske og anglosaksiske forskere argumentert for en datering ti til tyve år tidligere, til det siste desenniet av det 6. eller begynnelsen av det 5. årh., hovedsakelig på grunnlag av stilen i bygningens relieffdekorasjoner. Skulpturstilen gjennomgår en radikal forvandling i denne perioden, og den presise, ornamentale og sterkt stiliserte gjengivelsen av draperier, hår etc. i skulpturene fra skatthuset er, hevdes det, et tilbakelagt stadium i 480-årene, slik det vises av de seneste skulpturene fra Athens Akropolis fra tiden før perserødeliggelsene i 480 og 479. Altså må skatthuset være tidligere, og de demokratiske reformene som knyttes til Kleisthenes' navn i 508-07 har vært foreslått som historisk foranledning. Innskriften som forledet både Pausanias og franskmennene etter ham, kunne være satt på senere, og muligens stå i forbindelse med et minnesmerke for Marathon som ble anbragt på den lille terrassen, og som senere er blitt fullstendig ødelagt.

Diskusjonen ble satt i gang i gang i positivismens og utviklingstroens gullalder i begynnelsen av 1900-tallet, og bærer preg av noen premisser som vi etterhvert har lært oss å se mer skeptisk på. Den premissen som burde fremkalt flere reaksjoner enn den faktisk har, er at stilutviklingen i disse årene var så enhetlig, og vi kjenner den så godt, at vi faktisk kan stildatere med full sikkerhet ethvert større verk fra denne tiden til nærmeste tiår. Den alternative forklaringen som man må falle til-

bake på hvis man velger å forkaste den datering som skriftlige og epigrafiske kilder gir, er utvilsomt mulig, men har ingen støtte utover det behovet man har for å finne en forklaring på disse tekstene hvis man tviholder på et stramt evolusjonistisk utviklingskjema for kunsten i disse årene; kort sagt, den er en bortforklaring.

I denne diskusjonen er det naturlig å se også på de motivene man valgte til den rike skulpturutsmykningen på monumentet. Men de taler klart for franskmennenes sendatering. Metoperelieffene har to gjennomgangsfigurer: Den gamle, fellesgreske helten Herakles med de tolv arbeidene, og den spesifikt athenske Theseus, som blir en samlende figur for athenerne i tiden etter tyrannenes flukt og Kleisthenes' demokratiske reformer. Begge får like mye plass, en kortside og en langside på hver, men Theseus-historiene er plassert på de sidene som var mest synlige, syd og øst, mens Herakles nærmest forvises til de mindre synlige nord- og vestsidene. Nå er det mye som tyder på at Herakles hadde falt i unåde i disse årene, på vasemaleriene fortreges han langt på vei av Theseus; og det er lett å forklare hvis det er riktig, som det har vært hevdet, at Herakles ble brukt som en slags mytologisk symbolskikkelse av tyrannfamilien som ble fordrevet i 510, mens Theseus ble brukt av det nye demokratiet. I så fall er det problematisk at Herakles i det hele tatt får så mye plass hvis skatthuset er et av de første større monumentene det nyfødte demokratiet lot reise; sammenstillingen av de to heltene ville passe bedre på et tidspunkt hvor man hadde lagt disse dramatiske begivenhetene litt bak seg, og kanskje bevisst knyttet den velkjente Herakles-skikkelsen sammen med Theseus i en slags forsoningsbestrebelse. Men det kan også være relevant at begge heltene spilte en rolle nettopp i forbindelse med slaget ved Marat-hon: Før slaget samlet den athenske styrken seg ved en helligdom for Herakles, og Theseus skulle ha vist seg for dem under slagets gang og bidratt til seieren.

Innenfor hver av de to syklusene er det ett motiv som får spesielt sterk betoning, det får bre seg over samtlige metoper på hver sin kortside, mens de andre historiene stort sett får en metope hver i gruppene over langsidene. For Herakles-historien på baksiden, som vender mot vest, velger man det eventyret som nettopp førte ham til det fjerne Vesten, der han hentet kjempen Geryones' kveg. En tilsvarende forbindelse mot øst venter vi da i Theseus-metopene i fasaden, og den finner vi ganske riktig: Her kjempes det mot amasonene som hadde invadert Attika fra Østen, og denne seieren var det Theseus som hadde æren av. Og den feiret man ikke bare i de seks fasademetopene; det er rester av ridende amasoneskikkelser også fra akroteriene, friplastiske skulpturer over hjørnene på det trekantete gavlfeltet.

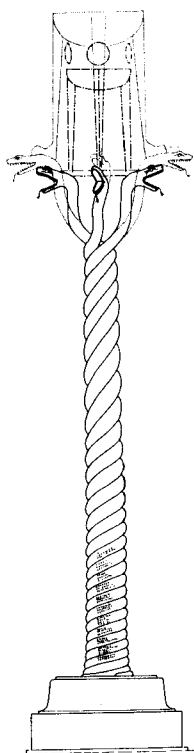
Amasonene, et mytisk folkeslag av kvinnelige krigere, var kjent fra gammelt av i gresk mytologi og kunst, men da i forbindelse med Herakles som i et av sine eventyr hadde reist og kjempet mot dem i deres eget land – for å hente amasone-

dronningens belte, ifølge den versjonen som også fremstilles på en av metopene fra Zeus-templet i Olympia. Også Theseus hadde hatt en historie med dem, han hadde bortført deres dronning Antiope og tatt henne med seg som gemalinne til Hellas, og det var for å hente henne tilbake at amasonene hadde invadert Attika og blitt slått tilbake. Uansett er det klart at den assosiasjonen man her kunne etablere med seieren ved Marathon, gjorde dette til et særlig velegnet motiv for dekorasjonen på et monument over denne seieren; derimot er det svært vanskelig å se noen slik sammenheng mellom dette motivet og begivenhetene i 508-07.

Dette problemet ligger ikke til rette for skråsikre konklusjoner, til det vet vi for lite både om stilistiske og politisk-ideologiske utviklinger i denne tiden. Men hvis vi skal ta antikke kilder og innskrifter på ordet – og det pleier også arkeologer å gjøre så sant ikke tungtveiende grunner taler imot det – faller skatthuset i Delfi inn i en stemningsbølge som dessuten, etter det vi nå vet, satte spor etter seg på selve Akropolis. Det store templet som ble påbegynt på den samme tomten hvor Parthenon nå ligger, og som ligger innkapslet i fundamentet til den senere bygningen, hører også inn i denne situasjonen. Lenge har den arkeologiske diskusjonen gått, med subtile argumenter som stort sett bare har øket forvirringen, om dateringen av dette ufullførte prosjektet må settes til tiden før eller etter perserinvasjonen i 480. Relativt nylig har man, i forbindelse med det store restaureringsprosjektet på Akropolis, påvist brannspor på dette fundamentet, ganske sikkert fra ødeleggelsen i 480. Dette løser problemet en gang for alle, slik heldige arkeologiske funn og observasjoner av og til kan gjøre: Denne praktbygningen var under oppføring i 480, og var nok tenkt som en takkegave til Athene for redningen i 490 – en redning som man antagelig i denne stemningsbølgen har oppfattet som mer definitiv enn den reelt var. I alle fall er dette det inntrykket vi får av de monumentene vi mer eller mindre sikkert kan plassere i kjølvannet etter seieren ved Marathon, og som gir et umiddelbart vitnesbyrd; tekstene, som alle er skrevet med begivenhetene i 480-79 som bakgrunn, er tause om dette.

Monumenter i Delfi

Herodot og andre, senere kilder etterlater ingen tvil om at samtiden fullt ut forsto betydningen av de langt mer dramatiske begivenhetene i forbindelse med perserinvasjonen i 480-79, som ble avgjort til grekernes fordel i de to slagene ved Salamis og Plataiai. Men i alle fall i det materialet vi har bevart, ser markeringen av disse seirene i monumentform ut til å ha vært langt mer nøktern. I Delfi, som forøvrig hadde spilt en alt annet enn heroisk rolle i denne krisen, ble seieren ved Plataiai markert av et viktig monument som Pausanias nevner (10.13.9) og som vi stadig har rester av: Slangesøylen, et over 9 m høyt bronsemonument bestående av en trefotkjele båret av en støtte med sammensnodde slanger, og på slange-



Ill. 3: Slangesøylen i Delfi, rekonstruksjonstegning. (Etter D. Laroche, BCH 1989.)

kroppene var navnene på de greske statene som hadde deltatt i slaget, risset inn. (Ill. 3) En rest av denne støtten står den dag i dag på hippodromen i Konstantinopel, dit den ble ført av en senromersk keiser, og et fragment av et slangehode finnes i byens arkeologiske museum. Nyere franske undersøkelser i helligdommen i Delfi har påvist at monumentet ikke sto på den basen man tidligere har trodd, men sannsynligvis et annet sted i det tette området mellom Apollontemplets østfasade og helligdommens innfatningsmur mot øst. Noen revurdering av monumentets betydning innenfor helligdommen medfører dette resultatet ikke.

Et annet monument i Delfi som kan settes i forbindelse med perserkrigene, er den athenske søylehallen som står lenet mot den store terrasse-muren under Apollontemplet, mot syd. (Ill. 4) Der er det bevart deler av en innskrift på fundamentet under søylestillingen som definerer monumentet som athensk og sier noe uklart om 'våpen' eller 'utstyr' (*hopla* kan bety begge deler) som skulle være stilt ut i hallen som krigsbytte. Pausanias (10.11.6) nevner hallen og trofeer fra et sjøslag under peloponneserkrigen i 420-årene som var utstilt her, men både bokstavformene og stilen på de joniske søylekapitelene viser at monumentet

må være atskillig eldre. At det har vært hengt opp en del tauverk her, er et genialt resultat som vi skylder den franske Delfi-forskeren Pierre Amandry. Han kunne påvise at blant de innskriftene som står innrisset tett i tett på støttemuren, er det spart ut buete felt som tilsvarer de buene opphengt tauverk naturlig ville falle i, slik at de dekket disse partiene av muren bak. Amandry mener at det kan være tauverket fra persernes skipsbro over Dardanel-



Ill. 4: Delfi, athenerstoan og den polygonale støttemuren under Apollontemplet. (Foto: E.Ø.)

lene fra 480, som falt i athenernes hender da Sestos ble erobret fra perserne tre år senere, og fikk denne fornemme plasseringen. Men hverken innskriften eller Pausanias-teksten sier noe konkret om dette – noe vi uten videre ville vente at Pausanias ville gjort, hvis han hadde vært klar over bakgrunnen. Det finnes alternative forklaringer som daterer stoaen senere og setter den i forbindelse med andre begivenheter, men Amandry har et godt poeng når han forklarer bruken av joniske arkitekturformer med at dette var den byggestilen som var vanlig i de områdene der Sestos lå; dessuten markerte den tilhørigheten athenerne nå følte, og politisk utnyttet, med det joniske kulturområdet.

Marathon og Salamis i athenernes oppfatning av perserkrigene

I Delfi fantes det et monument, en seks meter høy bronsestatue av Apollon, til minne om seieren ved Salamis; men den var en fellesgresk dedikasjon. Den viktigste athenske markeringen av perserkrigene var en stor statuegruppe av athenske helter ved den nedre delen av den hellige vei, satt opp av Kimon i 460-årene, og her var det igjen seieren ved Marathon som skulle forherliges. Også i selve Athen er det påfallende hvordan det i desenniene etter Salamis stadig er bedriften ved Marathon ti år tidligere som trekkes frem, både i malerisyklusen i Stoa Poikile på byens offentlige torv og i monumenter på Akropolis. Salamis-seieren, som historisk sett var langt mer betydningsfull, virker det nærmest som om man har forsøkt å dytte under teppet.

Den viktigste markeringen vi har av seieren ved Salamis ligger ikke i et monument, men i en tekst, forfattet av en som selv hadde deltatt: Aischylos' tragedie "Perserne", som ble fremført for det athenske publikum ved Dionysos-festen allerede i 472. Den er antagelig den eldste klassiske tragedie som vi har bevart, og det er noen trekk ved den som kan bidra til å forklare hvorfor Salamis-slaget ellers nærmest forties i samtiden. For å få tak i dette, må vi også trekke noen sammenligninger med den måten perserkrigene fremstilles på hos Herodot.

I de første avsnittene av Herodots historieverk fremstilles perserkrigene som sluttfasen på en lang serie konflikter mellom Hellas og Orienten, konflikter som går helt tilbake til et par mytiske kvinnerov, for så å føres videre i en serie begivenheter fra sagnhistorien hvor bortførelsen av Helena og kampene ved Troja spiller en viktig rolle. Amasonenes invasjon i Attika ville også naturlig komme inn her, selv om Herodot ikke spesielt nevner den. Herodot ser ut til å betrakte disse krigene som utslag av et urgammelt og skjebnebestemt fiendskap mellom øst og vest – en tenkemåte som senere fikk veldig gjennomslag og som vi stadig lever med. Aischylos ser dem ikke slik, for ham er krigen et resultat av en enkelt manns, perserkongen Xerxes', forblindelse og overmot. For å få frem dette er han nødt til å vri på historien; han bruker Xerxes' far og forgjenger, Dareios, som motpol til

ham, lar ham fremtre som gjenferd, og legger hele skylden for katastrofen på det overmot, den *hybris*, som Xerxes har vist ved å gå over den naturlige grense mellom Europa og Asia som gudene har satt ved Dardanellene. Men da må Dareios' egne erobringer i Thrakia og Makedonia og ekspedisjonen mot Marathon forties, og de nevnes overhodet ikke i stykket. Til å være oppført så kort tid etter de store slagene går Aischylos' drama forbausende langt i å vise sympati med de slagne perserne, og det er ingen henspilling hos ham på urgammelt og skjebnebestemt fiendskap mellom de to folkene. I en merkelig scene, perserdronningen Atossas drøm, opptrer de som to kvinneskikkelser, og det ingen har kunnet begripe er at de beskrives som søstre. Når kongen vil undertvinge dem og spenne dem for en vogn, reagerer de forskjellig, men de er altså i nær slekt og – underforstått, men tydelig nok – skapt til å leve i fred med hverandre, med sine to vidt forskjellige politiske systemer. På denne måten tar Aischylos også stilling i en aktuell, politisk diskusjon: når Dardanellene og skillet mellom Asia og Europa så klart fremstilles som en gudgitt grense som ikke skal overskrides, ligger det et implisitt budskap om at her bør også grensen gå for grekernes motoffensiv mot perserne. Aischylos vant første pris med sin trilogi i 472, men forlot kort tid etter Athen og reiste til Sicilia; kanskje fordi den politikken han hadde argumentert for, ikke ble fulgt. Også Themistokles, seierherren fra Salamis og den egentlige helten i Aischylos' stykke, forlot Athen omtrent på samme tid; han ble landsforvist, og ved en skjebnens ironi endte han sine dager som perserkongens guvernør i en gresk by i Lilleasia. Aischylos og Themistokles skal ha stått i nær kontakt med hverandre, og hvis de begge sto for en politikk overfor perserne som ikke fikk gjennomslag, er det lett å forstå at Salamis og den avgjørende seieren der ikke følges opp i kunst og ideologi, og at i stedet Marathon blir så viktig; den var atternes egen seier, og var dessuten vunnet av Miltiades, far til Kimon, som med atskillig hell valgte å føre krigen videre på persernes eget territorium ned gjennom 460-årene. Først i Herodots historieverk, som ble skrevet på Perikles' tid etter at perserkrigen var avsluttet og problemstillingen ikke lenger var relevant, fikk igjen seieren ved Salamis den oppmerksomheten den fortjener.

Spør etter perserne

Konkrete, arkeologiske vitnesbyrd etter perserhærens innmarsj og opphold i Hellas i 480-79 har vi forbausende lite av. For en del år siden, da jeg besøkte en utgraving i helligdommen Kalapodi i Mellom-Hellas, fikk jeg felttoget presentert av en tysk kollega som et tynt, grått askesjikt i trenchveggen hans, i akkurat passe nivå til at det kunne relateres til en brannkatastrofe under persertoget. På samme måte setter man vanligvis den store ødeleggelsen på Athens Akropolis ved avslutningen på arkaisk tid i forbindelse med persernes herjing av helligdommen,



Ill. 5: Persisk hjelm, dedisert som krigsbytte i Olympia.

som Herodot beskriver så dramatisk. Det er temmelig sikkert riktig, men har vært betvilt; persiske våpen og gjenstander er aldri funnet hverken der eller på andre steder som perserne skal ha inntatt og ødelagt. Det eneste konkrete byttestykket etter persertoget funnet i Hellas som jeg kjenner til, er en bronsehjelm av assyrisk type funnet i Olympia og dedisert der. (Ill. 5) Den har en kort innskrift som gjør sammenhengen klar, men uten den, og uten det historiske bakgrunns materialet, ville vel gjenstanden blitt vurdert som en isolert merkverdighet. Uten historiske kilder om begivenheten ville også ødeleggelsene på Akropolis og andre steder utvilsomt ha fått andre forklaringer; jordskjelv, indre uroligheter, interngreske kriger (hvor man riktignok pleide å respektere fiendens helligdommer), hele det spektret av forklaringer som prehistorisk arkeologi pleier å ty til overfor slike situasjoner. I slike sammenhenger har oversjøiske invasjoner, folkevandringer og lignende, som var populære før, etter hvert fått et ekstremt dårlig rykte som forklaring, og ingen ville vel våget å fremsette en slik teori hvis vi bare hadde hatt den arkeologiske situasjonen på Akropolis å forholde oss til; men man kan bare forestille seg det mylderet av spekulasjoner og teorier som bruken av bygningsdeler fra de ødelagte templene i nordmuren rundt Akropolis ville fremkalt, for det er ingen tvil om at triglyffer, metoper og søyletromler ikke bare skulle være byggemateriale, de ble montert slik i muren at de skulle synes på langt hold. (Ill. 6) I billedkunsten har situasjonen fått et visst gjennomslag, vi har en liten gruppe rødfigurige vasemalerier fra denne tiden med kampscener mellom grekere og orientaler, hovedsakelig persere; men de spiller en beskjeden rolle sammenlignet med den enorme mengden vi har av vaser med kamper mellom grekere og amasoner, som tydeligvis var en yndlingsmåte å lage en henspilling på perserkrigene i mytisk emballasje. Forbildet for dette har vi sett i athener-



Ill. 6: Nordmuren rundt Athens Akropolis, med søyletromler fra det førpersiske Parthenon (lengst til venstre) og blokker av overbygningen fra det arkaiske Athena Polias-templet (lengst til høyre). (Foto: E.Ø.)

skatthuset i Delfi, og vi vet at temaet ble brukt også i monumentale malerikomposisjoner fra Kimons tid både i Athen og andre steder. I billedkunsten er det altså perserkrigene sett som fase i en langsiktig kamp mellom vest og øst som slår igjennom. Som motstykke til denne fremstillingsmåten kan muligens vasene med kamper mellom grekere og persere representere en refleks av Aischylos' og Themistokles' syn på begivenhetene i 480, men vi vet ikke nok til å kunne fastslå dette. Men de er ett av den greske billedkunstens første forsøk på å fremstille konkrete, historiske begivenheter, løsrevet fra myter og legender, og man vil gjerne tro at det ligger en konkret motivasjon bak noe så radikalt nytt.

Parthenon som seiersmonument

Enten det nå skjedde ved en formell fredsslutning eller ikke – arkeologene kan ikke hjelpe med dette spørsmålet – er det ingen tvil om at krigen mellom Athen og perserriket ble betraktet som avsluttet omkring år 450. Dette har man også villet markere, og på storslagen måte: Først nå tar man for alvor opp gjenreisningsarbeidet på Akropolis, og innleder dette med det største av alle de planlagte praktbyggene, Parthenon, som ble påbegynt i år 449 og sto ferdigbygget omtrent ti år senere. (Ill. 7) Tidspunktet for byggestarten er denne gangen nøyaktig dokumentert i samtidig innskriftmateriale, og faller så presist sammen med avslutningen på krigen at det ikke kan være tilfeldig; men innskriftene er forøvrig nøkterne og prosaiske og sier ingenting om intensjoner og budskap. Slikt må vi lese ut av selve bygningen og det vi vet om utsmykningen.

Det er selvfølgelig ikke uinteressant i den forbindelsen at bygningen oppføres akkurat der den påtenkte takkegaven til Athene for seieren ved Marathon hadde vært under oppføring da perserne kom og ødela i 480. At man brukte en god del av byggematerialet fra den eldre bygningen sier også noe om at man bevisst har villet trekke en forbindelse til den, og markere den nye som en etterfølger, et nytt og større seiersmonument over en ny og større seier. Dette har nok uten videre blitt forstått, og det er høyst sannsynlig, selv om det ikke er dokumentert, at bygningen representerer innløsningen av et høytidelig løfte til gudinnen avlagt en eller annen gang i løpet av de foregående desenniene.

Dekorasjonene i gavlfeltene forteller etter veletablert tradisjon om gudinnen, hennes fød-



Ill. 7: Parthenons vestfasade, sett fra Propyleene. (Foto: E.Ø.)

sel (i østgavlen) og hennes spesielle forbindelse med det stedet templet bygges (kappestriden med Poseidon på Akropolis, i vestgavlen); for perserkrigene er dette irrelevant. Men de kommer inn, og i den samme forståelsesmodellen som vi også finner hos Herodot, i metopene. Samtlige metoper på alle sider hadde relieffdekorasjon, akkurat som skatthuset i Delfi – sikkert ingen tilfeldighet, det heller, for ellers pleide man i høyden å ha slikt på kortsidene – og det er mytiske paralleller som brukes. Kampen mellom grekere og amasoner dukker opp igjen i metopene på vestsiden; de er så forvitret at man lenge var usikre på om det var denne mytiske kampen eller de historiske kampene mellom grekere og persere som var fremstilt, men etter at en tysk forsker for ikke lenge siden påviste et kvinnebryst på ett av relieffene, kan vi slå oss til ro med at det er nok en amasonekamp vi har med å gjøre. På nordsiden var det fremstilt en annen mytisk seier over Østens folk, som ble oppfattet som viktig fordi den ble vunnet takket være en fellesgresk innsats: erobringen av Troja. Herodot har den med i sin liste over fiendtlige sammenstøt mellom øst og vest. Virkelig løftning får denne tankegangen når vi ser den videreført i østmetopene, altså i hovedfasaden, i gudenes kamp mot gigantene, den mest dramatiske og avgjørende seier i grekernes myteverden overhodet. Dette er et gammelt tema med røtter tilbake til arkaisk tid i kulten på Akropolis – hvert fjerde år fikk den gamle Athene-statuen en ny kappe med dette motivet vevet inn – men det får i denne sammenhengen et helt nytt betydningsinnhold. Kampen mellom kentaurer og lapither på sydmetopene er det vanskeligere å sette i forbindelse med perserseieren; kentaurene var ville, halvt dyriske, og kunne vel neppe assosieres med perserne, et kulturfolk som grekerne hadde betydelig respekt for. Men i den generelle kamp for orden og rettferdighet mot vold og kaos som også gigantkampen representerte, og som man tydeligvis også ville sette perserkrigene i sammenheng med, har den sin plass; og det kan ha vært et poeng at motivet ble brukt i gavldekorasjonen på det store Zeustemplet i Olympia, som nylig var ferdigbygd da man tok fatt på Parthenon, og som alle kjente.

Det største problemet med Parthenon-dekorasjonen ligger i frisen, det lange relieffbåndet over cellaveggen som akkurat som metopene går rundt bygget på alle fire sider. Det fantes eldre skatthus i jonisk orden i Delfi med slike dekorasjoner, antagelig er det derfra ideen er kommet; men selve fremstillingen forlater fullstendig det myterepertoaret vi finner der, og i metopene over yttersøylene. Relieffet fremstiller en prosesjon, som avsluttes med overrekkelsen av et sammenbrettet tøyestykke midt over østsiden, og de fleste mener at dette på en eller annen måte må henge sammen med den store panatheneerfesten hvert fjerde år, som nettopp ble avsluttet med at den gamle Athene-statuen fikk en ny kappe overrakt. Men det er sterk uenighet om hva slags panatheneerfest man skal tenke på (noe

som blir behandlet mer inngående av Rasmus Brandt i den påfølgende artikkelen). Med den tyngden henspillingene på perserkrigene ellers har i utsmykningen, er det ikke i utgangspunktet urimelig når en britisk forsker, John Boardman, har forsøkt å få dem konkretisert også her ved å telle mannlige deltagere i prosesjonen og få frem 192, det samme antall athenske krigere som falt ved Marathon; altså en slags transcendental panatheneerfest for de falne helter. Men da må man også telle formodete figurer på de delene av frisen som er ødelagt, med den usikkerhet som dette innebærer, og senere forsøk på kontrolltelling har kommet til andre resultater. Hypotesen er interessant og sikkert korrekt hvis tallet 192 virkelig stemmer, men den er ikke bekreftet, og det er nok av alternative forslag på markedet – inkludert noen veritable skrekkeksempler på feilslått intellektuell skarpsindighet, også av ganske fersk dato.

Det går an å styre utenom mylderet av forvirrete og forvirrende hypoteser hvis man tar utgangspunkt i det som begge deler av prosesjonen styrer mot og som på en måte danner nøkkelsteinen i komposisjonen: overrekkelsen av kappen, en gave til guddommen, en dedikasjon. Først forholdsvis nylig har en annen britisk forsker, Ian Jenkins, fått frem hva slags billedtradisjon denne fremstillingen egentlig står i: votivrelieffene, som nettopp viser slike overrekkelser. Da viser man både dedikantene og den eller de guddommene ofringen gjelder, stilt overfor hverandre så de kan kommunisere, og i henholdsvis mindre og større målestokk. Slik kan man også lese Parthenonfrisen, hvor gudene sitter og rammer inn overrekkelsen på begge sider, riktignok uten å følge noe særlig med; men de er til stede, og hvis de skulle finne på å reise seg ville de umiddelbart sprengte takhøyden på relieffet. Man venter ikke å finne et votivrelieff på et tempel, men det er nettopp det Parthenonfrisen er: et gigantisk votivrelieff, men kollektivt i stedet for individuelt både på giver- og mottagersiden, med athenerfolkets tallrike representanter som dedikanter og de olympiske gudene som mottakere. På dette nivået får man frem at takken gjelder alle gudene, selv om monumentet står i Athenes helligdom og det derfor på en måte blir hun som tar imot takken også på de andres vegne. Og den konkrete formen denne takken får, er noe langt mer enn en sammenfoldet kappe; det er det monumentet relieffet dekorerer, det er selve Parthenon.

Hvis vi velger å definere Parthenon som en votivgave, et slags overdimensjonert skatthus av samme kategori som de mindre byggene i Delfi og Olympia, og ikke som et tempel, opererer vi kanskje med begreper som ikke ville ha samme relevans for datidens mennesker. Men vi nærmer oss kanskje en forklaring på et merkelig forhold som det har vært mye diskusjon rundt, og som må ha vært relevant også i den kulturen som skapte dette praktverket: at Parthenon, det mest berømte og forherligete av alle greske templer, ikke ser ut til å

ha hatt noen funksjon i kulten på Akropolis. At det mangler det tradisjonelle alteret foran inngangen, er kanskje ikke avgjørende; alteret for Athena Polias, byens egentlige hovedgudinne, mellom Parthenon og Erechtheion kunne teoretisk tenkes å fungere for begge templene. Vel så avgjørende er det at i hele det rikelige dokumentariske materialet vi har rundt kultene på Akropolis, i form av innskrifter og tekster, er det aldri med ett ord snakk om fester, ofringer, prester eller ritualer for Athena Parthenos; den kultiske aktiviteten for Athene gjelder Athena Polias, den gamle, uformelige trefiguren som ble reddet unna perserne og fikk sitt nye tempel i den bygningen vi er vant til å kalle Erechtheion. Men det skjedde først som siste ledd i Akropolis-prosjektet; Parthenon, takkegaven uten kultisk funksjon, hadde første prioritet. En takkegave av slike uhørte dimensjoner kunne bare foranlediges av en uhørt, mirakuløs velgjerning fra gudenes side mot Athen: den seierrike (slik ville og kunne man i alle fall fremstille den) avslutningen på trusselen fra perserne. Dette er ikke den eneste siden ved dette mangetydige og kompliserte monumentet, men det er en viktig side, som må ha vært grunnleggende for monumentets eksistensberettigelse i samtidens øyne. Klarest ble den anskueliggjort ved en bestemt detalj som ble gjentatt i to sammenhenger: figuren av Nike, seiersgudinnen, båret av den fremstrakte hånden på den kolossale Athene-statuen av gull og elfenben inne i Parthenon – repetert i det lille templet for Athena Nike, plassert på den utspringende bastionen foran Propyleene som på en fremstrakt håndflate, og som vi nå vet ble oppført i 430-årene som ledd i Perikles' og Fidas' Akropolis-prosjekt.

Arkeologi og tekstbasert historieforskning forholder seg til forskjellige sider av fortidens virkelighet, og der ligger noe av årsaken til at de har så vanskelig for å gå i takt. Bare historikerne kan fange opp kortsiktige, om aldri så viktige begivenheter som arkeologene alene står maktesløse overfor hvis de ikke får langsiktige ettervirkninger av materiell karakter. Perserkrigene og punerkrigene ville vært ukjente for oss uten tekstenes hjelp, romernes erobring av Middelhavsverdenen og Vest-Europa ville vi visst atskillig om også uten dem. Men bare samarbeidet mellom disiplinene skaper dybde, volum og nyanser i våre erkjennelser av disse historiske fenomenene. Fyllefantene bør sjangle videre, gjøre sitt beste for å gå klar av lyktestolper og grøftekanter og prøve å støtte hverandre på sin usikre vandring mot felles mål. Da kan de få til ganske mye.

Litteratur

En fersk og solid, historisk fremstilling av perserkrigene, med grundige behandlinger av de viktige slagene, finnes hos P. Green, *The Greco-Persian Wars*, Berkeley, Los Angeles og London 1996. Monumenter og dedikasjoner tilknyttet krigen er samlet og fremstilt med tysk grundighet av W. Gauer, *Weihgeschenke aus den Perserkriegen (Istanbuler Mitteilungen, Beiheft 2)*, 1968. N. Spivey, *Understanding Greek Sculpture*, London 1996, 123-51, gir en lettilgjengelig og til dels ukonvensjonell fremstilling av materialet.

Marathon: V. Petrakos, *Marathon, Archaeological Guide*, Athen 1996, sammenfatter arkeologisk og topografisk forskning rundt slaget og gravhaugene (det finnes også en mindre, kanskje for de falne fra Plataiai). E. Vanderpool, "A Monument to Marathon", *Hesperia* 35, 1966, 93-106, behandler restene av en marmorsøyle som antagelig ble reist som seiersmonument på slagmarken. Perserhjelmen i Olympia er presentert av E. Kunze, "Ein Bronzehelm aus der Perserbeute", *Olympiabericht* 7, Berlin 1961, 129-37, og er antagelig et byttestykke fra Marathon.

For monumentene i Delfi kan man ta utgangspunkt i den offisielle franske guiden: J.-Fr. Bommelaer, *Guide de Delphes*, Athen og Paris 1991. Basispublikasjonene av athenerskatthuset i Delfi er i den franske serien *Fouilles de Delphes*: J. Audiat, *Le trésor des Athéniens (FdD II.6, Paris 1933)* og P. de La Coste-Messelière, *Sculptures du trésor des Athéniens (FdD IV.4, Paris 1957; se særlig s. 259-67 om dateringen)*. I H. Knell, *Mythos und Polis*, Darmstadt 1990, 52-63, finnes en lettilgjengelig fremstilling av skulpturdekorasjonen. Slangesøylen er behandlet av D. Laroche, "Nouvelles observations sur l'offrande de Platées", *Bulletin de correspondance hellénique* 113, 1989, 183-98, med en ny rekonstruksjonstegning som gjengis her. Basispublikasjonen av athenernes stoa er av P. Amandry, *La colonne des Naxiens et le portique des Athéniens (FdD III.5, Paris 1953)*; ellers er den diskutert bl.a. av J. Walsh, "The Date of the Athenian Stoa at Delphi", *American Journal of Archaeology* 90, 1986, 319-36, som forbinder den med den første peloponneserkrig i 450-årene.

Standardarbeidet om amasonekampmotivet er stadig D. von Bothmer, *Amazons in Greek Art*, Oxford 1957. Fremstillingene av kamper mellom grekere og persere er samlet og behandlet bl.a. av T. Hölscher, *Griechische Historienbilder des 5. und 4. Jhs. v. Chr.*, Würzburg 1973, 38-48. D. Castriota, *Myth, Ethos and Actuality*, Wisconsin 1992, behandler den idémessige utsagnskraften i billedmateriale og litteratur fra perioden. – Aischylos' tragedie er utgitt på norsk, med forklaring og kommentarer: *Aischylos, Perserne*, v. E. Kraggerud, Oslo 1975. Min vurdering av stykket bygger på en eksamenbesvarelse fra 1969, og er upublisert.

I den veldige litteraturen om Akropolis og Parthenon kan J.M. Hurwit, *The Athenian Acropolis*, Cambridge 1999, og P. Tournikiotis (utg.), *The Parthenon*, Athen 1994, være gode utgangspunkt; om Parthenon-skulpturene også Knell, *op. cit.*, 95-126. Persernes ødeleggelse på Akropolis er nylig behandlet av A. Lindenlauf, "Der Perserschutt der Athener Akropolis", i W. Hoepfner (utg.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis*, Berlin 1997, 46-115, og det er interessante betraktninger om dem også hos J.A. Bundgaard, *Parthenon and the Mycenaean City on the Heights*, København 1976. Enkelte mener at det klassiske Akropolis-prosjektet ble i alle fall delvis inspirert av perserkongens residens i Persepolis, som sto ferdig omkring 460; M.C. Root, "The Parthenon Frieze and the Apadana Reliefs at Persepolis", *Journal of Hellenic Studies* 89, 1985, 103-20, er en fersk behandling av dette. – Identifikasjonen av kvinnebryst på Parthenons vestmetoper skyldes B. Wesenberg, "Perser oder Amazonen? Zu den Westmetopen des Parthenon", *Archäologischer Anzeiger* 1983, 203-08. Sammenkoblingen av Parthe-

non-frisen med Marathon-slaget ble gjort i en fremragende artikkel av J. Boardman, "The Parthenon Frieze – Another View", i U. Höckmann og A. Krug (utgg.), *Festschrift für Frank Brommer*, Mainz 1977, 39-49; forbindelsen med votivrelieffene er påvist av I. Jenkins, *The Parthenon Frieze*, London 1994. De to fortolkningene utelukker ikke hverandre. Til skrekk og advarsel kan også J.B. Connelly, "Parthenon and Parthenoi: A Mythological Interpretation", *American Journal of Archaeology* 100, 1996, 53-80, siteres.

Krigere og veversker

Om Parthenonfrisen, Panatheneerfesten og initiasjon

J. Rasmus Brandt

*Skynd deg tilbake til hjemmet og gå til din daglige syssel.
Sett deg til vev eller ten og la dine tjenestekvinner
gå til sin huslige gjerning. Vi menn skal tenke på kampen
alle som en...¹*

Sitatet er ikke hentet fra en frustrert manns irettesettelse av sin sufragette-hustru eller rødstrømpe-elskerinne, men fra Hektors sødmefylte møte med sin hustru Andromake under forsvaret av Troja mot de beleirende grekere. I disse fire verselinjer fra *Iliaden* oppsummeres i et nøtteskall menns og kvinners roller i det antikke greske samfunn, roller de ble initiert til i ung alder, slik vi kan finne dem kodifisert i en av gresk kunsts fremste billedfremstillinger: den 160 m lange og 1 m høye frisen rundt cellabygningen i Athena Parthenos-templet, som ble reist i årene 447-438 f. Kr. på Akropolis i Athen.

Parthenonfrisen

Frisen ble utført av Fidias og hans verksted etter oppdrag fra Athens store statsleder Perikles og viser scener fra prosesjonen som avsluttet Panatheneerfesten. Denne store festen ble feiret i slutten av årets første måned, Hekatombaion (juli/august), til ære for byens fremste guddom, Athena med tilnavnet Polias, bybeskytteren. Festen var ifølge tradisjonen den nest eldste, om ikke den eldste, av alle religiøse fester i Hellas, men etter en reorganisering i 566/5 f. Kr. ble den hvert fjerde år utvidet til å innholde idrettsleker og hestevaddeløp av forskjellige slag, slik vi kjenner dem fra Olympia. Ved disse anledninger ble seierherrene overrakt et visst antall amforaer fylt med olivenolje, byens varemerke fremfor noe. På forsiden av vasene var fremstilt en krigersk Athena mellom to doriske søyler med haner på og en innskrift TON ATHENETHEN ATHLON, som fortalte at den var gitt som pris ved lekene i Athen; på baksiden vistes den idrettsgren vasen var vunnet i (*Fig. 1*).

Prosesjonen som avsluttet festen startet utenfor byporten Dipylon og beveget seg opp over byens torv, Agora, til Akropolis og Athenas tempel. Der ble Athena



Fig. 1a-b – Panatheneisk prisamfora fra Berlinmalerens verksted, Berlin F1832, ca. 480-460 f. Kr. Forside: Athena mellom to doriske søyler med haner på og prisinnskrift. Bakside: sprintkonkurranse mellom voksne menn med skjegg (Foto: Ingrid Geske, Antikenmuseum, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin).

overlevert en ny drakt, en *peplos*, vevet av et utvalg av byens ungmøer. Prosesjonen, som vist i frisen, starter i Parthenons sydvest-hjørne og når sitt høydepunkt midt på østsiden over hovedinngangen til templet (Fig. 2). Unge ryttere, heroisk nakne, kledd bare i en kappe festet over den ene skulderen, en *chlamys*, er i ferd med å forberede seg. En stille forventning hviler over scenene der en embedsmann ser til at opptoget blir riktig organisert og unggutter hjelper rytterne til å kle seg og å sale opp hestene. Noen ryttere har allerede steget til hest og prosesjonen begynner å bevege seg før den ruller frem med full tyngde rundt hjørnet til den

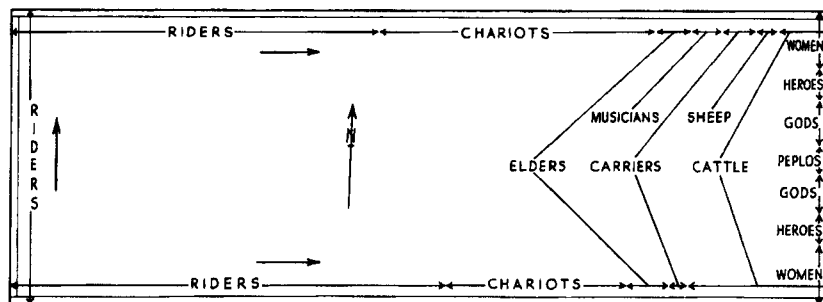


Fig. 2 – Skjematisk fremstilling Parthenonsfrisens scener (fra Boardman 1985, s. 238).

lange nordsiden; en annen avdeling med ryttere følger opp langs sydsiden (Fig. 3). De prustende, halvt steilende hestene holdes i tømme av de unge ryttere der de beveger seg i skiftende, langsom rytme fremover tempelveggen. Ikke to hester eller ryttere er like; vi kan nesten kjenne den ramme hestelukten og høre guttenes kommandorop, bannord og samtaler seg imellom. Halvveis fremme på langveggene møter vi neste avdeling i prosesjonen, 10-12 firspann på hver side,



Fig. 3 – Parthenonfrisen, British Museum, London. Rytterscene (fra Boardman 1985, fig. 83).

hver med en vognstyrer og en ung mann i rustning som springer av og på vognen. Det er de såkalte *apobates* som her viser sine kunster, slik de også hadde vist dem under de forutgående arrangementer og festligheter. Men så er det som om prosesjonene stopper opp, farten, rytmen, bevegelsene faller til ro; vi møter de første gående festdeltagere, to grupper med gamle, skjeggete menn blant hvilke vi sikkert har funnet bærere av olivengrener, *tallophoroi*, men der olivengrenene, om de var utførte i et annet materiale eller bare var bemalte, ikke lenger er synlige. Foran disse to grupper, en på hver side av templet, finner vi på nordsiden fire fløytister og fire kitharister. Musikk hørte alltid med ved rituelle anledninger og offerprosesjoner. Dernest møter vi offertjenerne, på nordsiden bærer unge menn krukker med vann, og lenger frem på både nord- og sydsiden kommer andre ungdommer, som på skuldrene bærer brett med rituelle gjenstander til bruk under offerhandlingene. Så øker på ny rytmen i prosesjonen. Offerdyrene føres frem, urolige kyr, som flere med møyne holdes under kontroll av unge menn på sydsiden, sauer og okser på nordsiden. De to grupper offerdyr er antagelig beregnet på hver sin motager: Athena fikk kyrne på sydsiden til den staselige hekatomben, 100-dyrsofferet, mens anekongen Erekhtheus mottok et mindre offer med sauene og oksene fremstilt på nordsiden. Normalt får kvinnelige guddommer hunndyr og mannlige hanndyr i offer, men et slikt kjønnskille mellom dyrene fremkommer ikke klart i frisen, ei heller i en rekke andre tilsvarende greske billedfremstillinger.²

Prosesjonen er nå kommet frem til østsiden og beveger seg her fra hver side inn mot sentrum. Først sees kvinner som i langsom takt skrider frem med vinkanner og *phialai*, eller offerskåler, i hendene. Disse skulle brukes til de innledende offerhand-

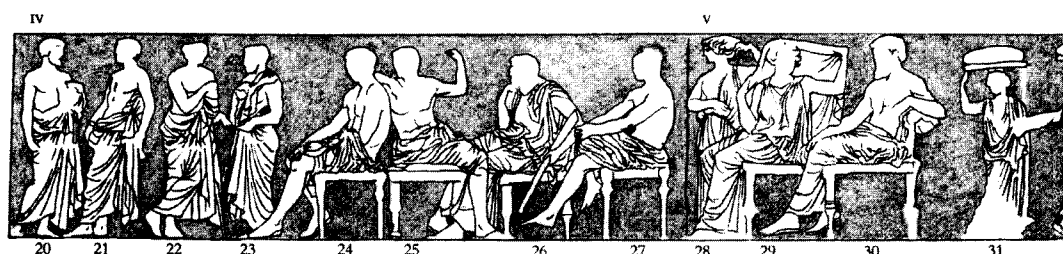
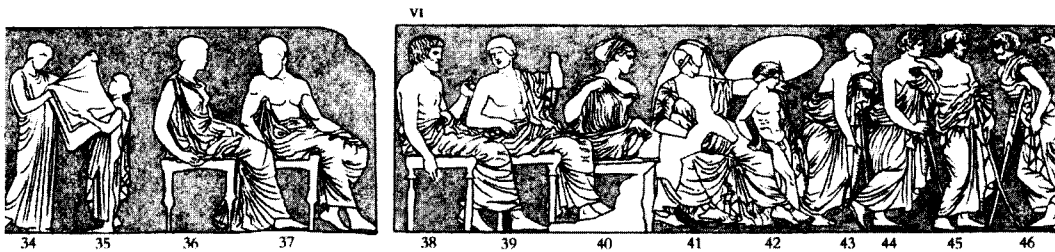


Fig. 4 – Parthenonfrisen, British Museum, London. Gudeforsamlingen med sentralscenen (fra Boardman 1985, s. 244-245).

linger, der vin først ble helt over det brennende alter. To kvinner er tomhendte, kanskje *peplos*-veverskene som ble kalt *arrephoroi*, to par bærer tunge gjenstander, det er gjettet på vevstolen, og en bærer en røkelsesbrenner, en annen viktig gjenstand forbundet med renselsesseremoniell før slaktingen av offerdyrene kunne starte. Deretter følger på hver side fem menn innhyllet i store folderike kapper (*himatia*), flere av dem støtter seg på en knortekjepp og er i ivrig samtale med hverandre, uinteresserte i det som foregår rundt dem. Det er de eponyme heroer, de mytiske figurer som ga navn til de ti fylene Athen var blitt oppdelt i under Kleisthenes' demokratiske reformer et par generasjoner tidligere. Disse flankerer de sentrale figurene som viser de tolv olympiske guder sittende seks på hver sin side av og med ryggen til midtscenen, den scenen, som, delvis på grunn av sin slitte overflate, kanskje er den vanskeligste av alle å tolke (Fig. 4). Fra venstre kommer to piker (nr. 31-32), kanskje igjen de to *arrephoroi* utvalgte til å veve den nye *peplos* for Athena, hver med en krakk på hodet, den ene holder også en fotskammel i hånden. De mottas av en kvinne (nr. 33), kanskje ikke Athenas prestinne, men heller hustruen til den skjeggete mann, som står rygg i rygg med henne (nr. 34): *archon basileus*, eller kongearkonten, den årlig valgte embedsmann som hadde ansvaret for de religiøse fester og fremsto som den rituelle etterfølger av Athens anakonger. Han har nettopp inspisert Athenas *peplos* og har foldet den sammen for å overrekke den til den unge personen foran seg (nr. 35), ikke en pike, men en yngling – en tempeltjener, som skulle overlevere den til kvinnene som hadde ansvaret for å ikle gudebildet den nye drakt. Deretter vil arkonten og hans kone sette seg på de frembårne krakker og han, lik en konge, hvile sitt ene ben på fotskammelen. I denne situasjon fremstår de som anakongen Erekhtheus og hans hustru Praxithea, erketyperne på konge og dronning: De blir et par liksom Zeus og hans brud Hera, sittende ved siden av hverandre i frisen, og således et bilde på ekte-skap og fruktbarhet, et av samfunnets sosiale hjørnesteener.

Hera er både Zeus' brud og hustru, men i frisen er hun fremstilt som brud der hun trekker sløret til side og viser seg for sin tilkommende mann. De sitter som første par på venstre side av midtscenen (nr. 29-30); som et tilsvarende par



sitter Athena og hennes ikke-husbond Hefaistos på den andre siden (nr. 36-37). Ifølge én myte forelsket Hefaistos seg i Athena og prøvde å forføre henne, men i sin ekstase ejakulerte han for tidlig, sæden falt til jorden og Erikhthonios ble født – kjent under dette navn som barn, men som anakongen Erekhtheus som voksen³ og begge er, som vi skal se, spesielt knyttet til festen. Hvem er så de andre gudene og hvilken rolle spilte de i frisen, som ellers viser dyr og mennesker i en begivenhet som alle athenere hadde opplevd – liksom en nordmann har opplevd sitt 17. mai tog. Bare de eponyme heroer (nr. 19-23, 43-47) faller utenfor virkelighetsscenene og ved sin plassering danner de overgangen til de nærværende, men for festdeltagerne usynlige guder. Sammen med Zeus og Hera står seiersgudinnen Nike (nr. 28), her i rollen som brudepike og symbol på lykke og fruktbarhet, deretter følger Ares, Demeter, Dionysos og Hermes (nr. 27-24). Bortenfor Athena og Hefaistos sitter Poseidon, Apollon, Artemis og til slutt Afrodite med Eros (nr. 38-42). Liksom Zeus og Hera fremstår som beskyttere av ekteskapet, er den underlige sammenstillingen av Artemis og Afrodite, sett med 400-tallets athenske øyne, blitt tolket som en referanse til deres roller som beskyttere av barnefødsel og oppfostring, og der Eros her er til stede som Afrodites sønn. Likeledes kan de andre gudene til stede i frisen representere samfunnsmessige institusjoner fremfor mytiske forbindelser gjennom sine plasseringer i forhold til hverandre.

Ut fra denne tankegang, basert på Protagoras' (som hadde tilknytning til Perikles) og sofistisk teologi, representerer de tre tetsittende gudene Demeter, Dionysos og Hermes aspekter ved landbruket: jordbruk, vindyrking og dyrehold, mens Athena og Hefaistos representerer kunst og håndverk. Krigsguden Ares' plassering ved siden av Demeter synes underlig siden krig og dyrkning hadde lite felles, bortsett fra at et viktig element i krigføring var å ødelegge fiendens avlinger og således trengte beskyttelse. Disse guder, to på den ene siden av midtsenen, fire på den andre, fremstår således som beskyttere av grunnleggende tekniske kunnskaper nødvendige for oppbyggingen av et sivilisert samfunn. – Hva så med Apollon og Poseidon, en annen underlig sammenstilling av guder i frisen? Apollon ble på 400-tallet, fremfor noen annen av gudene, sett på som beskytteren av samfunnets eller fellesskapets

etikk. Han representerer endepunktet på en sosial utvikling der Poseidon, som er knyttet til naturødeleggelser, symboliserer begynnelsen på denne utvikling. Poseidon, Apollon, Artemis og Afrodite på den ene siden av midtsenen, Zeus og Hera på den andre fremstår følgelig som beskyttere av grunnleggende etiske og forplantingsmessige sider, eller hvorledes man skal leve i et sivilisert samfunn.

Athenas reduserte rolle i frisen synes underlig – det var jo tross alt for henne festen ble avholdt. Men ved å fremstille alle gudene på like fot som representanter for samfunnsmessige institusjoner, fremheves likevel Athenas rolle idet hun gjennom beskyttelsen av byen i siste instans også blir beskytter av disse institusjoner. Dette er videre satt inn i en ramme der unge menn i chlamys til hest og til vogns hylles spesielt ved å fylle over halvparten av frisens lengde, og der likeledes unge piker blir påskjønnnet indirekte gjennom den peplos de hadde vevet, vist i overrekkelsscenen midt over hovedinngangen til templet i øst.

Panatheneerfesten og initiasjon

Prinsipper om polaritet spilte en vesentlig rolle i tidlig gresk filosofi. I Parthenonfrisen møter vi polaritet i flere sammenhenger: Guder og mennesker, abstraksjon og virkelighet, teknikk og etikk, Ares og Demeter, Poseidon og Apollon, ridende gutter og vevende piker – det siste polaritetsparet stående som representanter for to grunnleggende rollefordelinger i det greske samfunn: Rytterne var krigere hvis oppgave det var å beskytte samfunnet mot ytre farer, veverkene sto som bilder på hjemlige plikter, forplantning og moderskap. Det var til disse roller unge gutter og piker ble oppdradd og som ved moden alder ble beseglet gjennom spesielle initiasjonsriter. Hadde Panatheneerfesten en slik initiasjonsfunksjon – og i tilfelle, hvorledes kom den til uttrykk under feiringen av festen? Og hva besto forberedelsene til initiasjonen i?

Initiasjonsriter består vanligvis av tre faser: Adskillelse fra samfunnet, et liv i avsondring og så tilbakeføring til en ny samfunnsrolle, der overgangen til den nye samfunnsrollen markeres symbolsk med død og gjenfødelse – slik vi i den foreliggende sammenheng best kan følge dem hos pikene. Med dem går vi også rett inn i kjernen av myter knyttet til Panatheneerfesten. Athens første konge, Kekrops, hadde tre døtre, Aglauros, Herse og Pandrosos, som var de første som vevet en drakt av ull til menneskene. Myten fungerer som et *aition*, eller en forklaring på hvorfor en peplos ble vevet til Athena i forbindelse med festen. En dag gir Athena dem en kurv, en *kiste*, med beskjed om at de skal vokte den vel, men ikke under noen omstendighet åpne den. De to første døtrene klarer ikke å styre sin nysgjerrighet. De åpner kisten og ser Erikhthoniosbarnet – født av jorden fra Hefaistos' forspilte sæd – ligge der sammen med en slange. Skrekkslagne og sanseløse kaster de to pikene seg ut fra Akropolisklippen og dør.



Fig. 5a-b – Lekythos av Amasismaleren, Metropolitan Museum of Art, New York, Fletcher Fund, 1931, 31.33.10, ca. 560-550 f. Kr. Scener med kvinner som arbeider med ull (fra Neils 1992, s. 108, fig. 66).

Som forberedelse til Panatheneerfesten ble det hvert år plukket ut to unge piker i alder 7-11 år, de såkalte *arrephoroi*. De ble ført til Akropolis og i ni måneder levde de i avsondring mens de under overvåkning av eldre kvinner vevde Athenas safrangule peplos med bilder i purpur (dvs. med de mest kostbare fargestoffer). Gjennom praktisk arbeid med rituell funksjon ble de unge piker innført i en av kvinnens viktigste sysler i hjemmet – veving og alt arbeid forbundet med det, som karring, spinning og farving (Fig. 5). I en av de mange forberedelsene til Panatheneerfesten avholdt athenerne i måneden før den store festen en annen og lite kjent fest kalt Arrephoria. Pausanias (1.27.3) forteller at natten før denne siste festen mottok de to arreforene en kurv med noe i av Athenas prestinne, sikkert en *kiste*, som de bar til en underjordisk passasje nær Afroditehelligdommen sydøst i byen. Her la de fra seg det de hadde med seg i kurven og mottok noe annet man ikke kunne snakke om og bar det tilbake opp til Akropolis. Forsvinningen nær helligdommen for kjærlighetens og moderskapets gudinne og tilsynekomsten igjen kan oppfattes som et bilde på død (slik det skjedde med to av Kekrops’

døtre) og gjenfødelse, hvor de gjenstander man ikke kunne snakke om hadde en referanse til forplanting og moderskapets mysterier. Handlingen, liksom Aglauros' og Herses dramatiske død, symboliserte slutten på arreforenes ungpике-eksistens. Men arreforene var bare to, og deres initiasjonsprosess under Arrephoria-festen, beseglet med peplosoverrekkelsen under Panatheneerfesten, må således ha hatt en symbolsk-representativ karakter utført på vegne av alle jevnårige piker, som i sin tur, før de inngikk ekteskap, var forpliktet til å besøke Akropolis på en bestemt dag og gi et offer til Athena.

Mytene rundt guttenes initiasjonsprosess under Panatheneerfesten er ikke forbundet med den samme type symbolske forvandlinger som for pikene, men de praktiske forberedelsene til den inneholder de samme elementer: adskillelse, avsondring og gjeninnføring. Forberedelsene for de attiske unge gutter, eller efeber, startet ved fylte 18 år i forbindelse med den årlige Apatouria-festen da far presenterte sønn for sin *phratric* for å få ham innskrevet i borgerlistene. Dette var en forutsetning for å få ham innlemmet i sin deme, eller landdistrikt, og fordelt til en av byens ti fylter. Ved den anledning ble håret klippet kort, en handling som symbolsk markerte overgangen fra barn til ungdom og starten på en treningsperiode på to år, den såkalte *ephebeia*, som førte ungdommene over i de voksnes rekker. Samtidig måtte de unge gutter også avlegge en ed der de lovet å styrke bystaten og gjøre den bedre, overholde samfunnets lover og ære og forsvare byens hellige og offentlige institusjoner. Det første året ble de trent opp ved en garnison i Pireus, Athens havneby, og fikk ved avslutningen, der de skulle vise sine kampkunster, overrakt skjold og lanse. Dette var symbolene på deres nye verdighet, som så ble prøvet i praksis gjennom et års tjeneste ved en av byens fjerne grensefestninger. Etter disse to år ble efeben gjennom en ny initiasjonsprosess der han skulle vise sine fysiske ferdigheter opptatt i de voksnes rekker med fulle borgerrettigheter og -plikter.

Under den årlige Panatheneerfesten ble det utført en rekke ferdighetskonkurranser, både for lag og individuelt, reservert kun for athenere. Konkurransene presenteres ikke som initiasjonsleker, men deres spesielle form – og i to tilfelle knyttet til myter eller *aitia* som forklarte bakgrunnen for festen – gir inntrykk av at de inngikk som rituelle element under feiringen av festen. Dette understrekes også ved at prisene til seierherrene, som besto av okser og pengesummer, ikke amfoer med olje, som gitt til vinnerne ved idrettslekene arrangert hvert fjerde år.

Åpningsøvelsen er et klart eksempel på de årlige konkurransenes rituelle karakter. Natten før festen deltok fylene i en fakkelfest da den hellige ild ble ført fra Akademia til Athenas alter på Akropolis. Et annet eksempel er den *pyrrhiske* dans, også den en konkurranse mellom fylene (*Fig. 6*). Akkompagnert av musikk utførte konkurrentene en slags krigsdans bevæpnet med Athenas våpen, skjold og lanse.



Fig. 6 – Base for en votivgave fra Atarbos, Akropolismuseet, Athen, 1338, ca. 330-320 f. Kr. Pyrrhiske dansere (fra Neils 1992, s. 95, fig. 61).

Deltagerne imiterte kampene på slagmarken med angrep og tilbaketrekking, hopping og dukking for å unngå fiendens våpen, aggressiv stikking med lanser, slag av forskjellig art, osv., som beskrevet av Platon i *Lovene* (7.815a). Dionysios fra Halikarnassos (7.72.7) forteller at dansen ble utført til minne om Athenas kamp og seier over de opprørske titanene, eller gigantene (andre sier hun slåss mot giganten Asterios), en kamp som hadde en sentral plass i feiringen av Athena – på sett og vis fremsto den som Athens ”nasjonalmyte”. Den var fremstilt i østgavlen på det gamle Athena-tempel på Akropolis, reist rundt 520 f. Kr. av Hippias og Hipparchos, sønnene til tyrannen Peisistratos; den kunne sees både i østmetopene på Parthenon og på innsiden av skjoldet til Athena Parthenos-statuen, dessuten var motivet vevet inn i peplosen som hvert år ble overrakt Athena. Den pyrrhiske dans fungerte derfor som en slags synliggjøring av en av festens *aitia*. Men det er grunn til å tro at den opprinnelig hadde en dobbeltbetydning: på den ene siden mintes gjenskapelsen av kampen Athenas seier, på den andre siden viste deltagerne gjennom sine kampferdigheter at de var godt skikket til å forsvare byen mot fremmede anfall. Overrekkelsen av skjold og lanse etter et års tjeneste i Pireus var følgelig bare det innledende steg til innlemmelsen i de voksnes rekker. Ifølge en innskrift fra 300-tallet f. Kr. (*Inscriptiones Graecae* II² 2311.72-74), bekreftet av Aristoteles (*Athenernes statsforfatning* 60.4), ble den pyrrhiske dans utkjempet i tre forskjellige alderklasser: barn, ungdom og voksen, men jeg skulle tro at dette skyldtes sene endringer av festens program. Opprinnelig ble den høyst sannsynlig bare utført av efeber etter endt militærtjeneste og var en måte for dem å vise at de var fullt ferdige til å overta sitt ansvar som borgere og krigere.

En annen konkurranse, denne gang individuell, kan settes i samme kategori: *apobates*-løpet. Vi har allerede møtt *apobatai* i frisen, og således understreker disse krigere konkurransens spesielle betydning under festen. Også denne konkurransen fungerte som en *aition* for festen, siden den mintes Erikhthonios (eller



Fig. 7— Panatheneisk prisamfora av Marsyasmaleren, The J. Paul Getty Museum, Malibu 79.A E.147. Bakside: Apobates-løp (fra Neils 1992, s. 90, fig. 58).

Erekhtheus) som den første som selet et firspann og innførte hestevaddeløp. Konkurransen gjenkalte den gamle homeriske og før-homeriske kampteknikk der krigeren ble kjørt til slagmarken, hoppet av for å kjempe til fots, og hoppet på igjen for raskt å forflytte seg til andre steder i kamptummelen. Kampteknikken ble avleggs da hoplitt-falanksen så dagens lys; da sto fotsoldatene skulder ved skulder i kampen og utkjempet ikke lenger individuelle tvekamper. Igjen understrekes gjennom vaddeløpet krig og kamp og den rolle de unge efeber ble initiert til etter endt militærtjeneste. I løpet av 300-tallet f. Kr. synes denne funksjon av løpet å ha blitt svekket, siden apobates-løpet, skal vi dømme ut fra fremstillingene på to bevarte panatheneiske prisamforaer, ble innlemmet som en av konkurransene under lekene arrangert hvert fjerde år (*Fig. 7*).

En attisk amfora formet som en panatheneisk prisvase fra ca. 530 f. Kr. viser en unik scene, som kanskje kan være med på å utdype den rolle festen har hatt i forbindelse med fremvisning av fysiske ferdigheter innenfor en rituell kontekst. På forsiden vises den tradisjonelle Athena mellom doriske søyler og ved hennes føtter to små, nakne unge menn med grener i hendene, som takker for seieren(?). Vasen er uten prisinnskrift og søylene bærer ikke haner, men to *dinoi*, eller blandingskar for vin. Det er følgelig ingen offisiell prisvase. På baksiden, nesten lik en pyrrhisk danser, hopper en gutt med to skjold i hendene opp på en hest ført av en rytter (de samme som på forsiden?); de akkompagneres av fløytespill, og deres lek følges spent med av sittende, heftig gestikulerende tilskuere som roper: KALOS TOI KUBISTEITOI (vakre er ekvilibristene)! Foran hesten er to unge gutter, én

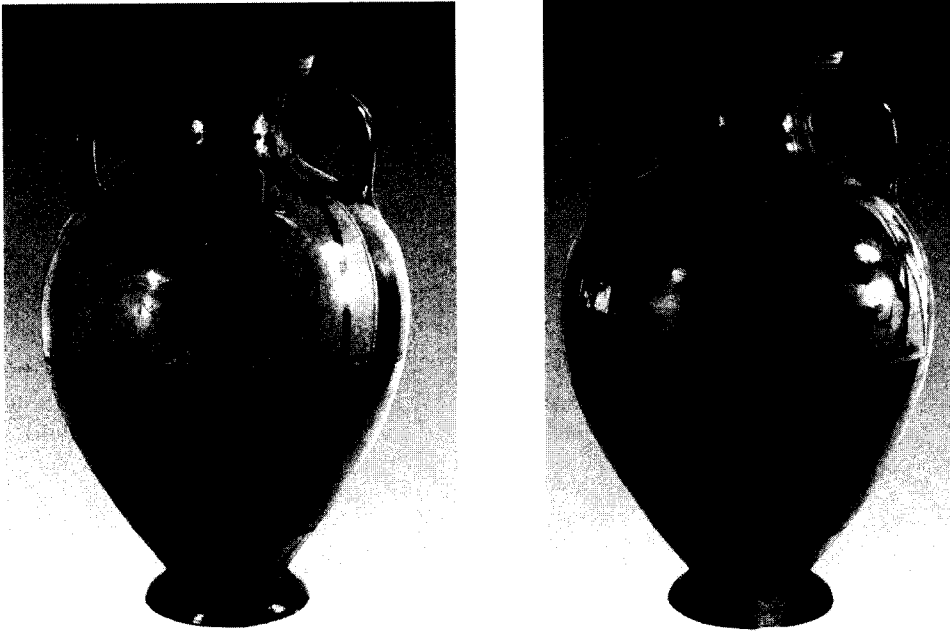


Fig. 8 a-b – Amfora formet som en panatheneiske prisvase, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles, Paris, 243. Forside: Athena mellom to tilbedere og doriske søyler med dinoi. Bakside: Ung gutt med to skjold danser på hesterygg, med fløytespiller og tilskuere (fra Neils 1992, hhv. s. 37, fig. 23, og s. 56, fig. 36).

synes å feste en to-bent pøle, som den andre henger i (Fig. 8). Ble vasen laget for to unge menn (eller en fyle) til minne om deres (dens) seier i en rituell lek? Fra Athen og Panatheneerfesten har vi ingen informasjon om hopp og dans over hesteryggen, men i sin 13. olympiske ode beskriver dikteren Pindar en scene som gir sterke assosiasjoner til fremstillingen på vasen. I versene 60-92 forteller han hvorledes Korinths sagnhelt Bellerofon, med Athenas hjelp, klarte å temme vingehesten Pegasos. Som takk for gudinnens hjelp bygget han et alter til henne med tilnavnet Hippiia (hest) og i full krigsutrustning utførte han en krigsdans (*enoplia*) på hesteryggen. Dette krevde ferdighet og presisjon, viktige fysiske egenskaper for unge menn som skulle forsvare sitt fedreland. Historien om Bellerofon og Pegasos ble brukt som en *aition* for feiringen av Athena i Korinth, hvor hun opptrådte under tre navn Hippiia, Khalinitis (bissel) og Hellotis og der hennes fest Helloitia var en agonistisk fest lik Panatheneene i Athen. Det er ikke urimelig å tro at Bellerofons krigsdans også her inngikk som en initiasjonslek for byens efeber.

De to siste fyle-lagkonkurransene ved de årlige Panatheneerfestene vet vi mindre om: *euandria* og kapproing. Den siste konkurransen ble antagelig innført

etter athenernes seier over perserne i sjøslaget ved Salamis i 480 f. Kr., da byen bygget opp sin egen marine. Liksom hoplitt-efebene kunne vise sine kunstner i den pyrrhiske dans, er det grunn til å tro at marine-efebene fikk mulighet til å vise sine gjennom kapproingen. Kapproingen kan meget vel ha bestått av noe mer enn bare harde tak ved årene hvis også den fungerte som en initiasjonslek. Ordet *euan-dria* betyr mannlig skjønnhet, men denne konkurransen har neppe vært en antikk Mister World konkurranse eller mannekengoppvisning. Snarere har det vært en konkurranse i kroppslig eleganse, styrke og fremtoning, viktige sider ved formingen av de unge efeber til verdige *kaloskagathoi*, eller gentlemanborgere. Igjen må de unge efeber vise resultatene av den mangesidige trening de har gjennomgått før de ble opptatt som fullverdige medlemmer av samfunnet.

Initiasjon og heroisering

Sett samlet er det grunn til å tro at alle disse lekene, innført på forskjellige tidspunkt under Panatheneerfestens lange historie, har hatt sitt opprinnelige utgangspunkt i rituelle seremonier forbundet med initiasjon av de unge efeber til voksne menn med de plikter, ansvar og rettigheter det innebar. Den viktigste av disse plikter var å forsvare samfunnet mot ytre farer. En spesiell artisk drikkeskål (en *kylix*) fra ca. 550 f. Kr., nå i den greske skipsreder Stavros S. Niarchos' privatsamling, understreker denne nære forbindelsen mellom Panatheneerfesten og forsvaret av samfunnet (*Fig. 9*).

På skålens forside vises en offerprosesjon med dyr og mennesker som beveger seg mot venstre frem mot et alter med en flammende ild på. Lederen for prosesjonen mottas av en prestinne i lang peplos på den andre siden av alteret; de to håndhilser på hverandre over alteret. Lederen er skjegget og kledd i en lang kappe, eller *himation*, og han bærer (oliven?)-grener i sin andre hånd. Bak ham følger en ung, uskjegget person, en offertjener, eller *kanephoros*, med et stort brett eller en slags kurv (*kanoun*) på hodet; det er brettet med de rituelle gjenstander nødvendige for å kunne gjennomføre offeret. Bak ham igjen følger fem menn kledd i kort *chiton*; to av dem har skjegg og de bærer alle grener. De fører frem offerdyrene, en ku, en purke og en søye. Bare purken avslører sitt kjønn gjennom de fullvoksne pattene, men det er rimelig å anta at også de to andre dyrene var av samme kjønn. Denne gruppen etterfølges av to fløytister og en kithara-spiller. Der- nest kommer fire menn (*tallophoroi*), alle med grener i hendene; den siste av dem, gjemt inne mellom tre hoplitter i full rustning med frontale skjold og lanser i hendene, vender seg om mot en ung rytter, som avslutter prosesjonen. Opptoget beveger seg i en rolig og ærverdig rytme frem mot den mottagende guddom stående bak prestinnen – kledd i en lang peplos, skjold i venstre arm, hjelm med høy hjelmbusk på hodet og overkroppen dekket av aegiden, gjenkjennelig på de fremstikkende slangeprotomene. Det er Athena, bybeskytterinnen.

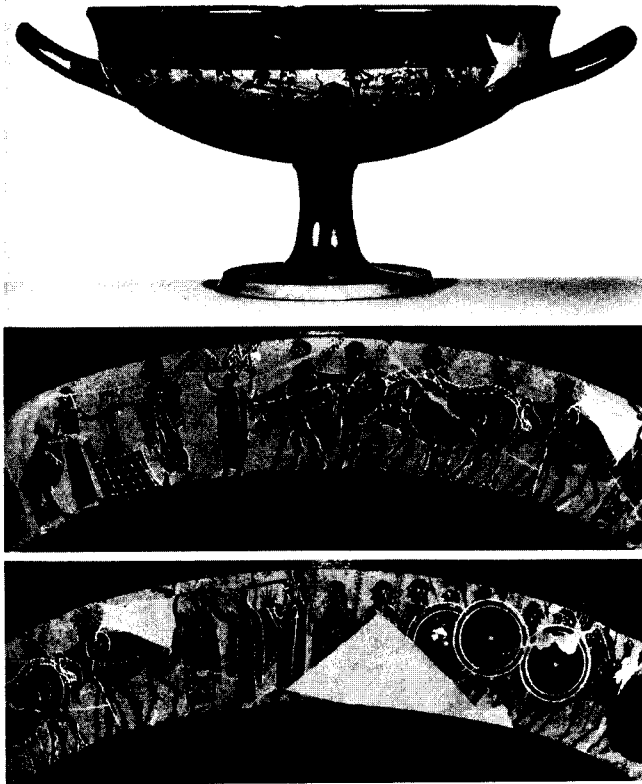


Fig. 9 – Kylix, Stavros S. Niarchos' privatsamling, ca. 560-550 f. Kr. Forside: Panatheneisk prosesjon; bakside: Hoplittkamp (Foto: D. Widmer, Basel, nos. 836, 1201-1202).

Som vi kan se finnes her representert de samme viktige elementer i prosesjonen som i Parthenonfrisen: rytter(e), grenbærere, brettbærere, musikere og offerdyr – bare hoplittene er kommet i tillegg. De burde også ha vært til stede i frisen, men av kompositoriske årsaker kan Fidias ha valgt å utelate dem, siden deres nærvær sammen med de andre gående personene ville ha gjort frisen for statisk. Men offerdyrene er forskjellige. Hvordan kan vi derfor være sikre på at de skal ofres til Athena som Polias og ikke til henne i en annen funksjon. Svaret ligger antagelig gjemt i en samtidig fragmentert stor vinbolle brukt som votivgave til Athena på Akropolis, der vasen ble funnet (*Fig. 10*). Her finner vi på et skår fremstilt de samme offerdyr i prosesjon, men intet bevart bilde av den mottagende guddom. Men på samme vase finnes også et annet motiv – kampen mellom gudene og de opprørske giganter, den kampen som fremfor noen var knyttet til Athena som bybeskytterinne. I tillegg støtter funnstedet opp om tolkningen at også på vinbollen var Athena Polias mottageren av offerprosesjonen. At dyrene er forskjellige fra dem fremstilt i Parthenonfrisen, kan ganske enkelt skyldes at tredyrs-offeret på et visst tidspunkt ble erstattet



Fig. 10 – Dinos-fragment av Lydos, Nasjonalmuseet, Athen 607, ca. 560-550 f. Kr. Dyr i offerprosesjon (Foto: Det tyske institutt, Athen, N.M. 5742).

med den mer gedigne hekatombe. Som vi så med den pyrrhiske dans og apobatesløpet over, var Panatheneerfesten ikke på noen måte en fest som hadde funnet sin endelige form da den ble omorganisert i 566/5 f. Kr., men som andre fester, et arrangement i stadig utvikling og omforming der gamle praksiser ble modifisert eller fjernet og nye ført inn. Tendensen over tid synes å være at de opprinnelige initiasjonsleker mister sin betydning og etter hvert får en mer rendyrket agonistisk karakter – men det er en umiddelbar observasjon, som bør undersøkes nærmere.

På baksiden av drikkeskålen vises en dramatisk hoplittkamp. Fra høyre rykker syv hoplitter og en bueskytter frem i heftig tempo mot et tilsvarende antall hoplitter på reddsom flukt i kneløp-skjema. Bare en ensom bueskytter prøver å demme opp for de fremadstormende krigere, mens en flyktende hoplitt vender seg skrekkslagen bakover. På bakken mellom de to hæravdelinger ligger en fallen krigger på maven. Hoplittkamper er ikke et uvanlig motiv i gresk vasemaleri, mens det på andre vaser normalt vises kampgnyet er her fremstilt, for å stjele et begrep fra Aristoteles' analyse av den greske tragedie, selve vendepunktet, *lysis*, kampens forløsning og resultat: Seieren er vunnet og fienden slått på flukt.

Hva er sammenhengen mellom de to scener på vasen? Kunne offerprosjeksjonen på forsiden, der det jo går tre hoplitter, i stedet for en Panatheneerprosjeksjon være del av en seremoni arrangert for å feire seieren? I romersk kunst ville dette ha vært en rimelig tolkning, men i gresk arkaisk kunst ville en slik fremstilling ha vært unik, for ikke å si umulig. Ei heller kan scenene tolkes i en årsaks- og virkningssammenheng innenfor en klassisk *do ut des* (jeg gir for at du gir) religiøs ramme, type: ”Hvis du ofrer til Athena, så vil seieren bli din”. Vi må antagelig se på deres sammenheng med helt andre øyne. Nøkkelen til forståelse ligger i prosjeksjonen til Athena Polias’ ære og initiasjonen av de unge efeber. På forsiden går de unge initianter kledd som krigere og ryttere for å få sin nye status forseglet gjennom offeret til Athena. Baksiden henspiller på den ære og glans som venter den initierte, når han heroisk og seirende forsvarer samfunnet mot fiendtlige angrep. Niarchos-skålen var høyst sannsynlig laget for et symposium, en seremoniell sammenkomst der vindrikkning var ritualisert og som regel reservert élitene. Under banketten ble det utført et vinoffer for å etablere en forbindelse mellom de levende og gudene, så vel som med heroene og de dodes ånder. Den unaturlige størrelse på vår drikkeskål – den måler 30 cm i diameter – antyder at den ikke var laget for vanlig drikking, men kan ha vært reservert, å dømme ut fra kampscenen på baksiden av vasen, en spesiell heroisk anledning, som for eksempel en initiasjonsfest. Dessverre vet vi ikke hvor vasen er funnet, men dens gode bevaringstilstand antyder at den kan ha kommet fra en grav eller et votivdepot, to kontekster i hvilke det heroiske ble feiret.

Krigere og veversker

Da Hektor sendte sin kone Andromake tilbake til vevstolen før han selv returnerte til slagmarken, gjorde han det i tråd med de etablerte sosiale rammer i det antikke samfunn: krig og organisasjon av samfunnet var mannens sak, veving og organisasjon av hjemmet var kvinnens. Denne klare polaritet i kjønnsrollemønsteret ble uttrykt gjennom de initiasjonsritene gutter og piker måtte gjennomgå for å bli akseptert som fullverdige voksne personer med de rettigheter og plikter det medførte. I Parthenonfrisen understrekes dette mønsteret direkte gjennom de unge ryttere og apobater og indirekte gjennom peplosverrekkelsen. Og det samfunn de trådte inn i var symbolsk fremstilt gjennom de funksjoner som var tillagt de enkelte guder sittende over hovedinngangen til templet i øst.

Parthenon var ikke bybeskytterinnens tempel. Hennes tempel, nybygget av Peisistratossønnene, lå i årene etter 480 f. Kr., da Akropolis ble inntatt, brent og ødelagt av perserne, som en amputert ruin, men mottok fremdeles de årlige prosjeksjoner. Det ble senere (421-405 f. Kr.) inkorporert i den bygning, litt lenger nord, som vi i dag kaller Erekhtheion og som består av flere kultiske enheter. Par-

thenon hadde ingen kultisk funksjon, templet var antagelig en votivgave til Athena som takk for seieren over perserne. Det har derfor vært spekulert på om Parthenonfrisen var fremstilt for å hylle de 192 falne athenske krigere ved Marathon – en lett modifisert telling av rytterne og apobatene i frisen skal gi det samme tall – og at opptoget som vises skulle ha vært en fremstilling av festen i 490 f. Kr., kort før slaget. I overført betydning skulle frisen kunne antyde en mulig heroisering av rytterne, slik de falne ved Marathon på Perikles' tid ble dyrket som helter – et budskap om heroisering av dem som med sitt liv forsvare bystaten, slik vi, for eksempel, kunne finne det gjemt i Niarchos-skålen diskutert over. Andre ser på frisen som en fremstilling av den første panatheneiske prosesjon under Erikhthonios, eller mer generelt som en tidløs fremstilling av alle prosesjoner, både de fortidige, nåtidige og fremtidige. I den tolkning jeg her har prøvd å gi inngår både den heroiserende og tidløse forklaring: Frisen gir et bilde på den årlige, gjentatte handling som gjennom offeret til Athena garanterte det athenske samfunns eksistens,⁴ der, ved inngangen til det nye år, fellesskapets liv og byens orden ble fornyet gjennom initiasjonsritene av gutter til krigere og piker (i forbindelse med den forberedende Arrephoriafesten) til veversker og gode hustruer. Athen er død, lenge leve Athen!

Noter

- 1 Homer *Iliaden* 6.490-493. Oversettelse av P. Østbye fra 1920, fremstilt i en lett oppdatert språkdrakt.
- 2 Jeg har i en annen sammenheng argumentert for at offerdyrene var reservert henholdsvis Athena og Erekhtheus, se Brandt 2001, s. 110.
- 3 Erikhthonios og Erekhtheus ansees ofte som far og sønn, men deres forhold er uklart fremstilt i de antikke kilder. Flere moderne forskere ser på dem som én og samme person.
- 4 Beviset for offerhandlingens betydning lå på Perikles' tid tydelig i dagen gjennom Athens mange seiersrike kamper og konflikter med perserne i over en mannsalder, kamper og konflikter som ca. 450 f. Kr. endelig var kommet til opphør, jf. Erik Østbys artikkel i denne boken.

Utvalgt litteratur

Mangt er skrevet om Parthenonfrisen. Greie oversiktsverk med godt billedstoff er, f. eks., M. Robertson & A. Frantz: *The Parthenon Frieze*, London & New York 1975; J. Boardman: *The Parthenon and its Sculptures*, London 1985, og mer detaljert F. Brommer: *Der Parthenonfries: Katalog und Untersuchung*, Mainz 1977. Frisen er senest utførlig behandlet i en monografi av J. Neils: *The Parthenon Frieze*, Cambridge 2001. Gudenes nærvær i frisen som representanter for samfunnsmessige institusjoner er behandlet av I.S. Mark: "The Gods in the East Frieze of the Parthenon", *Hesperia* 53 (1984), 289-342.

Om Panatheneerfesten og Parthenon henvises særlig til to bøker redigert av J. Neils: *Goddess and Polis. The Panathenaic Festival in Ancient Athens*, Hanover & Princeton 1992, og

Worshipping Athena. Panathenaia and Parthenon, Madison 1996, der E.B. Harrison's artikkel i den siste boken: "The Web of History. A Conservative Reading of the Parthenon Frieze", 198-214, er forfriskende lesning, men hun forbigår Ida Marks sofistiske tolkning av gudenes nærvær i taushet., men jeg finner det underlig at hun forbigår Ida Marks sofistiske tolkning av gudenes nærvær i taushet. Se også J.M. Mansfield: *The Robe of Athena and the Panathenaic Peplos*, PhD.-avhandling, Berkeley 1985.

Panatheneerfesten sett i en initiasjonssammenheng er behandlet av W. Burkert: "Kekropidensage und Arrephoria", *Hermes* 94 (1966), 1-25; se også G.J. Badt: "Der Heros in Kiste. Der Erichthoniosmythos als Aition athenischer Erntefeste", *Antike und Abendland* 38 (1992), 1-47. – Panatheneiske prisvaser har nå endelig blitt samlet i en større, nylig utkommet avhandling av M. Bentz: *Panathenäischen Preisamphoren. Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v. Chr.* (Antike Kunst Beiheft 18), Basel 1998.

Niarchos-vasen har jeg selv prøvd å tolke i en annen sammenheng i: "Archeologia Panathenaica II. Athena, Erechtheus, Peisistratos and the Panathenaic Festival", i C. Scheffer (red.): *Ceramics in Context. Proceedings of an Internordic Colloquium on Ancient Pottery held at Stockholm, 13-15 June 1997* (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Classical Archaeology 12, 2001), 103-113.

For litteratur til temaene over og til temaer behandlet i artikkelen og ikke fremhevet over anbefales å konsultere *Der neue Pauly. Einzyklopädie der Antike*, bind 1, Stuttgart & Weimar 1996.

Æres den som æres bør

Et sjangertrekk i greske gravtaler

Øivind Andersen

Kildene står som retoriske prismer mellom oss og verden.¹ Hva diktningen angår, gikk Francis Cairns kanskje vel sterkt ut i *Generic Composition in Greek and Roman Poetry* (Edinburgh 1972) da han hevdet at ”alt som fins av klassisk diktning er skrevet i overensstemmelse med sjangermessig bestemte regler, regler som vi både kan utlede av diktningen selv og finne i antikke retoriske håndbøker” (s. 31), og at ”antikke dikt aldri er i seg selv fullstendige, individuelle verk, men medlemmer av klasser av litteratur, i antikken kjent som *genê* eller *eidê* ” (s. 6). Han møtte mye motbør.² Men Cairns’ påpekning av sjangrenes realitet både for dikter og publikum er på sin plass. Går vi fra diktning til historieskrivning, som tradisjonelt tilbyr seg som kilde til og vitne om ting som virkelig har skjedd, ja, så går vi nok til en viss grad fra fiksjonslitteratur til faktabøker. Men vi går ikke til kunstløs sakprosa, men til litterær kunstprosa. Verkene leses og vurderes alltid som formelle og retoriske produkter. Thukydid (1.21.1) avskriver riktignok Herodot og andre som forteller historie ”mer med tanke på det som er forlokkende for øret enn på det som er sant”. Men når han reklamerer for sitt eget verk ”som en varig skatt, ikke som et deklamasjonsnummer for en stakket stund” (1.22.4), sikter han etter min mening ikke først og fremst til at den begivenhetshistorien han forteller har høyere sannhetsgehalt enn forgjengernes, men på det utrolig egensindige språklige prosaproduktet han etterlater seg, og på den historiefortolkningen han gir, til glede for alle som skjønner at en kan lære noe av historien. Hva talene angår, lover ikke Thukydid mer enn å fremstille det som ble sagt ”slik som enhver synes meg å ville ha talt ut fra det situasjonen krevet, idet jeg holdt meg så nær som mulig til tankegangen i det som faktisk ble sagt” (1.22.1).³ Thukydid komponerte altså taler ut fra det retoriske kravet om det passende (*to prepon I*), og med våkent blikk for hva den retoriske situasjonen (*kairos*) krevde. Det er i mye høyere grad (de langt på vei fiktive) talene med sine argumenter og analyser, enn (den ikke alltid korrekte) begivenhetshistorien som gir Thukydids verk varig verdi. Konvensjoner og sjangerkrav, pluss litterære aspirasjoner og ambisjonen om å gjøre inntrykk – kort sagt: retorikk i vid forstand – fører til annen og tredje grads omforming og tilsløring av virkeligheten,⁴ som vi etter evne kan prøve å nærme oss gjennom retorisk analyse. Men retorikken i tek-

sten kompliserer ikke bare tilgangen til verden. De retoriske prismene står også mellom oss og forfatteren. Konvensjonalitet og sjangermessighet gjør at mange antikke tekster er en særst tvilsom kilde til opphavsmannens tro og tanker. Og gjelder det for diktning og historieskrivning at vi avkoder tekstene som retoriske produkter og som representanter for bestemte sjangre, gjelder det samme *a fortiori* for taler. Taler er jo i utgangspunktet ”retoriske”, og tilhører, slik antikken så det, alltid én av tre sjangre – den forensiske, den deliberative og den demonstrative (eller epideiktiske) – med hver sine sjangerkrav. Vi vet hva vi kan vente oss. Ikke minst epideiktiske taler i seremonielle sammenhenger blir gjerne sterkt konvensjonalisert. Vi skal her se nærmere på de talene som atenerne lot holde over sine falne. En oversikt over de bevarte talene og deres vanligste *topoi* (II) blir fulgt av en nærmere undersøkelse av gudenes og religionens plass i talene, særlig med henblikk på spørsmålet om hvorvidt Perikles’ gravtale her står i en særstilling, slik det er blitt hevdet (III). Avslutningsvis avvises det at det påstått manglende religiøse aspektet eventuelt skal være erstattet på en programmatisk måte av Perikles (IV). Når byens menn fremheves så sterkt i Perikles’ tale, er det ikke fordi de er mennesker og ikke guder, men fordi gravtalene alltid berømmer byens menn. Det er et sjangertrekk.

II

Hvert år fra 5. til 7. pyanepsion (i oktober måned) feiret atenerne *epitafia*-festen ved *demosion sema* i Kerameikos. Da var krigssesongen slutt, og de falne skulle brennes og minnes. Først var det en privat sørgefase, deretter kom den offentlige. Rådet valgte en ledende atener til å holde lovtale over de falne. Det ble samtidig en lovtale over byen de falt for, en by det er verd å falle for.⁵

Vi har overlevert fem gravtaler. Den eldste er den Thukydid legger i munnen på Perikles ved bålferden for de falne i 431, etter den første krigssommeren under peloponneserkrigen. Den ter seg som en eneste stor hyllest til byen (Thuk. 2.35-46). Det hersker som kjent stor uenighet om hvorvidt Thukydid her i hovedsak gjengir den talen som Perikles faktisk holdt i 431, eller om det vesentlig er Thukydid som taler til oss i lys av det som siden skjedde – med maksimal kontrasteffekt i forhold til skildringen på kort sikt (pesten, 2.47-54) og til utviklingen på lang sikt (nederlaget i 404). Talen er iallfall den av de bevarte som stikker seg mest ut.

Den neste gravtalen er Lysias’ 2. tale. Noen holder den for uekte. Det kan være at den er en retorisk deklamasjon. Den er fyldig (ca. 20 sider) og den er representativ i den forstand at den har med alt en kan vente av en gravtale. Den lysianske *epitafios* er, eller gir seg ut for å være, en gravtale over atenerne som falt en gang i den såkalte korinthiske krigen (394-386).

Den mest berømte – og omstridte – gravtalen ved siden av den som Perikles holder hos Thukydid, er den Platon lar Sokrates gjengi i dialogen *Menexenos*.

Gravtalen er *quasi* utarbeidet i etterkant av Antalkidasfreden (386); *Menexenos* er antagelig skrevet på den tiden. Sokrates, som ble henrettet i 399, har lært gravtalen av retorikklæreren sin, Aspasia, som sikkert døde lenge før det igjen. Den iøynefallende anakronismen er et poeng for alle dem som leser dialogen som et mindre seriøst innspill fra Platons side, eller som mener at Platon med gravtalen driver igjen – det være seg med retorikken eller politikken. Tatt for seg, er gravtalen i *Menexenos* forholdsvis konvensjonell.

Demosthenes' 60. tale gjelder de falne i slaget mot makedonerne ved Chaironeia i 338. Å holde årets gravtale var sikkert en ytterst delikat oppgave for mannen som fremfor noen hadde egget athenerne til kamp og i døden. Talen virker på meg som en pliktøvelse. Mange forskere har hatt mye vondt å si om talen. Men vi har neppe kriterier gode nok til å avskrive Demosthenes som forfatter. Et originalt trekk i talen er at taleren omtaler hver av de athenske fylene for seg, og lar dem finne motivasjon hos sine respektive eponyme heroer.

Takket være et papyrusfunn i 1856, har vi også det aller meste av den talen Hypereides holdt for de falne i den lamiske krigen i 323. Den skiller seg fra de andre ved å navngi og fremheve feltherren Leosthenes og å være forholdsvis konkret om selve krigshandlingene.

Gravtalene inneholder gjerne en innledende topos om forholdet mellom de bedriftene (*erga*) de falne har utført og de ordene (*logoi*) som nå skal omtale dem. Det gir taleren anledning til å kokettere med egen utilstrekkelighet i forhold til den store oppgaven han har fått seg tildelt. I et par av talene spilles det også på tidsnøden: Taleren får jo bare noen få dager til å forberede seg. Perikles og Demosthenes skyter seg på forskjellig vis inn under tradisjonen. Lovtalen over de falne blir i alt vesentlig en lovtale over deres natur (*fysis*) og fremragende kvaliteter (*aretê*), særlig deres mannsnot (*andreia*). Det er noe de besitter i kraft av å være atenerne, derfor går talerne gjerne inn på deres gjeve avstamning (*eugeneia*) og oppfostring (*paideia*). Slik har det sin gode grunn at så mye av talen kommer til å dreie seg om atenernes *polis*, om atenernes opprinnelse, forfatning og samfunn. Og om Athens historie og atenernes bedrifter i mytisk tid og fra og med perserkrigene. Byens og borgernes bedrifter i fortiden har gjort Athen til det byen er i dag, dagens helter er blitt det de er blitt både takket være blodsfellesskapet med fortidens store menn, og fordi byen med sitt demokrati (vi hører både om *dēmokratia* og *isonomia* og *parrhêsia*) og sine verdier forøvrig fostrer gode menn, og er verd å dø for. Det er særlig Perikles og Demosthenes som taler varmt om det demokratiske Athens verdier; når Sokrates gjør det, og kaller forfatningen for *aristokratia*, høres det heller hult ut. Talen avsluttes gjerne med noen ord til trøst og oppmuntring for de etterlatte: foreldre, barn og hustruer.

Det historiske repertoaret består i hovedsak av følgende punkter: Grunnleggende er atenernes autoktoni. Mens dette bare nevnes hos Thukydide (36),

utbroderes det i det vide og brede hos Platon (237c-238b). Ikke bare er borgerne i utgangspunktet autoktone; de er uoppblandet: ”Vi bor sammen som hellenere, ikke blandingsbarbarer. Derfor er også fremmedhatet rent og dypt forankret i vår by” (245d). Så følger gjerne noen faste episoder fra mytologien: Det gjelder seieren over amasonene, Eumolpos’ utdrivelse fra Attika, forsvaret av heraklidene mot Eurystheus og argiverne, athenernes villighet til å gi argiverne og Adrastos en grav etter ”de syvs” nederlag ved Theben. Disse tingene er mest utførlig omtalt hos Lysias (3-16); Demosthenes behandler det meget summarisk (6-8); Sokrates i *Menexenos* er innom det nærmest gjennom en *praeteritio* (239b-c) og henviser, som Demosthenes, til at det er velkjent. Hos Hypereides og Thukydid mangler det mytologiske stoffet helt; den sistnevnte skylder ikke engang på tidsnød. Hos dem mangler også Athens heltehistorie under og etter perserkrigene; hos Thukydid er alt konsentrert om byen slik den fremstår nå, i sin fulle glans. Hos Lysias (20-47) får perserkrigene stor plass, med jevnlig henvisninger til hvilke verdier kampen stod om; den følgende perioden blir mer rapsodisk behandlet (48-60). Både de store krigshandlingene rundt 490 og 480 og de fortsatte konfliktene med perserne er ganske bredt og temmelig tendensiøst omtalt i *Menexenos* (239c-241e). Hos Demosthenes fremheves perserkrigene kortfattet men kraftig (9-11), før taleren går over til de falnes *aretê* og athenernes samfunn. Hos Hypereides er det som nevnt den aktuelle krigen og ikke minst feltherren som står i sentrum.

Vi har å gjøre med variasjoner innenfor et mønster, personlighetsbetinget, situasjonsbetinget og tidsbetinget. Men variasjonene er ikke større enn at man lett kjenner seg igjen. Mye er ganske konstant. Et gjennomgående trekk er f.eks. den beskjedne rollen religionen og gudene spiller i gravtalene.

III

Uansett om vi leter etter religion og guder med henblikk på byen (dens historie, dens maktstilling, dens religionsvesen, dens mytologi) eller på de falne (deres fromhet), eller på døden og det hinsidige, blir resultatet magert.

Hvis vi begynner med den yngste gravtalen, kan vi fastslå at Hypereides ikke berører *noe* slikt. Han nevner som en skrekkelig ting ved makedonerne at de holder ofringer til mennesker og setter opp statuer og andre og templer til menneskers ære, mens de ikke bryr seg om gudene (21). Hverken han eller de andre nevner personlig fromhet som noe fortrinn ved de falne; det er bare snakk om deres dyd og mot. Da de falt, byttet de sitt dødelige legeme ut mot et udødelig ry (24). Athen sammenlignes med solen, som viser seg over alt i *oikoumenê* og fordeler årstidene slik det seg hør og bør og ordner alt til det beste; hos kloke og gode mennesker sørger den for både fødsel og fostring og grøde og alle livsfornødenheter – ”slik sørger vår by for å straffe de onde og hjelpe de gode, og sikre alle mennesker

rett for urett; og den tar for egen regning og risiko på seg å sørge for sikkerheten til alle hellenere” (5). Pretensjonene virker nesten blasfemiske; stormakts-galskapen kjenner vi igjen fra andre som vil være verdenspoliti.

Hos Demosthenes sies det f.eks. ikke noe om at det er gudene som gir landet grøde; fromhet nevnes ikke blant dydene; athenerne alene (*monoi*) avverget perserfaren (10) tilsynelatende uten både guders og andre grekeres hjelp; athenerne (og ikke gudene) straffet ikke bare perserne, men de forpurret også de andre grekernes maktbegjær (11); det som gjorde de falne så fremragende var avstamning (*genos*), utdanning (*paideia*) og det at de beskjeftiget seg med seriøse ting (*chrêstôn epitêdeumatôn synêtheia*), samt hele forfatningen (25-7). Det er to tilfeller av konvensjonell religiøs fraseologi i talen. Demosthenes sier at ”overmakten tilfaller dem som overlever et slag ettersom guden (*ho daimôn*) bestemmer” (19). Det sier han i en sammenheng der han skal skjønnmale nederlaget ved Chaironeia, som ifølge taleren egentlig ikke hadde noen tapere – for de *på begge sider* som faller på sin post, har ingen del i nederlaget, men begge grupper er i like stor grad seierherrer. Den som faller på sin post, er offer for *tychê* og har ikke lidt nederlag for fienden. Det andre stedet gjennomsyres av samme holdning (jeg oversetter her kap. 21 i sin helhet):

Jeg tror at hvis en spurte noen fra fiendens linjer om de mente de hadde lyktes på grunn av sin egen tapperhet eller takket være skjebnens (*tychê*) overrullende og harde slag og hærførerens erfaring og dristighet, da ville ingen av dem være frekk og freidig nok til å gi seg selv æren for det som hadde skjedd. Men gjelder det noe som guddommen, alle tings herre (*ho pantôn kyrios daimôn*), gav det utfallet han fant for godt, da må en naturligvis avstå fra å anklage andre for feighet – *de* er jo bare mennesker. Og ble seieren vunnet fordi deres anfører var bedre enn de som vi kunne stille opp med, ja da kan ingen med rimelighet plassere skylden for nederlaget hos de menige – hverken hos dem eller oss.

Guden påkalles som en unnskyldning, som en talemåte. *Daimôn* er en versjon av *tychê*. Det har lite med religion og ingen ting med byens guder å gjøre.

I Lysias' gravtale har athenerne ikke gudene, men retten selv (*dikaion*) til forbundsfelle (10); athenerne ved Salamis er vitne til at templene brennes (37) – ”hvilke bønner og påminnelser om tidligere ofringer steg ikke opp til gudene” (39), ”hvilken gud ville ikke ha hatt medynk med dem i en så farlig situasjon?” spørres det (40) blant en rekke andre retoriske spørsmål, med henblikk på den livsfare som barn og hustruer og fedre og mødre kom i. Det er et bidrag til skrekkskildringen; det bidrar ikke til å gjøre gudene til aktører på Athens side. Gudenes hjelp bringes ikke inn når vi får høre at de falne satte Hellas fri og gjorde Athen stor ”med de største anstrengelser, i strålende kamper og ved hjelp av de skjønneste vågestykker” (55). Konvensjonell religiøsitet finner vi når Lysias nevner

nederlaget ved Aigospotamoi (i år 405) og bemerker: ”hva enten det var øverstkommanderende som sviktet, eller det var noe gudene hadde uttenkt”. Denne *theôn dianoia* er iallfall ikke forankret hos byens guder. Helt mot slutten av talen sier Lysias at de falne ”sørger over som de dødelige de er etter sin *fysis*, mens de lovprises som udødelige ut fra sin *aretê*”. Når de falne får en offentlig begravelse og det blir holdt leker til ære for dem, konkurranser både i styrke og visdom og rikdom, da er det fordi en mener at de som har falt i krigen fortjener de samme æresbevisninger som de udødelige (81). Hele sluttpartiet er gjennomsyret av motsetningen dødelig-udødelig; dermed bringes også de udødelige (gudene) inn. Men de nevnes ikke.

At gudene ikke skal nevnes ved en begravelse, er forøvrig én årsak til at de gjør så lite av seg. De olympiske gudene skal ikke assosieres med den slags ting. Demosthenes, som kommer inn på en rekke myter i forbindelse med at han behandler athenerne fylevis, kommer et sted (30) til å nevne Kadmos og hans datter Semele og hennes sønn (Dionysos) – ”som det ikke sømmer seg (*ou prepon esti*) å nevne ved navn ved denne graven”. I *Menexenos* får vi høre at mor Attika ved etableringen av et det menneskelige samfunn gav athenerne guder som lærere og ledere; men ingen blir nevnt, ”for ved en slik anledning sømmer det seg å forbigå navnene i taushet” (238b). Forøvrig er jo navnene kjent, som det også sies. I *Menexenos* er det marginalt mer om gudene enn i de andre talene, nettopp i forbindelse med den utførlige omtalen av athenernes autoktoni. Vi får nemlig også høre at landet er gudene kjær, så kjær at de kom i strid om landet (237c). Dette er det ellers ikke snakk om i gravtalene. Men *Menexenos* er jo tross alt en dialog av Platon og ikke en ekte *epitafios logos*. Derfor bør det ikke overraske oss om Sokrates tar med et par fromme poenger som også dukker opp i andre sammenhenger hos Platon.⁶ Ellers finner vi bare en frase om gudenes rolle når det i 245e med henblikk på utviklingen frem mot Antalkidasfreden i 387/6 i forhold til nederlaget i 404 heter: ”Med guds hjelp (*syn theôti*) fikk vi avsluttet krigen på en bedre måte enn dengang”.

Går vi etter dette til Thukydid's gravtale, er det neppe treffende å si at ”den utmerker seg nettopp ved at den ikke gir religionen noen plass”, at fraværet av det religiøse aspektet er påfallende og derfor interessant, og at talen er preget av et a-religiøst syn og en ensidig menneskesentrerthet, slik Tormod Eide har hevdet i en interessant helhetstolkning som gjør talen til Perikles' personlige trosbekjennelse.⁷

For det første er ikke gravtalen aldeles fri for enhver henvisning til religion og religiøs fraseologi. I 2.37 omtales athenernes respekt for lovene, ”særlig for de lover som er til hjelp for dem som lider urett og for de uskrevne lovene (*hosoi agrafoi ontes*) som alle er enige om at det er en skam å bryte”. Det er omdiskutert hva

vi her skal forstå med ”uskrevne lover”. Uttrykket dukker opp noen få ganger i gresk litteratur. Det gjelder ikke nødvendigvis guddommelige lover i motsetning til menneskelige. Det kan også brukes om sosiale normer. Jeg tror ikke vi gjør rett i å frakjenne uttrykket alle religiøse konnotasjoner på dette stedet. Og særlig hvis en – som Eide – anser det vi leser hos Thukydid for langt på vei å være det Perikles faktisk sa etter krigssesongen i 431 – og naturligvis enda mer hvis en også skulle legge vekt på Perikles’ personlige forbindelse til Sofokles, som ganske sikkert var strateg sammen med ham i 441/0 – er det nærliggende å tenke på de mest berømte ”uskrevne lover” (*agrapta nomima*) i gresk litteratur, de vi kjenner fra Sofokles’ *Antigone* (vers 454), oppført antagelig år 441. Talen går god for at ingen konflikt å la den mellom Antigone og Kreon kan oppstå i Athen.

For det andre er gravtalen hos Thukydid faktisk den eneste som trekker inn byens religiøse liv som et moment i lovtalen. I 2.38 heter det: ”Vi har også skaffet oss nok av avspenning og adspredelse fra vårt strev; vi har fastsatte kampeleker og offerfester hele året igjennom [...]”. Det var jo nettopp de mange religiøse festene som gav atenerne ry for å være spesielt fromme. Taleren henviser riktignok ikke her til årets mange *agônes* og *thusiai* for å gjøre et nummer av fromheten. Snarere tvert imot: Poenget er rekreasjonsaspektet ved festene. Like fullt blir et sentralt aspekt av religionsvesenet her trukket fram som noe som utmerker Athen og som gjør byen til et godt sted å bo i. Det er mer enn noen annen gravtale gjør. For det tredje fins det faktisk også i denne gravtalen et stykke religiøs fraseologi eller letrvint religiøsitet, når det (2.43) heter at de overlevende ”har lov til (*chrê*) å be [gudene] om å slippe lettere fra det, men må anse det som sin plikt ikke å ha mindre vågemot overfor fiendene”. Selv om vi setter klammer om de ”gudene” som Mørland med god grunn innfører i den norske oversettelsen, er det klart at religionen også her innrømmes en plass. Gresken gjør det enda klarere at det er *to ting* som en ”har lov til” eller som ”er på sin plass”, ”fornødent” eller hvordan vi nå foretrekker å oversette *chrê*. Å be om større trygghet enn de som falt – men også å ta mål av seg til ikke å vise mindre mot overfor fienden.

Etter min vurdering er altså religionen ikke aldeles fraværende i gravtalen hos Thukydid. Det er omtrent like mye eller lite av den der som i de andre gravtalene; det er iallfall ikke påfallende mindre. Eide (1989:212) kontrasterer Perikles’ gravtale med de andre: ”I de andre athenske gravtalene som er bevart har gudene sin tradisjonelle plass”, med henvisninger til ”formuleringer som” dem vi ovenfor har sitert fra Lysias (58) og Demosthenes (19) – faktisk er det vel bare den formuleringen fra kap. 21 hos Demosthenes som er gjengitt *in extenso* ovenfor, som kan føyes til som et tredje belegg. Eide (*ibid.*) fremholder at heller ikke disse andre talene kan sies å være religiøse i sin tone, og lar det være åpent om formuleringene hos Demosthenes og Lysias er uttrykk for en genuin tro eller bare er en inn-

rømmelse til folkereligjøsiteten. I så fall gir det ikke store kontrastvirkningen at gudene har "sin tradisjonelle plass" i *disse* talene i motsetning til talen hos Thukydide. Og uansett: Hva er dette for slags guder? Det kan muligens sies at formuleringene hos Lysias og Demosthenes forutsetter "en guddom som griper inn i menneskenes liv og styrer begivenhetene". Men den *daimôn*, og *ho pantôn kyrios daimôn*, og den *theôn dianoia*, for så vidt også Platons "med guds hjelp" i forbi-farten er uttrykk for en svært så avslappet, for ikke å si avslappet, religiøsitet. Platons uttrykk innebærer ikke annet enn at athenerne *denne* gang lyktes – altså var gud med oss; Demosthenes (19) setter utfallet av en strid lik en *daimôn*'s disposisjoner; i kap. 21 bringes *daimôn*'s disposisjoner inn som en mulig forklaringsfaktor ved siden av personlig heltemot og militært lederskap, og det blir i sammenheng uttrykket avsvakket fordi *daimôn*'s virke settes lik med *tychê*'s nykker: Det som skjer, det skjer. Hos Lysias (58) står gudenes planer som et alternativ til feltherrens sletthet når det gjelder å forklare nederlaget ved Aigospotamoi. Det er i det hele tatt påfallende at både hos Lysias og Demosthenes bringes *daimôn/theos* inn som alternative forklaringer eller som en form for dobbeltmotivasjon – og bare i forbindelse med nederlag. Det var godt for Demosthenes å ha "mennesket spør, gud rår" i bakhånden etter Chaironeia. Hadde Perikles hatt en større katastrofe å hanskes med, hadde kanskje han også sagt noe slik.

Min konklusjon er at gravtalen hos Thukydide ikke skiller seg fra de andre på noen iøynefallende måte når det gjelder religionens rolle. Er det en marginal forskjell, er vi likevel godt innenfor det sjangeren tillater og tilsier. Det er byens *dynamis* (makt) og de falnes *aretê* gravtalene handler om.⁸

IV

Selv om vi kommer til at religionen ikke på noen påfallende måte er holdt utenfor i gravtalen hos Thukydide, forsvarer den lett sin unike posisjon blant gravtalene på grunn av sitt opplegg og sitt budskap. Den idealiserer byen som den nå er – eller som den da var – på en måte som ingen av de andre gravtalene gjør. Men hvis fraværet av religion ikke er påfallende, mister vi det som skulle være nøkkelen til en lesning av talen som Perikles' personlige trobekjennelse – og begrunnelsen for å postulere en sofistisk og "human-etisk" Perikles som benytter anledningen til å fremstille Athen som en ateistisk utopi – slik byen ideelt sett bør være, og en gang i fremtiden, kan bli.⁹ Rent bortsett fra at jeg generelt tror at Thukydide som forfatter, har en adskillig større andel også i denne talen enn den Perikles anno 431 som han legger ordene i munnen på, og at jakten på Perikles' intensjoner dermed er et blindspor, anser jeg det for lite sannsynlig at Perikles eventuelt skulle ha utnyttet sin stilling som taler på byens vegne ved en religiøs seremoni til å propagere areligjøsitet – selv om han naturligvis er troende til å utfordre konvensjonene til en viss grad.

Ut fra vårt perspektiv er det da heller ikke nødvendig å spørre hva som eventuelt kan ha erstattet det religiøse aspektet av talen, hva som her ”har tatt religionens plass”. Det emosjonelle klimaks i talen finner Eide i oppfordringen om at de gjenlevende skal betrakte byens reelle makt, og bli dens elskere (43.1). Dere overlevende skal

daglig se på (*theômenous*) hvordan statens makt (*tês poleôs dynamin*) faktisk ytrer seg og lære å elske staten (*erastas gignomenous autês*), og når den synes dere stor og mektig, tenke på at det er tapre menn som har skapt dette, menn som visste hva som trengtes og hadde æresfølelse når de kjempet; lyktes av og til noe ikke for dem, så ville de ikke derfor nekte å stille sin tapperhet til statens rådighet, men gi seg selv som det skjønneste offer.¹⁰

Thukydid bruker her verbet *theaomai*, et verb Platon ifølge Eide ofte bruker om å ”skue” virkeligheten. Det bidrar til at en kan få ”nesten følelsen av å være vitne til et gudeskue” på dette stedet i talen. Men det er selvsagt mange steder hos Platon (hvis vi nå begrenser oss til ham) hvor verbet brukes uten slike overtoner, f.eks. i *Gorgias* (474b) der det sies at en ting kalles skjønn (bl.a.) når den får betrakteren til å oppleve behag når han ser på den. Platon bruker verbet også om beundrende blikk på den man elsker og beundrer – blikk nettopp fra *erastai*. I begynnelsen av *Charmides* (154a-c) ankommer en fortropp av ungdommer som Sokrates får høre er Charmides’ *erastai*. Straks dukker sjarmøren selv opp, fulgt av en ny flokk *erastai*. Det forbauser Sokrates at ikke bare han og andre voksne menn blir inntatt i den vakre ungdommen. Han stusser over at også guttene, selv de aller yngste av dem, ikke fikk blikket fra Charmides, men at alle ”stirret (*etheônto*) på ham og bare på ham, som på et gudebilde”. Her er ærefrykt og beundring som i en religiøs kontekst. Men i dialogen er *erastai* menn som betrakter objektet for sin kjærlighet, sitt begjær. Og når athenerne blir oppfordret til å betrakte eller stirre på byens makt og bli dens *erastai*, vil jeg tro det er de *erotiske* assosiasjonene som dominerer. Eide observerte i sin tid at Thukydid-kommentatorene ”i forbausende liten grad [har] stoppet opp ved dette sterke ordet ’elsker’”. Men den siste større kommentaren, som oversetter ”you should gaze, day after day, upon the greatness of Athens and become her lovers”, påpeker nå at dette er ”a strong metaphor” og understreker nettopp at den ikke må utvannes med gjengivelser som bare snakker om å være glad i byen sin.¹¹ Vi blir minnet om Paflagons erklæring i Aristofanes’ *Ridderne* (v. 732): ”Demos, jeg elsker deg, og jeg er din *erastês*.”

Hva innebærer det at athenerne skal være byens *erastai*? Mulighetene er flere – ordet *kan* jo også brukes i avsvakket betydning, om en beundrer.¹² Eller det kan være et ekko av politisk sjargong, uten veldig tydelig innhold.¹³ Men Thukydid

definerer det i grunnen for oss i den sammenhengen det står i. På den ene siden har vi *ho erastês*, på den andre siden *ho erômenos*, den elskede, det vil i denne forbindelse si byen, vel å merke representert ved de tapre og de falne som er gått foran. De falne har selv vist skamfølelse – det ordet som Mørland i sitatet ovenfor har oversatt med ”hadde æresfølelse” er *aischunomenoi*. Det var også elskerens første forpliktelse: å ikke skjemme seg ut i den elskedes øyne, og dermed ikke å skjemme ut den elskede selv. Det er et slikt erotisk partnerskap talen vil forplikte tilhørerne på.

Byens *dynamis* beror på de falne – de gjenlevende må betrakte den, sier talemenn, ”og når den synes dere stor og mektig, [må dere] tenke på at det er tapre menn som har skapt dette, menn som visste hva som trengtes og hadde æresfølelse når de kjemper”. Eller med Eides ord: ”[O]g når det forekommer dere at byens makt er stor, må dere huske på at det er menn som har skapt dette, gjennom sin tapperhet, pliktoppfyllenhet og bevissthet om hva som ble ventet av dem”. Det er en interessant forskjell her. Mørland understreker at de gjenlevende skal huske på at det er dristige, ansvarsbevisste menn med skam i livet som har skapt dette. På gresk står det: ...*enthymoumenous hoti tolmôntes kai gignôskontes ta deonta kai en tois ergois aischynomenoi andres auto ektêsanto*. Hos Eide er poenget at det er menn som har gjort dette, gjennom tapperhet osv. Menn = mennesker. Det blir hovedpoenget når han så skriver: ”Det er menn som har skapt dette’: her er altså guddommelig bistand avskrevet som en faktor i historien.” Det synes jeg er å trekke det svært langt.¹⁴ I gravtalene blir jo slikt ikke innskrevet i utgangspunktet. Gravtalene handler nettopp om de falnes *aretê* og byens *dynamis*.¹⁵

Noter

- 1 Av hensyn til sitatindeksen begynner jeg med et sitat av meg selv – siste setning i Ø. Andersen, ”Skriftlighet, muntlighet, retorikk” i: J. W. Iddeng (red.), *Ad fontes. Antikkvitenskap, kildebehandling og metode* (Oslo 2000) 7-36 [=Klassisk skriftserie 1].
- 2 Se f.eks. J. Griffin, *Latin Poets and Roman Life* (London 1985).
- 3 Oversettelsen er Mørlands, som jeg synes godt dekker en minimumstolkning av Thukydids pretensjoner om autentisitet i dette omstridte utsagnet. Se A.J. Woodman, *Rhetoric in Classical Historiography* (London 1988), 11ff, som konkluderer med at ”the majority of each speech in his work is the creation of the historian himself”.
- 4 Førstegradsstadiet oppstår naturligvis i grensesnittet språk/verden, tekst/liv, eller hvordan en vil formulere det.
- 5 Nærmere om gravtalen, særlig som et stykke athensk ideologi og historie, se Ø. Andersen, ”Klassiske gravtaler: Athenernes bilde av Athen” i: J. Blomqvist (red.) *Bilden av Athen genom tiderna* (Lund 2003) 48-71 [Rapport från Platonsällskapets sextonde symposium]. Sjangerhistorisk behandling hos J. Soffel, *Die Regeln Menanders für die Leichenrede in ihrer Tradition dargestellt* (Meisenheim am Glan 1974) [=Beiträge zur klassischen Philologie 57]. N. Loraux, *L'invention d'Athènes. Histoire de l'oraison funèbre dans*

- la cité classique* (Paris 1981, eng. overs. *The Invention of Athens: the Funeral Oration in the Classical City*, Cambridge MA 1986) er grunnleggende når det gjelder gravtalenes ideologi og funksjon; for autoktoniaspektet se også hennes *Les enfants d'Athéna. Idées athéniennes sur la citoyenneté et la division des sexes* (Paris 1984, eng. overs. *The Children of Athena. Athenian Ideas about Citizenship and the Division between the Sexes*, Princeton 1993).
- 6 Se *Kritias* 109c-d, *Timaios* 24d.
 - 7 T. Eide, "Elskere av byen'. Perikles' gravtale som trosbekjennelse" i: T. Eide og T. Hägg (red.), *Dionysos og Apollon. Religion og samfunn i antikkens Hellas* (Bergen 1989) 211-218 [= Skrifter utgitt av Det norske institutt i Athen 1]. Sitatet her er fra s. 211, for de øvrige formuleringene jf. s. 211 og 217.
 - 8 Jf. Loraux (1981) 144: "[...] les *épitaphioi*, tout entiers consacrés à l'épiphanie des vertus athéniennes, ne font qu'exceptionnellement intervenir les dieux dans les affaires humaines, lorsqu'il convient d'atténuer une défaite en ôtant à l'ennemi le prix de sa victoire."
 - 9 Eide (1989) gir en konsistent tolkning i denne retning, og setter tolkningen sin inn i en større sammenheng. Noen sitater i det følgende er hentet fra s. 211, s. 214-217.
 - 10 Mørlands oversettelse. De siste ordene gir passasjen et svært så religiøst preg. Det ordet som oversettes med "offer" er *eranos*, et lån eller bidrag eller forpliktelse som snarere har assosiasjoner til den økonomiske sfæren.
 - 11 S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides Volume I: Books I-III* (Oxford 1991), 311 (til 43.1).
 - 12 Ordet opptrer i den avsvakkede betydningen "beundrer" eller "tilhenger" ("fan") flere steder hos Platon (*Protagoras* 317c, *Menon* 70b, *Euthydemos* 276d, jf. også *Symposion* 173b). Sammenhengen hos Thukydid tar oss ikke i denne retningen. For her gjelder det jo nettopp å ikke forbli i beundrer- og tilskuerrollen, men å gå til handling.
 - 13 Se noten hos Hornblower (1991). I Xenofons *Symposion* 8.41 omtaler Sokrates seg som "byens med-elsker av gode menn".
 - 14 Men uansett trekker ikke dette Perikles lenger i "human-etisk" retning enn dit Demosthenes kanskje står i kap 10 og 11 (se ovenfor s. 74).
 - 15 Derfor tror jeg også det er tvilsomt om autarkibegrepet i gravtalen innebærer tanken på mennesket-alene-uten-guder, slik Eide antyder.

Stasis og pleonexia

Platon og Thukydide om sjøkrig og moral

Tormod Eide

For det som de fleste mennesker kaller fred, er bare et navn, ville lovgiveren si, i virkeligheten lever enhver stat bestandig, etter naturens lov, i en uerklært krig mot enhver annen stat. Ser du slik på det, vil du nok finne at kreternes lovgiver har ordnet alle våre institusjoner, offentlige og private, med tanke på krig. Tilsvarende har han overlatt til oss å vokte over lovene, ettersom ingen har noen fordel av andre ting, hverken gods eller virksomheter, hvis man ikke er militært overlegen, for alle de beseiredes goder tilfaller seierherrene.

Dette sitatet fra Platons *Lovene* (626a-b) gir en dekkende karakteristikk av den virkelighet antikkens grekere levde i, selv om det er spesielt doriske forhold den talende her, kreteren Kleinias, beskriver. Krigstrusselen var alltid reell, og seierherrens rett til å ta bytte var en del av krigens lov.

I det følgende er det den Platon vi møter i alderdomsverket *Lovene* som er utgangspunktet. I *Lovene* er det folks hverdag som opptar Platon, og verket er derfor en helt spesiell kilde til mange sider ved gresk dagligliv som litteraturen ellers ikke behandler, deriblant også krigens realiteter. Det kan synes sært å sammenligne den nøkternt analyserende krigshistorikeren Thukydide med den moraliserende, noen vil si trettende moraliserende, Platon i *Lovene*, men min hensikt er å vise at går vi litt dypere ned, står de likevel ikke så langt fra hverandre når det gjelder synet på hva som egentlig var galt med det athenske samfunn, hva årsaken var til at det gikk så galt på slutten av det 5. århundre f. Kr.

Det er i de innledende samtaler i *Lovene* at Kleinias og spartaneren Megillos forklarer hvorfor samfunnet, etter doriske lovgiveres oppfatning, ”bør innrettes slik at man kan beseire de andre statene i krig”. Dermed er motet den borgerlige dyd som settes i høysetet. ”Atheneren”, den navnløse tredje deltakeren i samtalen, som stort sett er den som fører ordet i *Lovene* og som betraktes som Platons talerør, er ikke imponert. Mot er bare en del, og ikke den viktigste del, av dyden; mot og fryktløshet overfor døden kan vi også ofte se leiesoldater legge for dagen, ”og de fleste av dem er både rå og hensynsløse og brutale, med ytterst få unntak er de så å si de mest stupide mennesker som finnes”.

Krig og stasis

Nå har vi to slags kriger, argumenterer Atheneren videre, ”den ene kaller vi alle *stasis*, som er den verste av alle kriger, den andre gjelder konflikter med en ytre fiende og andre folkeslag, og den er langt mindre ødeleggende enn den første”. Skal borgerne kunne ”bevare sin lojalitet og integritet under en *stasis*-tilstand”, dvs. under en borgerkrigstilstand, er ikke mot tilstrekkelig, da må man sitte inne med en kombinasjon av alle verdifulle borger-egenskaper (*xym-pasa arete*).

Her kan vi ikke unngå å tenke på Thukydids beskrivelse av borgerkrigen på Kerkyra i 3. bok av *Peloponneserkrigen*, en beskrivelse som etter hvert glir over i hans berømte analyse av borgerkrigens vesen generelt, og det kan vel godt hende at også Platon har hatt denne beskrivelsen i tankene her. Det er nettopp det moralske aspekt ved borgerkrigens ødeleggende virkning som opptar Thukydids, men mens han gir leseren innsikt ved sin skarpe og nådeløse analyse, er Platon i *Lovene* ensidig moraliserende.

Men på tross av at Platon først understreker at det moralske ideal, *arete*, er en helhet, er det på det militære område likevel personlig mot som står sentralt i *Lovene*. I all sin omtale av krig og av forberedelse til krig, er det testingen av borgerens karakter som er det sentrale. Platon har ingen sympati for smarte strategier, selv ikke når resultatet er vellykket, dersom det ikke er gjennom manns mot resultatet er oppnådd. Denne holdningen viser seg også i Platons besynderlige omtale av jakt i *Lovene*. Det er ”de jaktformer som styrker de unges moral” som kan godkjennes. Fangst ved hjelp av snarer, feller og nett er latmannsjakt; den eneste jakt som Platon anbefaler, er den hvor byttet blir nedlagt ”gjennom jegerens egen hurtighet og treffsikkerhet med spyd eller bue. Dette er en jakt for dem som verdsetter motet som en guddommelig egenskap” (824a).

Vender vi oss så til den idrettslige delen av Platons program for utdannelsen – og utdannelsen er det som ligger ham aller mest på hjertet i *Lovene* – blir det der sagt rett ut at idrettens mål er å forberede til krig (832d). Platon foreslår da også tilsvarende justeringer av det klassiske olympiske konkurranseprogrammet. De tradisjonelle grenene diskos og hopp er ikke engang nevnt, og løpsøvelsene skal foregå under våpen. Spesielt fremheves brytingens militære betydning, for bryting er ”det nærmeste man kan komme nærkamp i krig, og det er for krigens skyld vi må drive med bryting” (814d).

Det forundrer oss derfor ikke at når vi kommer til den egentlige militære opplæring, er det den enkeltes personlige mot som opptar Platon. Spesielt insisterer han på at øvelsene må være så realistiske at pysene avsløres, for eksempel skal ikke bruken av kastevåpen gjøres helt ufarlig. Dette kan riktignok føre til at en og annen blir drept under øvelsene, men det vil jo dreie seg om et uforsettlig drap, gjerningsmannen skal

regnes uskyldig etter at foreskreven renselse er foretatt, og lovgiveren må betenke at "om noen få menn dør, vil det komme andre etter som er like dyktige" (831a).

Her kunne man få det inntrykk at Platon er rent ut militaristisk. Det er ikke tilfelle. Ingen kan "bli en ekte lovgiver med mindre han regulerer militære saker for fredens skyld snarere enn fredstidens anliggender for krigens skyld" (628d). Det er denne filosofien som senere fikk nedslag i den kjente latinske sentensen *si vis pacem, para bellum*, "ønsker du fred, så rust til krig". Bevisstheten om krigens lidelser og ødeleggende virkning kommer riktignok ofte til uttrykk i gresk litteratur, helt fra krigsdiktet *Iliaden*, men det kunne ikke bli plass for noen pasifisme i den greske bystatskulturen, selv ikke hos filosofene. Og i *Lovene* er det statens sikkerhet og fortsatte eksistens som er det altoverskyggende. Platons glorifisering av personlig mot og tilsvarende ringeakt for menneskeliv er helt i tråd med det prinsipp som flere ganger kommer til uttrykk: Det er fellesskapet som er viktig, ikke enkeltmennesket. Lovgiveren kan ikke tilstrekkelig ta seg av fellesskapet dersom han også skal ta hensyn til den enkelte borgers ve og vel.

Pussig nok er det likevel nettopp i behandlingen av militærlivet at vi finner et av de ytterst få steder i verket hvor Platon stopper litt opp og legger for dagen en viss forståelse for enkeltmenneskets skjebne. Det gjelder "skjoldkasteren" (*rhipspis*), han som slenger fra seg skjoldet for lettere å kunne flykte fra fienden. Handlingen er et velkjent litterært motiv hos antikke diktere, fra Arkhilokhos til Horats; i Athen var det imidlertid en forbrytelse som førte til tap av borgerlige rettigheter (*atimia*), og *rhipspia* var en av de tre handlinger det etter loven var uttrykkelig forbudt å beskyldte en borger for dersom man skulle unngå å bli trukket for retten for ærekrenkelse (de to andre var å ha drept sin far og å ha gitt sine foreldre juling).¹ Det er på dette punktet i *Lovene* at Platon legger stor vekt på at man må være ytterst forsiktig så man ikke urettmessig beskylder noen for å være en "skjoldslenger". Det kan være mange grunner til at en soldat kommer tilbake uten sitt skjold, han kan ha ramlet utfor en skrent, han kan ha blitt overrasket av uvær osv. Her er Platon så engasjert og omstendelig at man kan få inntrykk av at han har spesielle hendelser i tankene. Kanskje vi her har enda en indikasjon på at han har lest Thukydids. I Thukydids dramatiske beskrivelse av det nattlige slag om den strategisk viktige Epipolae-høyden i Syrakus har vi nemlig en illustrasjon nettopp av hva Platon mener med eksemplet "ramle utfor en skrent": Under den panikkartede flukten ble mange athenere rett og slett tvunget utfor en bratt skrent av fiendene. Så heter det til slutt i beskrivelsen: "Antallet skjold som ble tatt var imidlertid atskillig større en antallet drepte, for av dem som ble nødt til å kaste seg utfor skrenten og mistet skjoldet, var det ikke alle som omkom, noen klarte å redde livet" (7.45). Disse kunne altså ha risikert å bli anklaget for *rhipspia* i ettertid og fradømt sine borgerlige rettigheter.

Sjøfart og sjøkrig

Det mest slående resultat av Platons ensidige oppfatning av den enkelte soldats kampmoral er imidlertid hans sterke skepsis til sjøfart, og dermed til sjøkrig. Samtalen om den beste samfunnsordning i *Lovene* har sin bakgrunn i at det skal grunnlegges en ny stat på et forlatt sted på Kreta, og en av deltakerne i samtalen, Kleinias, har fått i oppdrag å utarbeide en forfatning. I begynnelsen av 4. bok diskuteres de ytre, fysiske, forutsetningene for en vellykket stat, og Atheneren blir da meget betenkt over at der er gode muligheter for en brukbar havn, men trøster seg med at byen tross alt vil ligge 80 stadier fra sjøen. Nærhet til sjøen fører nemlig til handelsvirksomhet, som igjen fører til vareimport og pengeøkonomi, og dette skaper ”utspekulerte og upålitelige karakterer”.

En tilsvarende demoraliserende virkning på troppene har sjøkrigen. ”Sjøkrig innebærer nemlig at soldatene stadig foretar utfall for så å storme tilbake til skipene i en rask retrett. Slik skaper de det inntrykk at det ikke er en skam å nekte å våge livet ved å holde stand mot angripende fiender, og de har rimelige unnskyldninger på rede hånd når de mister våpnene sine eller griper til flukt ’uten vanære’, som de kaller det.”... ”Til dette kommer at flåtestyrken i en stat ikke lar æren gå til de beste stridskreftene i seierens stund; det er nemlig styrmannen og befalingsmannen ombord og roerne og en blandet skare av tvilsomme individer som skaffer seier, og det er ikke mulig å hedre den enkeltes innsats på korrekt vis. Men hvordan kan man få en riktig samfunnsordning når man ikke lenger har denne muligheten?”

Derfor deler heller ikke Platon samtidens oppfatning at det var grekernes seier i sjøslaget ved Salamis som reddet Hellas under perserkrigene, men seirene som fotsoldatene vant ved Marathon og Plataiai: ”det første var opptakten til redningen for grekerne, det andre fullførte verket. Disse slagene høynet moralen blant grekerne, mens sjøslagene virket motsatt, hvis jeg får lov å snakke slik om slagene som bidro til vår redning”.

Platon er altså klar over at hans påstand vil virke overraskende, men selv påbe-roper han seg selvste Homer ved å sitere et sted i Iliadens 14. sang hvor Odyssevs tar Agamemnon i skole fordi han gir ordre til å sette skipene på sjøen på et tidspunkt da akéerne ligger under for trojanerne i kampen. Han visste altså ”at når hoplitene er i kamp, er det ingen god idé å la dem ha trierer på sjøen like ved”, sier Platon (707a).

Men Platons skepsis til sjøkrig hører snarere hjemme i en annen tradisjon hos grekerne, jeg tenker på det negative ettermæle som helten fra Salamis, Themistokles, fikk i ettertid som en forslagen og uhederlig leder, i kontrast til den patriotiske og bunnhederlige Aristides. Herodot gir som kjent et ikke særlig flatterende bilde av Themistokles, han bringer videre flere historier som må ha gått på folke-

munne i Athen, og sikkert har vært oppmuntret av Themistokles' politiske motstandere.² Før slaget ved Artemision skulle han ha latt seg bestikke med 30 talenter for å overtale sine menn til ikke å flykte unna, men ta opp kampen med perserne, videre skulle han ha drevet med utpressing av penger fra noen av øyene, for "der var ingen ende på hans grådighet" (8.112).

Det er betegnende at Thukydid ikke fører videre denne tradisjonen. Han feller ingen moralsk dom over Themistokles i sin lange og merkelig herodoteiske ekskurs om hans karriere i 1. bok, tvert imot tilskriver han ham lederegenskaper som knapt noen annen leder hos ham blir til del (1.138.3).

Hos Thukydid er det en annen kontrast vi kan spore i talene. Den forakten for sjøfolk som er så tydelig i *Lovene* dukker der av og til opp i dorisk retorikk, hvor "øyboere" (*nesiotai*) brukes, kombinert med jonere, med en klart nedsettende klang. Den spartanske hærføreren Gylippos oppildner sine menn før kampen med å si at "det kunne ikke tolereres om de, som jo var peloponnesere og dorere, ikke skulle anse seg i stand til å beseire og drive ut av landet jonere og øyboere og en gjeng sammenraskede mennesker (*xynklydes anthropoi*)" (7.5.4). Og motstandslederen i Syrakus, Hermokrates, kritiserer sine egne i sin tale til folkeforsamlingen i Kamarina fordi de ikke har vært villige til å slutte seg sammen og mer energisk vise "at her har de ikke å gjøre med jonere og hellespontere og øyboere, [...] men dorere, frie menn fra et uavhengig Peloponnes, nå bosatt på Sicilia" (6.77.1). Her gjøres dorerne til representanter for den gode, gammeldagse militærmoral som sikrer fedrelandets frihet. De som har sjøen som nabo, er derimot utsatt for alskens ytre påvirkninger, og blir lett kasteballer i stormaktskonflikter.

Perikles derimot snur betegnelsen "øyboer" til noe positivt når han i sin første tale hos Thukydid legger frem for athenerne sin strategi: "Å beherske havet er av stor betydning. Tenk dere om: Dersom vi hadde bodd på en øy, ville vi jo være uinntakelige. Nå må vi forestille oss at vi nærmest er øyboere, vi må la landsbygda med husene våre fare, og gjøre sjøen og byen trygge" (1.143.5, med henstilling på atthenernes strategi under perserinvasjonen).

Grekerne var seg bevisst at det var perserkrigene som hadde gjort Athen til en sjømakt. Hos Thukydid blir denne kjensgjerningen benyttet i retorikken på begge sider under peloponneserkrigen. Gylippos oppmuntret syrakusanerne til å ta opp kampen mot athenerne til sjøs ved å forsikre dem at atthenernes maritime dyktighet ikke var noe medfødt som de kunne sette sin lit til i all evighet, "tvert imot var de opprinnelig mer landkrabber enn syrakusanerne, det var først da de ble tvunget til det av perserne at de ble sjøfolk" (7.21.3).

I den athenske propaganda omtales imidlertid dette store skifte i den militære balanse med stolthet. I atheneren Euphemos' lange svartale til Hermokrates i den nevnte Kamarina-forsamlingen, er det et hovedtema at makten til sjøs gir

athenerne rett til å herske over andre. ”Etter perserkrigene, da vi hadde skaffet oss en flåte, klarte vi å fri oss fra spartanernes herredømme og lederskap. Det var jo ikke noe mer grunn til at de skulle bestemme over oss enn vi over dem, bortsett fra at de på det tidspunktet var sterkere enn oss” (6.82.3).

Thukydid, som jo har greie på krigføring, er klar over flåtens uvurderlige betydning for athenerne. Disse ordene, som han legger i munnen på Perikles, kunne godt ha vært hans egne, hvis de ikke også er det: ”Ved å operere fra vår flåte har vi vunnet oss større erfaring med krigføring til lands enn peloponnesernes landoperasjoner har skaffet dem erfaring med sjøkrig. Sjømannskap er noe som de ikke lett vil klare å tilegne seg. Dere har jo trent på dette helt siden perserkrigene, og enda er dere ikke utlærte. Hvordan skal bønder, uvante med sjøen, kunne utrette noe særlig? De vil jo ikke engang få anledning til å gjennomføre øvelsene sine når vi med vår store flåte gjennomfører våre blokader. [...] Sjøkrig er, som knapt noe annet, en kunst. Skal man mestre den, kan man ikke tillate seg å gjøre treningen til en bisak, snarere må alt annet bli en bisak” (1.142.5-9).

Krig og moral

Men Platon kunne nok se en god grunn til å beklage at fedrebyen så sterkt hadde satset på sin flåte dersom han tenkte tilbake på Athens historie i det 5. århundre. To ganger hadde det jo skjedd at Athen, i tillit til sin overlegenhet på havet, engasjerte seg sterkt i fjerne land, og begge gangene endte det med en katastrofe. Første gangen var i forlengelsen av perserkrigene, rundt 460, da en flåte på 200 athenske og allierte skip opererte rundt Kypros. På et tidspunkt da vi skulle tro at Athens militærmakt hadde nok å gjøre på den hjemlige front, lot de seg lokke til Egypt for å støtte en frigjøringskamp mot perserne der. Vi er dårlig informert om de følgende begivenheter i Egypt, Thukydid omtaler dem med noen få setninger og etterlater mange spørsmål. Men så mye er klart, at athenerne, etter seire i første omgang, av en eller annen grunn ble værende der i mange år, og at krigslykken etter hvert snudde. Dette er Thukydid's oppsummering: ”Slik gikk grekernes styrker til grunne etter seks års kamper. Bare noen få av de mange deltakerne klarte å redde seg til Kyrene ved å marsjere gjennom Libya, mens de fleste omkom” (1.110.1).

Ikke alle historikere kan få seg til å tro at Egypt-eventyret var så ødeleggende for Athen som vi kan få inntrykk av fra Thukydid, men når det gjelder det store Sicilia-felttoget athenerne foretok under peloponneserkrigen 45 år senere, som likeledes splittet deres militære styrker på to fronter langt fra hverandre, vet vi at ordet katastrofe er berettiget. Dersom Platon leste Thukydid's beskrivelse av stemningen i Athen da det ble besluttet å sende den imponerende armadaen, kan vi godt tenke oss at han ble styrket i sin moraliserende holdning. Igjen og igjen frem-

holder Platon i *Lovene* at begjær etter materielle goder er menneskenes største forbannelse, og Thukydide legger ikke skjul på at motivet hos de fleste athenere nettopp var håpet om større velstand: "Den store mengde og den menige soldat regnet med at de ville gjøre fortjeneste i første omgang, og at en utvidelse av Athens makt ville føre til et kontinuerlig behov for tjenester for fremtiden. Følgen av denne overdrevne iver hos flertallet var at de som var skeptiske, forholdt seg passive av frykt for å gi inntrykk av at de ikke var gode patrioter" (6.24.3-4). Også ekspedisjonen til Egypt kan godt ha hatt økonomisk vinning som motiv, slik en historiker har antydnet: Epigrafiske kilder attesterer kornmangel i Attika i tiden før kornforsyningen fra Svartehavsområdet ble sikret ved Perikles' ekspedisjon dit i 430-årene (Meiggs 1972, 95).

Kanskje det likevel ikke er så stor forskjell i hovedsyn mellom filosofen og generalen/historikeren som vi får inntrykk av ved en overfladisk lesning. Oppfatningen av Thukydide som den saklige og objektive betrakter som ikke gir seg av med moraliseringer, er blitt betydelig svekket de siste tiårene. Faktisk kan vi nå oppleve å se ham omtalt rett og slett som "moralist" (Powell 2001, 79). Først og fremst er det synet på hans holdning til det athenske imperium som har skiftet så bemerkelsesverdig. Fra å mistenke Thukydide for å støtte athensk imperialisme og beklage at det til slutt gikk så galt, er det nå hans kritiske holdning til athenernes politikk Thukydide-forskere er opptatt av å lese ut av hans verk.

Hva er det så historikeren stiller seg kritisk til når han følger sin hjembys politikk under peloponneserkrigen? Jo, det er blant annet nettopp det samme som Platon fremhever som den største forbannelse, deres *pleonexia*, deres "lyst etter mer". Athenernes stadige jakt etter mer går gjennom Thukydides verk "like a Wagnerian *leitmotiv*", sier A.G. Woodhead i sin bok om maktbegrepet hos Thukydide (Woodhead 1970, 42). Og Thukydides kritiske holdning retter seg ikke bare mot Athens ledere, men like mye mot folket. Formuleringer av typen "slik folket nå en gang har for vane" er karakteristisk for Thukydides holdning. Og det var jo også den vanlige athenske borger som mest tjente på Athens ekspansjonspolitikk og imperialisme. Fordeling av konfiskert jord, levebrød for tusener av roere i flåten, sikker tilgang av importert korn og andre varer er stikkord her. "The common people of Athens, the poorer classes, were both the driving force behind, and the beneficiaries of, the empire", konkluderer M.I. Finley (Finley 1978, 122).

Det er nærliggende å tro, som to ferske bøker har argumentert godt for, at vi skal se i Thukydides ovenfor nevnte *stasis*-ekskurs en analyse av peloponneserkrigens årsaker og vesen i sin helhet (Price 2001; Balot 2001, se s. 143-154). Dette ville for det første forklare at historikeren har gitt denne analysen en så uforholdsmessig stor oppmerksomhet, det var jo ikke det eneste eksempel på indre stridigheter i de greske statene. Det er dessuten det eneste stedet Thukydide har gitt betydelig plass for

sine personlige vurderinger, ellers pleier han å legge moralske dommer i munnen på historiens aktører, og det er vanskelig å vite om holdningene som uttrykkes i talene også er Thukydid's egne. Det er videre et avsnitt hvor Thukydid åpenbart har lagt særlig omhu i selve formuleringene. Thukydid forsøker å vise at hele peloponneserkrigen var en *stasis* i større format, en sykdom som angrep de greske statene. Og nettopp i dette lange avsnittet er *pleonexia* et gjennomgangstema.

Men der hvor Thukydid særlig tydelig setter en forbindelse mellom athenernes *pleonexia* og imperiets undergang er Perikles-portrettet i 2. bok (Hornblower 1987, 188). Perikles hadde rådet athenerne til å være tilbakeholdne (*hesykhazein*), holde flåten ved like og unngå å utvide sitt imperium, men athenerne gjorde det motsatte, ledet av ærgjerrighet og profittjag (*idia kerde*), noe som fikk skadelig virkning for krigen videre (65.7).

Den positive vurderingen av Perikles og den tilsvarende kritiske omtalen av hans etterfølgere etterlater likevel et ubehagelig spørsmål: Var ikke athensk politikk preget av, for ikke å si bygget på, *pleonexia* også før Perikles' død? Mente Thukydid at den rastløshet og ha-mer-politikk som Athens motstandere klaget over, kunne være en kreativ kraft så sant bare byen hadde vise og autoritative ledere?

Dette vil vi aldri få svar på. Thukydid holder fremdeles sine egne meninger godt for seg selv. Derfor blir vi da heller aldri ferdige med ham, noe som nærværende binds honorand selv er et eksempel på. Hva Platon mente, er vi derimot aldri i tvil om. Men *Lovene* er ikke på samme måte en bok vi gjerne kommer tilbake til igjen og igjen. Og er vårt emne krig, går vi vel heller til generalen enn til filosofen. Men det alvor og engasjement Platon legger for dagen når han i sitt alderdomsverk tar for seg nødvendigheten av den psykologiske beredskap, sier oss også en god del om krigens konstante realitet i den greske bystaten.

Noter

- 1 Kilden til denne loven er Lysias' 10. tale.
- 2 Themistokles-tradisjonen er inngående behandlet av Podlecki (1975). W. Blösel har nylig forsøkt å sannsynliggjøre at Herodot med sin Themistokles-omtale har ment å advare Perikles-generasjonens athenere mot maktbegjær og ekspansjonstrang ("The Herodotean Picture of Themistocles: A Mirror of Fifth-century Athens", i Luraghi (2001) 179-197).

Referert litteratur

- Balot 2001 = R.K. Balot, *Greed and Injustice in Classical Athens*. Princeton.
 Finley 1978 = M.I. Finley, "The Fifth-Century Athenian Empire", i *Imperialism in the Ancient World*, ed. P.D.A. Garnsey and C.R. Whittaker. Cambridge.
 Hornblower 1987 = S. Hornblower, *Thucydides*. London.
 Luraghi 2001 = N. Luraghi (ed.), *The Historian's Craft in the Age of Herodotus*. Oxford.

Meiggs 1972 = R. Meiggs, *The Athenian Empire*. Oxford.

Podlecki 1975 = J. Podlecki, *The Life of Themistocles. A Critical Survey of the Literary and Archaeological Evidence*. Montreal & London.

Powell 2001 = A. Powell, *Athens and Sparta. Constructing Greek Political and Social History from 478 BC*. 2nd ed. London and New York.

Price 2001 = J.J. Price, *Thucydides and Internal War*. Cambridge.

Woodhead 1970 = A. G. Woodhead, *Thucydides on the Nature of Power*. Cambridge Mass.

Chaironeia 338

Demosthenes' triumf – Athens Waterloo.

Hugo Montgomery

Med vilka medel skall man lyckas övertala beslutfattare att välja en krigisk lösning på en utrikespolitisk konflikt? Ett exempel på ordets makt vid avgörande utrikespolitiska förhandlingar utgör talaren Demosthenes' argumentering i den atheniska folkförsamlingen att gå i krig med Makedonien. Underrättelser hade nått staden att kung Filips trupper 339 besatt en strategiskt viktig gränsfästning, Elateia, vilket framkallade en stor förvirring i staden. Demosthenes' agerande vid denna situation gick ut på att övertala sina landsmän om att Athen var målet för denna militära operation. Den enda lösningen på konflikten skulle vara att tillgripa våld, även om konsekvenserna av en sådan åtgärd var svåra att överblicka. Athen skulle därför tillsammans med andra grekiska stater försöka hindra den makedonska hären att tränga ned i Mellangrekland.

Resultatet av denna konfliktlösning var katastrofalt både för förslagsställaren själv och för det athenska folket. Den makedonske kungen Filips seger vid Chaironeia 338 över Athen brukar i handböckerna gärna framställas som en vändpunkt i historien. Polis-staternas tid var förbi, stater med andra styrelsesätt tog över ledningen i den grekiska världen. Detta förkrossande nederlag för athenarna och deras allierade brukar förklaras med den politiska verksamhet som förts av Demosthenes, en av de stora attiska talarna. Om man skall se på det militära resultatet av Chaironeia var Demosthenes, som ställdes till ansvar för denna katastrof, en nederlagets man. Något sådant ville han dock aldrig erkänna. Tvärtom kämpade han efter 338 ihärdigt för att behålla sitt politiska inflytande. Han hävdade med framgång att nederlaget var en politisk och moralisk triumf, både för Athen och för honom själv. Hur kunde han under politiska rättegångar efteråt vända en militär katastrof till en moralisk seger? En annan fråga är på vilket sätt han övertalade athenarna att ge sig in på en så farlig politik.

En omstridd politiker

Också under sin livstid var Demosthenes en omstridd person. Mot slutet av sitt liv blev han landsförvisad efter anklagelser om att han förskingrat en stor summa pengar, som Alexanders skattmästare Harpalos rövat med sig från Babylon och fört till Athen. Vid rättegången 324, som dessa anklagelser lett fram till, var tala-

ren Hypereides en av hans motståndare. Fram för allt är det dock de stora konflikterna mellan en annan talare, Aischines, som präglat vår bild av honom. Den tunga anklagelse som riktades mot Demosthenes var att hans politiska verksamhet nästan lett till att Athen gick under som stat. Slaget vid Chaironeia 338 var det Waterloo, som gjorde att Athen förpassades till en obetydlig plats i den grekiska politiken medan Makedonien blev den enda stormakten. Den slutgiltiga sammandrabbningen inför rätta mellan Aischines och Demosthenes inföll 330, året efter Alexander den stores epokgörande seger över den persiske storkungen vid Gaugamela. Oenigheten gällde den krans med vilken Ktesifon velat hylla Demosthenes för hans insatser efter katastrofen vid Chaironeia 338. Aischines angrep således inte Demosthenes direkt utan dennes ”redskap” Ktesifon, som blev anklagad för att ha väckt detta förslag som skulle strida mot lagarna. Aischines säger rent ut i inledningen till sitt tal att man hade gudarna, och alla rättskaffens medborgare, att tacka för att Athen fortfarande existerade som stat, medan alla olyckor staten råkat ut för berott på Demosthenes.

För att bygga under dessa anklagelser delar Aischines in Demosthenes' skadliga politiska verksamhet i fyra perioder. Hans agerande går ut på att på ett handfast sätt demonstrera på vilket sätt hans motståndare vilsefört de politiska myndigheterna, först och främst det athenska folket i folkförsamlingen, ekklesian. Demosthenes hade således från 350-talets mitt använt sin talarkonst till att få folket att fatta farliga beslut. Han hade utövat politisk makt och var på det sättet skyldig till den kedja av farliga beslut, som till slut lett fram till det militära nederlaget vid Chaironeia. Här gällde det således för anklagaren att föra i bevis att en politiker inte bara misstolkat ett händelseförlopp utan direkt genom bedrägligt förfarande i sin argumentering lett folket fel. Den instans som skulle bedöma dessa anklagelser var folkdomstolen, en stor jurydomstol, som vid denna rättegång bestod av minst 501, kanske upp till 1501, edsvurna män över 30 år. En fällande dom för Ktesifon skulle ha varit en allvarlig prestigeförlust för statens föregivet otrogne tjänare Demosthenes. Också anklagaren Aischines löpte dock risk att bli straffad om han förlorade sin sak, såvida han inte vann minst en femtedel av jurymännens röster. Det fick han inte. Aischines var tvungen att gå i landsflykt, medan Ktesifon, som Demosthenes bara i förbigående försvarat, blev frikänd med stor majoritet. En betydande majoritet av domarna blev sålunda överbevisade genom hans försvarstal för en politisk vän. En inte obetydlig del av Athens befolkning på kanske 25 000 män i myndig ålder måste ha ansett att Aischines' anklagelser var föga övertygande. Tydligen ansåg de att Demosthenes fört en riktig politik när han manat till krig mot Makedonien 339.

Längre fram under antiken var Demosthenes det stora namnet inom talarkonsten. Hans tal lästes med stor beundran, och han kom också att utöva ett stort

inflytande på Cicero. Senare under början av kejsartiden var han också en stor stjärna för retorikläraren Quintilianus, som i sin *Institutio oratoria* 10.1.71 säger att Demosthenes var *paene lex orandi*, nästan en lag för talarkonsten. Demosthenes fortsatte att tillhöra den levande antika arvet i Europa efter det att hans verk blivit mer allmänt kända under renässansen och kunde läsas på originalspråket. Under 1600-talet var hans tal obligatorisk läsning i svenska gymnasier. I det engelska parlamentet kunde ännu på 1800-talet ett tal av Demosthenes utgöra undertexten för ett inlägg, något som de bildade i församlingen förstod och givetvis uppskattade. För många lärda var dock redan vid den tiden Demosthenes en omstridd gestalt. Det var framförallt vid post-hegelianska tyska universitet som åtskilliga lärde män kom att omvärdera Demosthenes' insatser. När studiet av hellenismen blev inlett genom Johs. Gust. Droysens epokgörande arbete 1836, kom Demosthenes' roll snarast att uppfattas som patetisk. Polis-världen var en period som genom historiens knallhårda lagar blev överflyglad av Makedonien och senare av de hellenistiska monarkierna. Makedonien, och monarkien, tillhörde framtiden medan demokratien och polis-världen var något gammalmodigt. Demosthenes var således en politiker som fötts några decennier för sent, tåget hade redan gått för de grekiska statsstaterna. Paralleller drogs mellan Makedonien och Preussen, inte minst genom Leopold von Rankes arbeten, varvid kritiken av den athenska demokratins ledare gärna var skarp. Aischines' fördömande av Demosthenes blev sålunda åter aktuella. Mot detta förhållande av Makedonien protesterade dock George Clemenceau i sin bok om Demosthenes, som kom ut några år efter freden i Versaille, då den preussiska ideologin för en tid led skeppsbrott.

I ett Tyskland, som var präglad av det första världskrigets allvar, satte Eberhardt Drerup etiketten "advokatrepublik" på den athenska demokratien under Demosthenes' tid. Han gjorde det för att uttrycka sin ovilja mot politikernas missbruk av den talarkonst, som inte kom staten till någon nytta. Med dessa ord knöt han an till Platons kritik av demokratien. Retoriken skulle ha gjort det möjligt för ansvarslösa demagoger att med sina ord förföra folket genom att lägga fram omoraliska och ogenomtänkta förslag. På det sättet åstadkoms, menade Platon, endast enkla *ad hoc*-lösningar på tidens problem, medan lagarna blev försummade. Hans angrepp på demokratien gällde därför också talarkonsten, som under senare delen av 400-talet och sedan under 300-talets första hälft haft en blomstringstid och blivit en litterär innovation. Berömda män som Gorgias hade lärt ut de metoder med vilka en talare kunde inte bara göra sig hörd rent tekniskt utan också övertyga domare eller politiska beslutfattare. Han kryddade sina anföranden med djärva antiteser och målande uttryck och gjorde stor succé när han 427 uppträdde i Athen som sändebud från sin hemstat Leontinoi på Sicilien.

Talarkonst kopplades gärna samman med magi, något som förvred åhörarnas omdöme och gjorde dem villiga att följa de råd talaren gav. Att sofisterna under 400-talets senare del undervisat i retorik är uppenbart, men enligt A. Ford var de mer intresserade av de litterära sidorna av talarkonsten än att lära ut ren argumentationsteknik. Det är också osäkert om författarna till de första retoriska handböckerna, Korax och Tisias från Sicilien, haft en så central betydelse som man tidigare antagit. Först i och med Aristoteles' skrift lyftes talarkonsten upp på en teoretiskt mer spännande nivå.

Rika talare och deras fattiga åhörare

I modernare framställningar om antikens historia förekommer sällan termen *demagog* i Platons mening. De som spelade en framträdande roll i den athenska folkförsamlingen kallar man numera med Mogens Herman Hansen för talare, *rhetorer*. I den gruppen ingick också strateger, valda befälhavare, som måste vara beredda att försvara sina åtgärder inför rätta eller sina planer i ekklesian. En ny bild av samspelet mellan denna politiska elit och folkmassan gav Josiah Ober i en principiellt viktig studie från 1989 om retorik, ideologi och folkets makt, *Mass and Elite in Democratic Athens*. En viktig faktor för Ober är sociala förhållandena i 300-talets Athen, där det stora flertalet medborgare förde en privilegierad tillvaro om man jämförde deras villkor med slavarnas. Likväl var fattigdomen utbredd bland flertalet athenare, medan en liten välbärgad elit kontrollerade politiken och ekonomin. Det som enligt Ober var märkligt i detta av ojämnlighet präglade samhälle var att folket på ena sidan inte krävde en omfördelning av de ekonomiska resurser. Inter heller eliten utvecklades självklart till en förtryckande oligarki i Robert Michels mening. Det pris de rika fick betala för att behålla sin egendom, och det politiska inflytande detta ofta förde med sig, var enligt Obers tolkning att de utan större knot delade med sig av sitt överflöd genom de liturgier som gjorde massans liv mer uthärdligt. *Choreger* tävlade om att betala uppförande av ståtliga religiösa festerna, medan *trierarcher* gav sitt ofta mycket betungande bidrag till statens försvar genom att bekosta utrustningen av *trierer*, krigsskepp.

I detta märkliga samspel mellan elit och massa utgjorde, hävdar Ober, det talade ordet i folkdomstolarna och i folkförsamlingen en viktig faktor. Förutsättningen för att kunna framträda i dessa massmöten var att man hade ordet i sin makt, antingen på grund av att man haft råd att anlita en talarskribent, vilket var vanligt under rättegångar, eller fått en sådan uppfostran att man kunde framlägga sin sak med egna ord. En källkategori som Ober gärna använder är således tal, politiska eller juridiska. Han har lagt ned stort arbete på att visa hur dessa manifestationer av det fria ordet skall tolkas. De rika talarna ville, menar han, i stor utsträckning visa att de inte tillhörde en välbärgad del av befolkningen. Tvärt om

framhävde de gärna att de levde under samma enkla förhållanden som den grupp medborgare som de vänder sig till. Motståndaren i en rättegång kunde däremot avslöjas som en hänsynslös och arrogant girigbuk, såvida det inte passar bättre att visa vilken erbarmligt fattig och trist uppväxt han haft. I så fall gällde det enligt Ober att få domarna att känna sig som välsituerade och privilegierade, som fullt ut delar elitens förakt för det som är svagt och föraktfullt. Den juridiska taktiken kunde således vändas helt om när det passade argumenteringen, något som gör att det är svårt att använda dessa tal som socialpolitiska källor. Mycket i talarnas argumentation är av taktisk art, medan sanningshalten i uttalanden om deras egen sociala situation kan vara diskutabel. Vidare var de athenska talarna enligt Ober noga med att framhålla att de var retorikens amatörer och inte visste mer om talarkonst än sina åhörare. Enligt den konstruktion Ober gjort av de politiska förloppen i den athenska demokratien tävlade således talarna, som tillhörde den ekonomiska eliten, med olika medel om att erövra folkets gunst. Det gjorde detta för att kunna behålla sin privilegierade sociala position. Samtidigt var kampen mellan de enskilda talarna hätsk och hänsynslös. Enbart våltalighet och rikedom medförde inte att en politiskt aktiv man kunde slå igenom den mur av ointresse, som måste ha omgivit den offentliga verksamheten i domstolar och ekklesian när en helt ny *rhetor* tog till orda. Folket på sin sida ville inte bli av med de fördelar som den vanlige medborgaren fick av det proportionala skattesystem som dolde sig bakom liturgierna.

Hur skall man få Demosthenes att passa in i denna bild av det sociopolitiska livet i ett fattigt Athen flera generationer efter Perikles? Under antiken utbildades myten om Demosthenes som den fattige ynglingen, som förlorat stora delar av sitt fadersarv genom oärliga förmyndare. Bakom denna historia ligger också en serie tal (27-31) som den unge Demosthenes höll år 364/3 i samband med rättegångar mot dessa oärliga förvaltare. Det talas också, och då inte bara hos Plutarchos, att han också hade betydande handicap, som gjorde det svårt för honom att göra sig gällande i det offentliga livet. Genom ett benhårt träningsprogram, där inte bara stenar i munnen var den enda terapin, lyckades han dock komma över dessa tydligen medfödda defekter. Senare under antiken framhölls hans *actio*, hans sätt att agera inför rätta eller inför folket, som något som kännetecknade hans stil som talare. Det gick också historier om hur noggrant han förberett sina framträdanden, t.o.m. framför speglar. Likväl verkar han inte alltid ha haft lätt att tala offentligt. Motståndaren Aischines drog fram situationer under rådslagningar, i Athen eller under beskickningen till Filip, då Demosthenes tycks ha drabbats av tillfällig afasi. Demosthenes motsäger inte alltid dessa anklagelser, men påstår att han vid några tillfällen hindrats med våld från att ta till orda i folkförsamlingen. Däremot är han noga med att framhålla att Aischines, en före detta skådespe-

lare med tvivelaktigt rykte, hade haft betydande röstresurser, men detta var ingen rekommendation. Andra klassens aktörer förtjänade inte att få några sympatier bland de domare, som Demosthenes vände sig till.

Det är omtvistat hur Demosthenes lyckats erhålla de retoriska färdigheter, som gjorde att han fick senare uppfattades som den störste talaren under antiken. Även om han uppenbarligen inte hade haft enbart framgångar i sin kamp mot sina förmyndare, var han säkerligen en ur athensk synpunkt förmögen man. Han hade genom en påkostad uppfostran blivit delaktig av den talarkonst, som utgjorde vägen till framgång och inflytande i den athenska demokratien. Han hade gjort tjänst som trierark 360 och därefter tagit på sig liturgier frivilligt, varigenom han genom sin rikedom kunnat göra sig nyttig för staten. Detta hade inte motståndaren Aischines haft möjlighet att göra på grund av sin välförtjänta fattigdom. Även om Demosthenes kunde framställa sig som en enkel medborgare, med begränsade möjligheter att lägga fram sin sak, är det emellertid uppenbart att han vid mitten av trehundratalet blivit alltmer synlig i det politiska livet. Men för att kunna nå fram med sitt budskap var han tvungen att göra sig gällande i den oligarki av talare som tävlade om folkets gunst. De politiska rättegångar där Demosthenes var inblandad visar hur hätsk stämningen var bland denna grupp politiskt aktiva medborgare. Aischines och Demosthenes hade stått mot varandra också före rättegången om 330. Tretton år tidigare hade Demosthenes anklagat Aischines för att ha blivit mutad av Filip under de förhandlingar som ledde fram till Filokratesfreden 346. Denna fred gjorde att förhållandet mellan Makedonien och Athen för en tid blev avspänt efter mer än tio års konflikter. Vid arbetet med denna överenskommelse deltog både Demosthenes och Aischines, men under förhandlingarna kom de att gå diametralt olika vägar.

Politiskt inflytande och ansvar

De sammandrabbningar i en politisk elit som avslöjas i rättegångstalen om fredstiftandet 346 och därefter under processen om kransen är på många sätt deprimerande. Det är svårt att med utgångspunkt av dessa tal försöka rekonstruera vad som egentligen hänt, en eller troligen bägge parter ljuger när de kan. Både Aischines och Demosthenes använder också alla möjliga knep för att nedvärdera och skandalisera motparten. Det märkliga är att Demosthenes med glädje erkänner att han utövat politiskt inflytande, och att Aischines inte sticker under stol med att också han utövat makt i ödesdigra situationer, så samstämmigheten mellan åklagare och försvarare är i några fall stor. Visserligen försöker Demosthenes ju göra Aischines till en andraklassens talare, men likväl betonar han både under rättegången 343 och 330 att denna person dock missbrukat politisk makt, och det på uppdrag av sin arbetsgivare, kung Filip av Makedonien. Han gör såle-

des inte Aischines till en maktlös kverulant utan till en talare som också varit i stånd att manipulera, att utöva politisk makt och det inte bara i athenska politiska församlingar utan också i det mellanstatliga råd som kom samman i Delfi. Det skulle sålunda ha varit Aischines som under förhandlingarna i detta råd skulle ha utlöst den kris som gav Filip en förevändning att åter en gång intervensera i Mellangrekland 339 genom att besätta den viktiga gränsfästningen Elateia, som gav honom fri passage inte bara ned till korinthiska golfen utan också till Mellangrekland. För Aischines var det uppenbart att Demosthenes hade stått i en främmande makts ledband, nämligen Thebe, när han 339 mot allt förnuft hade lyckats genomdriva den makedonskfientliga alliansen som ledde fram till nederlaget vid Chaironeia. Aischines var nämligen övertygad att Filips mål när han förde sina trupper ned mot Mellangrekland varit att förödmjuka Thebe. Agressionen skulle således inte primärt ha varit riktad mot Athen utan mot en mäktig och traditionellt fientligt inställd grannstat, Thebe.

Både Aischines och Demosthenes var således övertygande om att inte bara motparten utan de själva vid kritiska ögonblick hade utövat ett starkt inflytande i det demokratiska Athen. Demosthenes förnekar inte att han varit utan inflytande, trots att det militära nederlaget vid Chaironeia var förbundet med hans eget agerande, i råd och folkförsamling. Tvärt om, som höjdpunkten i sitt liv som talare betecknade Demosthenes sina insatser under krisen 339 både i den athenska folkförsamlingen och senare i Thebe. Beslutprocessen var också vid sådana dramatiska situationer, som kunde uppmana till en omedelbar reaktion, lika långsam som i vanliga fall, då rena rutinärenden skulle behandlas i de politiska organen. Demosthenes skildrar i ett berömt parti i sitt tal *Om kransen* (18.169) hur paniken spred sig i Athen på kvällen, när det blev känt att Filip oväntat besatt Elateia. En budbärare hade på kvällen rapporterat för prytanerna, den vakthavande delen av de 500-des råd, om Filips åtgärder. Först måste de 500-des råd sammanträda för att utarbeta ett *probouleuma*, ett förslag eller en orientering om situationen. Innan förhandlingarna där var avslutade, hade det beslutande folket redan på morgonen församlats på Pnyx, den kulle där folkförsamlingen brukade sammanträda. Under det mötet fick Demosthenes sin chans att ta ledningen i staten under det som för de flesta var en svår krissituation. De rådsherrar, som ledde förhandlingarna i ekklesian, lät först budbäraren framlägga sin rapport om Filips åtgärder, varefter ordet blev fritt. Uppmaningen "Vem vill tala" upprepades gång på gång (18.170) utan att någon klev fram till talarstolen, trots så många erfarna män, strateger och talare, var församlade. Ingen uppfattade det som sin plikt, hävdar Demosthenes, att ingripa genom att ge goda råd för att rädda fäderneslandet från en farlig situation, utom han själv. Också de rika, som annars var beredda att ställa sin egendom till Athens förfogande för att göra det möjligt att göra ett snabbt militärt ingripande, var pas-

siva (18.172): ”Men det tycktes att den stunden och den dagen kallade inte bara på en lojal och rik man utan också på en som hade följt utvecklingen från början och som hade rätt förstått av vilken orsak Filip hade handlat som han gjorde, och i vilken avsikt.” En sådan man var enligt egen uppfattning Demosthenes. Med sina ord uppmanade han inte athenarna att göra några ogenomtänkta panikhändling- ar utan att vidtaga diplomatiska åtgärder, som på sikt skulle sätta en effektiv spärr för Filips planer att intervensera i grekiska angelägenheter. Han tog således i detta allvarliga läge inga större risker än vad nöden krävde.

Berättelsen i *Om kransen* ingår i en kontext, där själva de historiska händelserna 339 inte är det viktigaste. Det som står i centrum är på vilket sätt den självutnämnde huvudpersonen själv, Demosthenes, tacklade situationen. För att dokumentera sin framställning lägger han in i 18.174-178 ett citat av sitt tal med de förslag till handling som han lade fram vid detta tillfälle. Detta parti skall visa både hur lugnt och ansvarfullt han då uppträdde och hur skickligt han tolkade de upplysningar, som denna härold hade förmedlat. Det viktiga för Athens intressen, hävdar han, skulle vara att inleda förhandlingar med Thebe, som enligt Demosthenes' tolkning år 339 skulle utsättas för en intensiv diplomatisk offensiv från Filip. Det gällde för denne att säkra stödet från denna viktiga boiotiska *polis* till Makedoniens ingripanden mot de nya tempelskändarna i Delfi. Därför skulle athenarna inte låta sig förledas av sin traditionella fiendskap med den staten utan i stället erbjuda thebanerna ett militärt samarbete på lika villkor och med delat kommando. Givetvis uppmanade han athenarna att förstärka bevakningen vid gränserna, vilket var en standardåtgärd när det utrikespolitiska läget bedömdes som allvarligt. Demosthenes säger inte att det bara var genom sin talarkonst han var i stånd att påverka den athenska folkförsamlingen. Det väsentliga var enligt hans försvarstal under rättegången 330 att han de ödesdigra dagarna 339 kunde utnyttja den politiska insikt han genom åren skaffat sig. Eftersom han vunnit athenarnas förtroende, godtog de den tolkning han i sitt tal gav av det händelseförlopp, som utspelade sig långt borta från deras gränser.

Demosthenes rekommenderade således inte några ogenomtänkta handlingar utan ville med diplomatiska åtgärder bygga upp en allians mot Filip, även om tiden var knapp. Folkförsamlingen lät sig övertalas genom dessa enligt Demosthenes väl övervägda och realistiska råd, även om förslaget att inleda förhandlingar med Thebe var ett djärvt grepp. Han avslutar med att framhäva hur energiskt och framgångsrikt han agerade (18.179) med en retorisk figur, en stegring (*klimax*): ”Och sedan var det inte så att jag visserligen talade men inte kom med något förslag, eller att jag ställde ett förslag men inte blev delegat, eller att jag blev delegat, men inte kunde övertyga thebanerna. Nej, jag drev igenom saken från början till slut och gav mig helt och hållet åt er under de faror som hotade staten.” I Athen

talade han, varvid han lade fram förslag, som han också lyckades driva igenom. Sedan tjänstgjorde han som diplomat och lyckades då övertala thebanerna, som kände lika stor misstänksamhet mot athenarna som de själva hyste mot dem. Stämningen där var lika panikslagen som i Athen, och dessutom måste Demosthenes polemisera mot Filips delegater men han lyckades vända stämningen också där (18.213). Demosthenes var en relativt känd politiker i Athen, så hans framgångar där på talarstolen var mer lätta att förklara. Däremot kunde han i Thebe styra förhandlingarna enbart med sina ord och i kraft av sin politiska erfarenhet. Hans politiska insatser var därför betydande i bägge dessa stater. Däremot gjorde Demosthenes inte tjänst som strateg utan höll sin hand endast över förberedelserna för det kommande fälttåget mot Filip.

Demosthenes var således stolt över att han inte bara på ett ansvarsfullt sätt tagit ledningen i ekklesian vid denna krissituation utan också lyckats skapa det som på 150 år hade varit en otänkbar sak i den grekiska statsvärlden, en allians mellan Athen och Thebe. Det var efter detta man skulle bedöma hans politiska verksamhet, inte efter det militära nederlag som följde senare. För det var generalerna, strategerna, ansvariga. Som politiker hade Demosthenes inte haft någon möjlighet att kontrollera utfallet av den process han skapat när han bildade en anti-makedonsk allians i Grekland. Så här säger han själv i *Om kransen* (18.246, översättning enligt Bertil Cavallin, *Tre politiska tal*, Forum 1973):

”Men, mina herrar, undersök gärna på alla punkter vad en politiker kan vara ansvarig för. Jag begär inget medlidande. Vad är då en politikers ansvar? Att se sammanhangen från början, och vara förutseende och varna andra. Detta har jag gjort. Att så mycket som möjligt minska verkningarna av trögheten, sölandet, okunnigheten, partisplittringen, alla dessa allestädes närvarande och oundvikliga brister, som hänger samman med vår fria författning och i stället ingjuta enighet och vänskap och iver att göra sin plikt. Också detta har jag gjort.”

Han fortsätter (18.247) med att jämföra det ledarskap, som Filip stod för, med det han utövat i Athen: ”För det första hade Filip oinskränkt makt över dem som följde honom... vidare hade hans folk alltid vapen i händerna. ... Han var kort sagt tyrann, överbefälhavare, herre över allt.” Om sin situation som demokratisk politiker säger han: ”Jag hade ingen kontroll över krigsmakten, jag var inte strateg, och därför har jag ingen del i ansvaret för det som skedde på det området.”

Det enda Demosthenes hade kontroll över var sina ord, och med dem försökte han både hindra Filips femtekolonnare i folkförsamlingen (och till den kategorien förde han givetvis Aischines) och att få athenarna att fatta strategiskt riktiga beslut i sin utrikespolitik. Han hade ordet i sin makt, men utförandet kunde han som talare inte kontrollera, menade han. Men när Filip och han möttes

som jämbördiga motståndare (18.245) d.v.s. i diplomatiska sammanhang, var Demosthenes den som fick överhand. Något annat var när de möttes på slagmarken, för då hade Filip alla fördelar på sin sida, och kunde utnyttja dem.

Att Demosthenes utövade ett starkt inflytande genom sina tal i Athen och Thebe förnekas inte av hans motståndare Aischines. Situationen hade enligt Aischines 3.140-144 inte alls varit så allvarlig som Demosthenes ville göra gällande utan hotet från Filips åtgärder var enligt honom i första hand riktade mot Thebe. Genom sitt uppträdande hade Demosthenes tvärt om satt igång det krig, som slutade med slaget vid Chaironeia, där Filip 338 besegrade de grekiska stater som slutit sig samman mot honom. Aischines är också noga med att påpeka i 3.145-146 att Demosthenes på ett olagligt och farligt sätt lät thebanerna få alltför stor del av det militära kommandot, varigenom Athens suveränitet blivit allvarligt skadat. Också andra talare kom med förebråelser mot Demosthenes för att han låtit thebanerna få en så central roll i den slutstriden med Makedonien. Men för Demosthenes själv var detta något han enbart kunde vara stolt över.

De athenska talarna kunde således med stolthet erkänna att de utövat ett politiskt inflytande även om resultatet inte blev som de hade tänkt sig. Detta var något positivt, som gav dem mycket ära. Välvalda ord, uttalade i rätt ögonblick och på ett överbevisande sätt, kunde åstadkomma att en talare inte bara vann åhörarnas intresse för ett kort ögonblick utan fick dem att överta den tolkning av ett politiskt förlopp han själv hade. Det var flera ambitiösa rhetorer som de tävlade om folkets gunst i folkförsamlingen, och det gällde att kunna bryta sig ur denna skara. Förutsättningen var att man vinna över majoriteten av folket som deltog i ekklesian på sin sida. Athenska medborgare var inte någon lättpåverkad massa utan hade en politisk allmänbildning genom kravet att delta i politiska förhandlingar och rättegångar. Det var inget ideal att vara en *idiotes*, en medborgare som ställde sig utanför statsstatens gemensamma liv. Kravet att delta i att fatta politiska beslut gjorde således folket till en maktfaktor av rang i det politiska spelet. Vidare skulle enligt traditionen athenarna vara beredda att ställa upp till sitt lands försvar. Visserligen hade under 300-talet det blivit vanligare att använda legosoldater, men tjänster från sådana yrkesmän måste köpas, och Athens ekonomi var pressad. Ett krig innebar därför alltid uppoffringar, också av ekonomisk art, varför ett motstånd mot en alltför uttalat krigisk politik måste ha varit naturlig i en grekisk *polis*. Trots det vann Demosthenes framgång när han rådde athenarna att tillgripa våld i den konflikt som Filips besättande av Elateia hade utlöst.

Hur bygga upp en politisk image?

För att kunna förstå Demosthenes' försvar mot anklagelserna att han fört Athen in i en farlig situation 339 har vi också andra källor än de två rättegångstalen som

hölls 330. Dessutom har bevarats ca 12 rådgivande tal (*symbolleutiska* tal) som han hållit i den athenska ekklesian under en längre period, från ca. 352 fram till slutet av 340-talet. Det som gör dessa tal i folkförsamlingen så svåra att behandla är att några konkreta förslag till politiska beslut inte medtagits i den litterära version, i vilken de bevarats. Sådana administrativa partier i talet hade säkerligen inte den stilistiska kvaliteten som själva argumentationen och var därför ointressanta ur litterär synpunkt. Vidare innehåller de få egentliga nyheter angående det politiska läget vid det tillfälle då förhandlingarna pågick, varigenom de är svåra att datera. Det Demosthenes gör är att han försöker åskådliggöra vilka konsekvenser ett handlingsalternativ kan få. Talen är på det sättet klart teoretiska och intellektuella, han talar till åhörarnas/beslutfattarnas omdöme. Demosthenes gör prognoser, han varnar, han framställer olika scenarier. Ett viktigt råd i alla dessa folkförsamlingstal är att Athen måste bygga upp allianser i den grekiska statsvärlden för att kunna klara av de utrikespolitiska situationer de står inför. Vidare gör han givetvis utfall mot sina politiska motståndare, som gärna förklaras vara köpta av fienden. Dessa tal vittnar också genom denna polemik om att han med växlande framgång försökt vinna initiativet i den athenska politiken.

Hans mål i dessa politiska tal skiljer sig inte mycket från det program han enligt sin framställning i kransrättegången skulle ha lagt fram för att möta Filips påstådda militära aggression. Han rådde athenarna i detta allvarliga läge inte att omedelbart tåga ut mot Filips trupper, utan först bygga upp en antimakedonsk allians med diplomatiska medel. Inte heller hade han i de bevarade folkförsamlingstalen föreslagit att athenarna utan förberedelser skulle gå till krig. I några fall gäller hans övertalande tvärtom att de måste acceptera motpartens styrka och vara passiva. Hans försök att finna nya möjligheter att finansiera en aktiv krigspolitik vittnar också om svårigheten att skapa entusiasm för farliga och dyra utrikespolitiska experiment. Han försökte således nå både dem som bara kunde göra militärtjänst personligen och dem som bidrog med sina liturgier eller andra ekonomiska bidrag till krigsföringen. Det gällde att utnyttja resurserna bättre, både de mänskliga och de ekonomiska. Vidare uppmanar han gång på gång sina landsmän om att sända ut beskickningar till andra grekiska, någon gång också utländska, stater. Athen kunde inte på egen hand taga upp kampen mot en mäktig motståndare, sådant var hans budskap. Samtidigt hade han i sina första antimakedonska tal haft en benägenhet att underskatta Filips militära styrka. Först efter Olynthos fall 348 tycks han ha insett att Athen hade litet att ställa upp mot den makedonska krigsmaskinen så länge de agerade helt på egen hand.

Demosthenes hade under många år utformat en retorisk teknik att väcka folket till insikt om vad som egentligen höll på att hända. Denna taktik använde han tydligen med stor framgång efter det makedonska besättandet av Elateia, där han

visade att denna operation kunde bara rikta sig mot Athen. Den enda chansen att effektivt hindra den makedonska expansionen skulle vara att åstadkomma en all-grekisk koalition. Att ett fördrag med Thebe därvid spelade en framträdande roll framhåller han själv, men också hans motståndare, både i processen om kransen och under Harpalos-affären. Att han med sina ord kunde övertyga inte bara athenarna utan också de lika skeptiska thebanerna ansåg han själv vara sin största bragd. Den korta tid då de både grannstaterna samarbetade mot en gemensam fiende utgjorde för honom själva höjdpunkten i hans karriär men också i den athenska utrikespolitiken. Han hade genom sina politiska insatser kunnat åstadkomma det som ingen före honom åstadkomma, en allians mellan två grannstater, som traditionellt var fientligt inställda mot varandra. Att resultatet av denna politiska bragd var en militära katastrof kan han inte dölja, men detta, hävdade han, var varken hans eller athenarnas fel. Strategerna hade inte gjort sitt bästa, dolkstöten kom från militären, inte från politikerna. Under de rättegångar som nederlaget gav upphov till efter Chaironeia blev en av strategerna också avrättad, medan Demosthenes överlevde de politiska processer som var riktade mot honom. Tecknet att athenarna ansåg att han gjort sitt bästa var att han fick hålla gravtalet över de fallna, alldeles som Perikles en gång gjort under början av det peloponesiska kriget. Bägge dessa tal behandlas av Øivind Andersen i hans bidrag till denna festskrift.

Det athenska folket lät sig under Elateia-krisen övertala av Demosthenes. Under en lång period hade han i ekklesian med växlande framgång försökt få athenarna att på sikt föra en enligt hans egen uppfattning både ansvarfull och ärofull politik, även om han inte helt kunnat dölja att denna kunde innebära risker. Han hade lyckats bryta sig ur gruppen av talare genom att vinna en sak, som väckte både medborgarnas stridsvilja och deras känsla för ära. Medborgarna, denna politiskt välutbildade grupp, kunde till och med genom hans argumentering känna sitt medansvar för katastrofen 338. Den talare som övertalat dem till att ge sig in på en ärofull men riskabel politik behöll sin anseende. Däremot kunde inte Demosthenes använda denna *charisma* genom att också i fortsättningen tillråda dem att föra en utmanande och farlig politik. Han motsade inte Aischines' anklagelser under processen om kransen att han efter nederlaget vid Chaironeia under Alexander den stores regering förespråkade en försiktig och fredlig politik. När Thebe belägrades 335 hade han inte försökt komma sin före detta allianspartner till hjälp. Denna grannstat gick också sin undergång till mötes utan annat än verbala protester från hans sida. Senare under Alexanders erövringståg i öster uppmanade han inte heller athenarna till att understöda spartanerna, när dessa reste sig i ett uppror mot Makedonien. Demosthenes kunde inte längre lita på att han hade folkets stöd för en farlig politik. Hans ledarskap var borta men retoriken var kvar.

Några litteraturhänvisningar

- Demosthenes, *Kranstalet*, i: *Tre politiska tal. Demosthenes: Kranstalet, Cicero: Femte talet mot Verres; Talet för Marcellus*. Översättning samt inledning och kommentar av Bertil Cavallin, Forum, Uddevalla 1973.
- Drerup, E. *Aus einer alten Advokatenrepublik*, Paderborn 1916.
- Ford, A. "Sophists without Rhetoric. The Arts of Speech in Fifth-Century Athens", i Y.L. Too, *Education in Greek and Roman Antiquity*, Leiden-Boston-Köln 2001, 85-109.
- Hansen, M.H., *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Blackwell, London & Cambr. Mass. 1991.
- Montgomery, H., *The Way to Chaironeia. Foreign Policy, Decision Making, and Political Influence in Demosthenes' Speeches*, Univ.forl., Oslo 1983.
- Ober, J., *Mass and Elite in Democratic Athens. Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, Princeton UP 1989.
- Ober, J. & Ch. Hedrick (eds.), *Demokratia. A Conversation on Democracies, Ancient and Modern*, Princeton UP 1996.
- Pearson, L., *The Art of Demosthenes* (Beiträge zur klassischen Philologie, Heft 68), Meisenheim am Glan, 1976.
- Worthington, I. (ed.), *Persuasion. Greek Rhetoric in Action*, Routledge, London & New York 1994.
- Worthington, I. (ed.), *Demosthenes. Statesman and Orator*, Routledge, London & New York 2000.
- Yunis, H., *Taming Democracy. Models of Political Rhetoric in Classical Athens*, Cornell Univ. Press, Ithaca & London 1996.

Følger af fredsslutninger

Tilfældet Tyriaion i Frygien

Signe Isager

Når konteksten er kendt

I april år 404 f. Kr. vendte den athenske politiker Theramenes hjem til Athen medbringende lakedaimonernes betingelser for fred. Athen var plaget af hungersnød. Fjenderne blokerede for korntilførsel. Borgerne var også grebet af angst. Hvis fredsbetingelserne skulle vise sig at afspejle athenernes egen adfærd over for de svagere under krigen, var der frygtelige ting i vente. Men spartanerne var endt med en moderat løsning.

Hvordan de stillede fredsbetingelser førtes ud i livet, antyder samtidshistorikeren Xenofon:

Herefter sejlede Lysander ind i Piræus, de landsforviste vendte hjem, og man skred til at rive murene ned under fløjtespillerskers musik og med stor iver; man tænkte nemlig, at den dag var begyndelsen til frihed for Hellas.

Xenofon, *Hellenika* 2.2.23

Flere oplysninger er ikke nødvendige. Vi har i forvejen et temmelig nuanceret billede af det klassiske Athen og fornemmer med støtte i Xenofons stemningsbillede, hvad der foregik. Det gælder til en vis grad også, hvis fokus forskydes til de mange andre, direkte berørte, nemlig Athenernes forbundsfæller, medlemmerne af det attiske søforbund. En del af dem var allerede under krigen gået over til fjenden. Nu gjorde fredsslutningen det af med ethvert grundlag for at søge reetablering af søforbundet. De tidligere medlemmer var bystater, og i mange af dem blev det athenskt støttede demokrati som følge af den nye politiske situation afløst af oligarki. Denne og andre følger af freden kender vi fra Xenofon.

Vanskeligere kan den moderne læser have det med fredsslutninger efter senere krige, som involverede store områder med forskellig politisk og social struktur. I det følgende vil jeg fokusere på sådan et tilfælde, fredsslutningen i Apameia i 188 f.Kr., og formidle kendskabet til en nyopdaget og enestående indskrift, som oplyser om konsekvenserne af freden for en i dette perspektiv mindre by i Frygien.

Fredsslutningen i Apameia

Med fredsslutningen i Apameia i 188 f. Kr. har vi bevæget os væk fra det klassiske Athen både i tid og rum og langt ind i den hellenistiske verden, den periode, hvor den græske kultur spredtes og forvandles med Alexanders erobringer og hans efterfølgeres forvaltning af arven. Byen Apameia er selv et resultat af helleniseringsprocessen. Men det er også en periode, hvor det efterhånden er romerne, som sætter dagsordenen. Den forudgående krigs sejrherre er formelt romerne, taberen i det afgørende slag ved Magnesia er selukidekongen Antiochos III (223-187). Men, som det hedder hos Polybios (21.18): "Umiddelbart efter slaget (ved Magnesia) sendte næsten alle i Lilleasien gesandter til Rom. Det gjaldt for dem alle, at både nuet og alt håb for fremtiden ahang af senatet dér."

Fredsslutningen i Apameia reorganiserer Lilleasien. Det er en vanskelig opgave. Antiochos III skal sættes uden for al indflydelse vest for Taurosbjergkæden. Det krav hilses velkomment også af Roms mere betydende allierede, Pergamon og Rhodierne. Rhodierne er ikke underlagt nogen konge, men har beholdt bystatsstrukturen. De er interesserede i, at romerne følger den politik, de allerede har påbegyndt i det græske hovedland og erklærer alle de græske bystater i Lilleasien frie. Men Pergamons konge Eumenes har præpareret senatorerne: Forslaget kan se uskyldigt ud, men vil give rhodierne en helt urimelig gevinst. De befriede byer vil nemlig føle sig i taknemmelighedsgæld til og dermed i praksis undergivet rhodierne, og det pergamenske kongerige vil dermed have en urimelig styrket rival helt inde på livet. Så hvis romerne ikke selv vil blive i Lilleasien, hvad den pergamenske konge Eumenes helst så, beder han meget om, at de pågældende byer lægges under pergamensk overherredømme.

De store linier i fredsbedingungen fastlægges nu af senatet i Rom på oplæg fra Scipio, sejrherren ved Magnesia, og ratificeres på folkeforsamlingen allerede inden senatet giver de mange gesandtskaber fra de øvrige berørte i Lilleasien foretræde. Siden fik de alle ens besked: Romerne ville sende en kommission på 10 mand rundt til dem alle og afgøre lokale tvivlsspørgsmål. Den romerske proconsul aflægger ed på, at romerne vil respektere fredsbedingungen. Derpå sender han gesandter til Syrien, som indhenter en tilsvarende ed fra Antiochos selv. Betingelserne er kendt fra Polyb og Livius. I fredsslutningen er alene nævnt Roms mere betydende allierede, Pergamons kong Eumenes II og på den anden side rhodierne. Det er ikke specificeret, hvad der skal ske med de områder, Antiochos trækker sig ud af i Lilleasien, men det ser ud til, romerne som udgangspunkt har valgt *status quo* under Attalos I. De ser altså bevidst bort fra den lidt ældre historie, hvor området var en del af Seleukideriget.¹

Ved et lykketræf får vi gennem fund af en indskrift i 1997 indblik i, hvordan freden kom til at virke for i hvert fald en af de i traktaten unavngivne byer, som

ved denne lejlighed skiftede hersker. Indskriften vedrører byen Tyriaion, men er formuleret sådan, at man heraf kan forstå, hvad der kunne være ønskemål og måske opnåeligt for mere end én by i Frygien.

Xenofons Tyriaion – en by ved vejen

Byen Tyriaion er ikke helt ukendt for os. Den lå strategisk godt ved den vej, som fører fra Efesos mod øst, og fra Xenofon ved vi, at den lå på eller ved en slette. Det var nemlig den by, hvor kilikernes dronning overtalte prins Kyros til at vise sig hele hans hær. Xenofon deltog i togtet og rapporterer:

Herfra marcherede han [Kyros] to dagsrejser på i alt 10 parasanger til Tyriaion, en beboet by. Her blev han i tre dage. Og man fortæller, at kilikerinden bad Kyros, om han ikke ville vise hende hæren. Det ville han gerne, og han foranstaltede en mønstring på sletten af både grækere og barbarer. Han befalede grækerne at tage opstilling i deres vante kampformation, og at hver især skulle formere sin deling. De tog så opstilling i fire rækker. På højre fløj opstillede Menon og hans mænd, på venstre Klearchos sammen med sine, og i midten de øvrige strateger. Først inspicerede Kyros barbarerne. De defilerede forbi opstillede i rytteri- og infanterienheder. Derefter inspicerede han grækerne, som han selv passerede forbi i sin stridsvogn, kilikerinden i en overdækket rejsevogn. Alle bar de bronzehjelme, purpurfarvede chitoner, benskiner og blottede skjolde. Da han havde passeret dem alle, standsede han sin vogn foran den midterste del af falanksen, sendte tolken Pigres over til grækernes strateger og befalede dem at lade hele falanksen løfte deres skjolde, fælde deres lanser og rykke frem. Det befalede strategerne soldaterne, og da trompeten lød, løftede de deres skjolde, fædede deres lanser og rykkede frem. Herefter satte de under råben farten op og slog spontant over i løb henimod teltene; barbarerne blev meget bange, og kilikerinden flygtede i sin rejsevogn, mens de handlende lod varer være varer og tog flugten. Grækerne nåede leende frem til teltene. Kilikerinden var fuld af beundring over hærens pragt og disciplin, og Kyros glædede sig over at se, hvordan grækerne indgød barbarerne frygt.

Xenofon, *Anabasis* 1.2.14-18

Efter tre dage drog Kyros videre med sin hær, endnu nogle dage ledsaget af kilikernes dronning Epyaxa. Hvad byens status angår, lades læseren ikke i tvivl om, at Tyriaion var en i Xenofons sprogbrug barbarisk by på det tidspunkt. Det var i 401 f.Kr.

Tyriaion efter fredsslutningen – fra by til bystat

Godt 200 år senere, umiddelbart efter Apameiafreden i 188 f. Kr. opstilledes i Tyriaion den indskrift, som er emnet for det følgende.² Indskriften er hugget ind i en kegleformet sten, som er intakt foroven, mens den er beskadiget forneden, hvor der mangler et ukendt antal linier. 50 linier er bevarede. Bogstavhøjden er 0.8-1.5 cm.

Der er tale om kongebreve. Det var ikke ualmindeligt i hellenistisk tid, at resultatet af diplomatisk aktivitet mellem konge og undersætter kunne læses i kongens responsum, indhugget i sten og opstillet hos de berørte undersætter. I dette tilfælde har vi en sekvens på hele tre kongebreve, indhugget i samme sten. Afsender er den pergamenske konge Eumenes II (197-159), og brevene er stilet til indbyggere i Tyriaion. Men hvilke indbyggere? I indskriften omtales de som *hoi katoikountes* blandt Tyriaierne (l. 2). Udtrykket *hoi katoikountes* kan betyde meget forskelligt: ”indbyggerne” slet og ret, ”de tilkomne” eller specielt ”medlemmerne af en *katoikia*, en militærkoloni” for at nævne tre oplagte muligheder. På forhånd har vi intet kendskab til den politiske og sociale struktur i Tyriaion af år 188 f. Kr. Der er ikke bevaret noget skriftligt bindeled mellem Xenofons rapport og indskriften. Derfor nøjes jeg i første omgang med at omtale kongebrevenes adressater som *katoikoi* i Tyriaion. De tre breve er affattet på græsk.

Til God Lykke³

Kong Eumenes hilser *katoikoi* i Tyriaion. I

Mændene fra jer, Antigenes, Brennos⁴ og

Heliades, som I sendte, for at de dels kunne bevidne os deres sympati,

5. fordi vi efter at have ordnet alt var nået frem til stedet

i god behold (det takkede I guderne for

ved at have medsendt passende ofringer)

dels bede om (og det gjorde de), at der i kraft af den

10. velvilje, som I nærer for vor sag, må tilstås jer status af polis

og egne love samt et gymnasium og alt, hvad dermed

følger, ja, mændene fremstillede sagen med stor entusiasme,

og de forklarede deres iver med, at I ubetinget

støtter alt, hvad der gavner os,

15. før de bad os om at give vort samtykke: De tjenester, som jeg fortjente

fra folket til gengæld, ville nemlig falde konstant;

I veg ikke tilbage fra noget, som gavnede mig eller

som jeg havde brug for. Jeg tænkte, at det ikke var småting, det ville indebære

for mig, hvis jeg tilstod jer, hvad I bad om,

men at det vedrørte mange ting af større betydning.⁵ Nu

20. ville I også have garanti for det, når I fik det af mig, som har fået fuld myndig-

hed over det, fordi jeg har fået det af Romerne, der vandt både i krigen og ved

fredsslutningen. Det ville ikke gælde den gunstbevisning, som var formuleret

af en, som ikke havde bemyndigelsen. Den ville med rette anses for en tom,

bedragerisk gestus af alle.

Ikke desto mindre: Takket være den velvilje,

25. I nærer mod mig og som I demonstrerede

på det rette tidspunkt, tilstår jeg jer og de oprindelige indbyggere,

som bor der sammen med jer⁶, at I organiseres i én bystat

og bruger jeres egne love. Hvis der er nogen af lovene, som I er glade for,

30. så forelæg dem for os, så vi kan vurdere dem med henblik på, at de ikke skal indeholde noget, som strider mod jeres interesser. I modsat fald, så underret os, og vi skal give jer passende love. Desuden må I både etablere et råd, og embeder og dele folket op og fordele dem på fyler og etablere et gymnasium for de unge mænd og sørge for olie.⁷
35. Hvad angår det, at I skal have status af polissamfund, så lovede jeg jer det jo selv i begyndelsen af det andet brev. Forsøg altså nu, da I har fået sådanne æresbevisninger af mig, i handling virkelig at demonstrere jeres velvilje i enhver situation.
40. Kong Eumenes hilser Tyriaiernes råd og folk. II
Eftersom vi har tilstået jer både statsforfatning og gymnasium, vil vi også klart vise, at vi er sindet at bidrage til dets vækst, og vi giver jer til olien foreløbig den indtægt, som kommer fra agoranomien, indtil vor hemiolios,⁸ Herodes, har set på sagen og øremærker andre indtægter,
45. det være sig fra en ejendom eller et stykke jord, eller hvis han finder for godt at tage det fra noget andet, og I skal have tienden af alt, hvad det kaster af sig. I det hele taget kan I være overbeviste om, at hvis I fortsat demonstrerer velvilje over for mig, skal I opnå mange gange flere velgerninger
[tom linie]
50. Kong Eumenes hilser Tyriaiernes råd og folk. III
Brennos og Orestes, som I sendte som gesandter til mig...
.....

De tre breve dokumenterer et længere forløb. Af det første brev (linierne 1-38) fremgår, at indbyggere, *katoikoi*, i Tyriaion har sendt gesandter til kong Eumenes for at gratulere ham med den lykkelige udgang på krigen og med fredsslutningen i Apameia. Apameia ligger ikke så langt fra Tyriaion, så måske har de benyttet sig af hans tilstedeværelse dér. Gesandterne forelægger en bøn: *Katoikoi* i Tyriaion ønsker at få status af bystat, *polis*. De vil gerne have deres egen statsforfatning, *politeia*, egne love, *nomoi*, og et *gymnasium* samt alt, hvad dermed følger.

Eumenes lader sig overtale af gesandterne, der understreger, hvilken konstant støtte han vil have i den taknemmelige bystat. Det er på den anden side ikke bagateller, de beder ham om (Il. 17-18). Hans overvejelse må være, at her er gode chancer for at statuere et godt eksempel. Kongen understreger, at når byen får disse privilegier af ham, er de sikrede. Myndigheden over området er nemlig tildelt ham af romerne, der sejrede både i krigen og ved fredsslutningen (i Apameia).

Læseren kan ane, at *katoikoi* i Tyriaion allerede tidligere har fremsat deres ønske over for en anden magthaver, sandsynligvis Antiochos III, men en gave af den art fra ham ville ingen tage alvorligt. Udgangspunktet for at give noget væk må jo være, at man har rettigheden til det (Il. 21-23). Hvad angår lovgivning, vil

kong Eumenes være konsulent, gennemse dem, de måtte være interesserede i at beholde og hjælpe med nye, så de får de love, der tjener dem bedst.⁹ Brevet slutter med en formaning. Kongen påregner ubetinget loyalitet fra den nye polis som gengæld.

For at den nye bystat kan komme godt fra start, påtager Kong Eumenes sig i brev nummer to at bære finansieringen af olien til gymnasiets drift. Det er interessant at se, at olien skal finansieres af penge, som bystaten selv tjener ind. I første omgang får man tilladelse til at betale den af omsætningsafgiften på torvet. Siden vil Eumenes' finansminister finde en anden fast indtægtskilde, som kan øremærkes til køb af olie. Eumenes kommer altså ikke med pengene udefra, men han undlader at gøre krav på visse afgifter eller dele af afgifter fra byen. Også brev nummer to slutter med en formaning. Noget for noget, er moralen.

Det er heldigt, at det er det tredje brev, som er ufuldstændigt bevaret. Efter indledningen at dømme var det en formelagtig anerkendelse af gesandternes for-tjenester eller måske en slags kvittering for den tak, han måtte have modtaget med et gesandtskab. Det substantielle har vi hørt om i de to øvrige breve.

Kontekst lokalt og på verdensplan

Hvem bliver mon borgere i den nye bystat Tyriaion? Der er i indskriften tale om to grupper, der hidtil har haft forskellig status. Gesandtskabet er udsendt fra den ene gruppe, nemlig *hoi katoikountes*. Det er sandsynligt, at det er dem, som har de mest direkte relationer til magthaverne, og kan nære håb om at opnå et positivt svar fra Kong Eumenes. Det passer godt med, at de tilhører en *katoikia* i teknisk forstand, altså en militærkoloni. Sandsynligvis har altså det Tyriaion, vi mødte hos Xenofon, siden fået en militærkoloni, anlagt af Seleukiderne og nu beboet af anden eller tredje generation efter de oprindelige soldater. Det er dem, der har sendt gesandtskabet til kongen. Så langt er forskerne stort set enige.

Meningerne deles, når det kommer til spørgsmålet om, hvem den anden gruppe af fremtidige borgere bestod af. Udgiverne læser – med orddelingen *en choriois* i linie 27 – indskriften sådan, at der her sandsynligvis er tale om soldater i tjeneste og fordelt på forter rundt om i distriktet, mens *hoi katoikountes* er veteranerne, der bor i hovedbyen. Det er en tolkning, som er mulig, men virker søgt. Den forklarer heller ikke, hvad der skete med de oprindelige indbyggere i Tyriaion, som *hoi katoikountes* at dømme efter indskriften har et godt forhold til, men som udgiverne ikke mener kunne tænkes optaget i borgerskabet. En bedre tolkning kommer fra Schuler, der ser den anden gruppe af aspiranter til borgerskab som bestående af *enchorioi*, den befolkning, som hørte til i Tyriaion i forvejen.¹⁰ Indskriften vidner da om en vellykket integration. Det militære aspekt træder i baggrunden, de fælles interesser i front.

Vores viden om konteksten på lokalt plan er ganske vist mere end usikker. Men den nyfundne indskrift er et håndgribeligt vidnesbyrd om stadier i det komplekse, der noget unuanceret kaldes helleniseringsprocessen. Den belyser samtidig, hvordan freden kunne forvaltes fra Rom, fra de hellenistiske hoffer og i de ikke helt små lokalsamfund.

Noter

- 1 Ma 1999, 252-253.
- 2 Fundet i skolegården i det moderne Mahmuthisar i 1997. Indskriften blev allerede samme år for billedligt publiceret af Jonnes og Rickl, og det efterfølgende er i alt væsentligt baseret på deres grundige arbejde. Se også specielt Schuler 1999.
- 3 Intet andet kendt kongebrev starter sådan, så det er nok, hvad indbyggerne i Tyriaion har ønsket at indlede de tre reproducerede breve med.
- 4 Gallisk navn. Sikkert en (tidligere) lejesoldat, Jonnes & Ricl *ad locum*.
- 5 Tolkes af udgiverne sådan, at kongen vil vinde meget ved det. Men det må vel betyde, at det var en større gave end som så, se linie 24.
- 6 Indskriften har ingen orddeling. Det er normalt, men kan give anledning til tvivl: Jeg har valgt at følge Schulers læsemåde, *enchoriois*, "de oprindelige indbyggere", i stedet for, som udgiverne, "en choriois", ude på forterne, Schuler 1999, 128-129; Jonnes & Ricl 1997, 10-11. Begge læsemåder er mulige, men Schulers læsning forekommer at åbne for den bedste fortolkning, se nedenfor.
- 7 Vel det samme som: organisere træningen, cf. Gauthier vedr. Beroia.
- 8 En *hemiolios* er "finansministeren" for den pergamenske konge. Hans embede svarer til dioiketens hos Ptolemæerne, Müller & Wörrle 2002, 221-223.
- 9 Cf. proceduren i forbindelse med synoikismen Lebedos – Teos, Austin 1981, 40, 44-66. Indtil man dér har fået sit eget af kongen censurerede lovcorpus færdigt, kopierer man dem fra Kos.
- 10 Se ovenfor. Schuler antager, at der er brugt et usædvanligt navn for de oprindelige indbygger netop for at nedtone forskellen mellem dem og efterkommerne af de af kongen placerede soldater. For fyldig argumentation se Schuler 1999, specielt p. 129, cf. Schuler 1996.

Bibliografi i udvalg

- Austin, 1981, *The Hellenistic World from Alexander to the Roman Conquest, Sources in Translation*, Cambridge.
- Bagnall, R.S., 1976, *The Administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt*, Leiden.
- Gauthier, Ph., 1999, *BÉ* nr. 509.
- Gauthier, Ph. & Hatzopoulos, M.B., 1993, *La Loi Gymnasiarchique de Beroia, Meletemata* 16, Athen.
- Hansen, E.V., 1971, *The Attalids of Pergamon*, London.
- Jonnes, L. og Ricl, M., 1997, "A new royal inscription from Phrygia Paroreios: Eumenes II grants Tyriaion the status of a *Polis*", *EA* 29, 1-34.
- Ma, J., *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, Oxford 1999.
- Müller, H. & Wörrle, M., "Ein Verein im Hinterland Pergamons zur Zeit Eumenes' II", *Chi-*

ron 32, 2002, 191-235.

Pleket, H.W., 2000, *SEG* 1997 nr. 1745.

Schuler, Ch., 1996, *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien*, [*Vestigia, Beiträge zur alten Geschichte* 50], München.

Schuler, Ch., 1999, "Kolonisten und Einheimische in einer attalidischen Polisgründung", *ZPE* 128, 124-132.

Philinos-Traktaten og Første Puniske Krigs udbrud

Erik Christiansen

Da nu disse traktater lyder sådan og opbevares skrevet på kobbertavler i ædilernes skatkammer ved Jupiters tempel på Capitolium, må man virkelig med føje undres over historikeren Philinos – ikke, fordi han ikke kendte dem, for det er ikke så underligt, siden endnu i min tid de ældste mænd i Rom og Carthago, som især syntes at interessere sig for statens anliggender, ikke kendte dem; men det forunderlige er, hvad der har givet ham mod til, og hvorledes han er kommet til at skrive det modsatte af, hvad der står i hine traktater, nemlig, at der skulle være en traktat mellem romerne og carthagerne, ifølge hvilken romerne skulle holde sig borte fra hele Sicilien, og omvendt carthagerne fra Italien, og at romerne overtrådte traktaten og brød ederne, de havde aflagt på den, da de første gang gik over til Sicilien. Således siger han nemlig udtrykkeligt i anden bog af sit værk, og det uagtet der aldrig har været, og heller ikke nu er, noget spor af en sådan overenskomst.

Så kategorisk afviser Polyb (3.26) påstanden om, at romerne ved deres overgang til Sicilien for at yde mamertinerne hjælp – og dermed udløste Første Puniske Krig i 264 f.v.t. – skulle have overtrådt en traktat med Karthago om at holde sig væk fra Sicilien (og karthagerne holde sig væk fra Italien), den såkaldte ”Philinos-traktat”. Der er grund til at tage Polyb alvorlig, og i 1958 nøjedes Badian med følgende korte fodnote: ”The supposed treaty of 306 (...) cannot be defended against Pol. III.26,3f.” (Badian 1958, p. 34, note 3).

Polyb er en af de mest agtværdige historieskrivere, vi har fra antikken. Han ville beskrive ”hvordan og i kraft af hvilken statsform romerne undertvang næsten hele den beboede verden i løbet af knap 53 år” (Polyb 1.1.5), fordi ”den lærdom, historien giver os, er den sandeste opdragelse og forberedelse til offentlig virksomhed” (1.1.2). Han var godt rustet til denne opgave. Som fremtrædende politiker i Det Achaiske Forbund havde han medvirket ved de græske beslutninger før udbruddet af Den Tredie Makedoniske Krig i 171 f.v.t. og måtte efter denne som en af tusind gidsler drage til Rom, hvor han blev personlig god ven med fremtrædende romere, især Scipio den Yngre. Han var også godt ”fagligt” uddannet og kunne således i bedste Tkukydid-stil skelne klart imellem en krigs ”årsag” (*aitia*), ”anledning/påskud” (*profasis*) og ”begyndelse” (*arkhê*) (Polyb 3.6, især 3.6.14). I denne sag gør han oven i købet det for en antik skribent ret enestående, at han opsøger og refererer arkivdokumenter.

Ikke desto mindre har der været, og er der fortsat en livlig debat om Philinos-traktatens eksistens. I den nye udgave af Cambridge Ancient History VII.2 fra 1989 akcepteres den af Scullard, mens Hoyos afviser den i sin monografi fra 1998 (pp. 9f. og 41f.). Det er ikke min hensigt her at gå nærmere ind i denne debat. Den er et karakteristisk oldtidshistorisk emne ved stort set at foregå og have foregået på grundlag af det samme materiale (i dette tilfælde siden genopdagelsen af Polyb i 1418), og det er helt i fødselarens ånd at forsøge en diskussion, der udelukkende bygger på kilderne. Jeg har derfor bevidst udeladt Badians detaljerede argumentation fra 1980 (mens Scardigli 1991 ikke har været mig tilgængelig). Det vil dog fremgå senere, at jeg for det afgørende argument vedkender mig min gæld til Toynbee (1965).

De traktater, Polyb har fundet i ”ædilernes skatkammer”, gengiver han i deres helhed således (her som iøvrigt i Erik Fox Maules oversættelse fra 1958):

Den første traktat mellem romerne og carthagerne sluttedes under Lucius Junius Brutus og Marcus Horatius, var der de første konsulter efter kongedømmets fald; det var også dem, der indviede Jupiters tempel på Capitolium; det var 28 år før Xerxes' overgang til Grækenland. Jeg meddeler nedenfor ordlyden af denne traktat i en så nøjagtig fortolkning, som det er mig muligt; thi så stor forskel er der også hos romerne mellem deres nuværende sprog og det gamle, at der er adskilligt i dette, som endog de kyndigste, selv efter et ihærdigt studium, kun med møje kan gøre rede for. Traktaten lyder omtrent således:

”På følgende vilkår skal der være venskab mellem romerne og deres forbundsfæller på den ene side og carthagerne og deres forbundsfæller på den anden. Romerne og deres forbundsfæller må ikke sejle udover Fagernæs [græsk: τὸ Καλὸν ἀκρότήριον], medmindre de tvinges dertil af uvejr eller af fjender; og hvis nogen mod sin villie bliver ført dertil, må han ikke købe noget eller tage noget dér udover, hvad der er nødvendigt til skibets udbedring eller til ofring, og han skal fjerne sig igen inden fem dages forløb. Hvis nogen kommer for at handle, må han ikke afslutte nogen forretning, uden at en udråber eller skriver er tilstede; men betalingen for alt, hvad der sælges i disses nærværelse enten i Libyen eller på Sardinien, skal staten garantere sælgeren. Hvis nogen romer kommer til den del af Sicilien, som carthagerne råder over, skal han i alle måder være juridisk ligestillet med disse. Carthagerne må ikke øve uret imod indbyggerne i Ardea, Antium, Laurentinum, Circeii og Terracina eller mod noget andet latinsk folk, der står under Rom. Hvis der er latinere, der ikke står under Rom, skal de også lade deres byer være i fred; men hvis de tager en af dem, skal de overgive den til romerne i uskadt stand. De må ikke bygge nogen skanse i Latium. Når de som fjender kommer ind i landet, må de ikke overnatte dér.” (3.22)

[3.23 rummer Polybs forklaring til ovenstående.]

Efter denne traktat sluttede de en til, hvori carthagerne har taget Tyros og Utica med, og til Fagernæs føjes endnu Mastia og Tarseion, udover hvilke de ikke vil have, at romerne må røve noget eller anlægge nogen by. Den lyder omtrent således:

”På følgende vilkår skal der være venskab mellem romerne og deres forbundsfæller på den ene side og borgerne i Carthago, Tyros og Utica samt deres forbundsfæller på den anden side. Hinsides Fagernæs, Mastia og Tarseion må romerne ikke røve noget eller handle eller anlægge nogen by. Hvis carthagerne tager en by i Latium, der ikke står under romerne, så må de beholde godset og mændene, men byen skal de give tilbage. Hvis carthagerne fanger folk, der ifølge skreven overenskomst lever i fred med romerne uden dog at være deres undersåtter, må de ikke føre dem til romerske havne; men bliver en ført til en sådan, og en romer dér lægger hånd på ham, skal han være fri. Den samme bestemmelse skal gælde for romerne. Hvis en romer tager vand eller rejseforråd fra en egn, som hører til carthagernes område, må han ikke, idet han således forsyner sig, forurette nogen, som carthagerne har fred og venskab med, og den samme bestemmelse skal gælde for carthagerne. Hvis det sker, skal det ikke være genstand for privat søgsmål, men regnes for en forbrydelse imod det offentlige. På Sardinien og i Libyen må ingen romer drive handel eller anlægge nogen by, og ingen må blive liggende dér, end indtil han har fået proviant eller istandsat sit skib. Hvis uvejr fører ham dertil, skal han skynde sig bort inden fem dage. I den del af Sicilien, som carthagerne råder over, og i Carthago må en romer foretage sig alt og sælge alt, hvad den carthagiske borger har lov til. Det samme gælder for en carthager i Rom.” (3.24)

[Resten af paragraffen rummer Polybs kommentar til denne traktat.]

Den sidste traktat endelig sluttede romerne ved den tid, da Pyrrhos gik over til Italien, førend carthagerne begyndte krigen om Sicilien. I denne traktat stadfæstes alt, hvad parterne tidligere var kommet overens om; men der gøres følgende tilføjelse:

”Hvis det romerske eller carthagiske folk indgår et formeligt forbund med Pyrrhos, skal de gøre det på det vilkår, at det ene folk har lov til at komme det andet til hjælp i det land, der overfalder. Og hvilke af dem, der end trænger til hjælp, skal carthagerne levere skibene til sejladsen ud og hjem; men hvert folk skal udrede solden til sine egne tropper. Carthagerne skal også hjælpe romerne til søs, om det skulle behøves; men ingen af parterne må nøde besætningerne til at gå i land mod deres villie.” (3.25)

[I resten af paragraffen beskriver Polyb de eder, parterne svor på traktaternes overholdelse.]

I 3.27 citerer Polyb først fredstraktaten efter Første Puniske Krig i 241, hvor Karthago afstår Sicilien, og dens ”tillæg” fra 238 efter ”Den Libyske Krig” (romernes ultimative erobring af Sardinien under det karthagiske lejetropsoprør), omtaler dernæst aftalen med den karthagiske general Hasdrubal fra 226 (den såkaldte ”Ebro-traktat”) og slutter således:

Sådan var de retsforhold, der herskede mellem romerne og carthagerne fra begyndelsen og lige til Hannibals tid.

Om Philinos ved vi rent faktisk ikke andet end, hvad Polyb skriver. Det er udover det indledende citat kritiske bemærkninger i første bog, hvor der bl.a. gives følgende karakteristik: ”Ifølge sin hele indstilling og stadige forkærlighed for carthagerne ser nemlig Philinos i alt, hvad disse gør, kun forstandighed, hæderlighed og tapperhed, men i romernes foretagender ser han det modsatte...” (1.14.3).

Vi har imidlertid enkelte spredte oplysninger i andre kilder om romersk-karthagiske traktater før 264. Dem viderebringer jeg i det følgende (i egen oversættelse) i kronologisk rækkefølge efter forfatter.

Cato, origines frg. 84 (Peter):

22 år efter den firetyveårige lange krig brød karthagerne så traktaten for sjette gang.

Diodor 16.69.1 (om år 343, faktisk 348 f.v.t.):

I det år, hvor Lykiskos var arkont i Athen, hvor romerne valgte Marcus Valerius og Marcus Publius til konsul, og hvor den 109. olympiade blev afholdt..., kom der for første gang et forbund i stand mellem romerne og karthagerne.

Diodor 22.7.5 (om år 279/78 f.v.t.):

Efter at have sluttet en alliance med romerne tog karthagerne 500 mænd ombord på deres egne skibe og sejlede over til Rhegion...

Livius 7.27.2 (om år 348 f.v.t.):

Og i Rom blev der sluttet en traktat med Karthagos gesandter, som var kommet for at bede om venskab og forbund.

Livius 7.38.2 (om år 340 f.v.t.):

Rygtet om denne bedrift blev ikke kun kendt i Italien; men også karthagerne sendte gesandter til Rom med lykønskninger og en gave i form af en guldkrone, som blev anbragt i Jupiters tempel på Capitol; den vejede 25 pund.

Livius 9.19.13 (om år 319 f.v.t.):

Og måske eftersom den karthagiske stat var forbundet med den romerske ved gamle forbundstraktater...

Livius 9.43.26 (om år 306 f.v.t.):

Og med karthagerne blev forbundstraktaten det år fornyet for tredje gang, og deres gesandter, som var kommet i den anledning, blev modtaget forekommende og fik gaver.

Livius per. 12 (om år 279/78 f.v.t.):

Traktaten med karthagerne blev fornyet for fjerde gang.

Livius per. 14 (om år 272 f.v.t.):

En karthagisk flåde kom Tarent til undsætning, hvorved karthagerne krænkede traktaten.

Servius, in Aen. 4.628:

”Lad (karthagernes) kyster stå imod romernes” hentyder enten til, at det i traktaten blev fastsat, at romerne ikke måtte nærme sig karthagernes kyster og karthagerne ikke romernes, eller til de førte krige til søs imellem romerne og karthagerne. ”Lad bølgerne slå imod bølger” hentyder til, hvad der ligeledes blev fastsat i traktaterne, nemlig at Korsika hverken var romernes eller karthagernes.

Dio Cassius 11.4 (om udbruddet af Første Puniske Krig):

Men en tilfældig omstændighed brød deres traktat og førte dem i krig. Formelt drejede konflikten sig om Messina og Sicilien; reelt...

Orosius, Historiae adversum paganos 3.7:

Imellem andre ulykker mener jeg også, man må opregne den første traktat med karthagerne, som nemlig blev indgået på denne tid; og det især da der af denne traktat opstod så alvorlige ulykker, at de synes at være begyndt med den. 402 år efter byens grundlæggelse blev der sendt gesandter fra Karthago til Rom, og de sluttede en traktat.

I lighed med Polyb nævner også Diodor og Livius, at romerne og karthagerne sluttede en traktat i 279/78. Eksistensen af denne traktat (”Pyrrhos-traktaten”) synes således ikke at have været til debat, hvad den heller ikke har været siden. Det er da også umiddelbart sandsynligt, at romerne med deres voksende magtområde i Syditalien og karthagerne med deres magtområde på Sicilien har haft en fælles interesse i en alliance imod kong Pyrrhos’ krigeriske ambitioner i vest.

”Philinos-traktaten” synes derimod at få en bekræftelse i Servius’ kommentar til Æneiden, dog med den tilføjelse, at Korsika også var nævnt (som udenfor beg-

ges interessesfære, hvorimod øen var karthagisk i 264 f.v.t. if. Polyb 1.10). Problemet er dog, at vi ikke ved, hvor Servius – der skrev i 300-tallet e.v.t. – har dette fra.

Et andet indicium kunne være Livius' omtale af "Tarent-affæren" i 272 f.v.t., idet vi må spørge, hvad det var for en traktat (*foedus*), romerne hævdede, karthagerne overtrådte ved at sende Tarent en flåde til undsætning. (Mod hvem? Pyrrhos havde på dette tidspunkt trukket sig tilbage til Epiros.) Endnu et indicium kunne være Dio Cassius' lakoniske konstatering af traktatbrud i 264 f.v.t. Problemet er dog, at det græske *spondas* ikke nødvendigvis betyder en konkret traktat.

Vi kommer et skridt længere ved at se på de øvrige traktater. Ifølge Polyb blev den første traktat ("Polyb I") indgået i året efter de romerske kongers fald, dvs. 508 f.v.t. Han nævner dog ikke, hvor han har denne datering fra. Som det vil være de fleste af dette skrifs læsere velbekendt, er Roms tidlige historie behæftet med – mildt sagt! – stor usikkerhed; men Werner Huss (1985, pp. 91f.) anfører dog gode grunde til, at en sådan traktat kan have været indgået på dette tidspunkt. Beviset kan det selvsagt ikke.

Derimod siger Diodor udtrykkeligt, at den første traktat blev indgået i 348 f.v.t., og det er da også sådan, Orosius har læst Livius, der må formodes at være hans kilde hertil. Livius selv skriver kun, at der blev sluttet en traktat i dette år. Polyb giver ikke noget tidspunkt for den anden traktat ("Polyb II"). Hvis 508 er året for indgåelse af "Polyb I", kan "Polyb II" være indgået i 348, men hvis 348 er året for indgåelse af "Polyb I", kan "Polyb II" være indgået i 340 f.v.t., da karthagerne if. Livius sendte et gesandtskab til Rom. At Livius ikke udtrykkeligt nævner nogen indgåelse eller fornyelse af en traktat i denne sammenhæng, er ikke noget tvingende argument herimod. Vigtigere kunne måske være hans bemærkning om eksistensen af "gamle forbundstraktater" (*foederibus vetustis*) i 319 f.v.t. Det kan næppe være møntet på 348/340, men kan naturligvis gå på andre forhold.

Langt vigtigere er, at Livius udtrykkeligt nævner en traktatfornyelse i 306 f.v.t. Det skete "for tredje gang" (*tertio*), og han er konsekvent ved senere at omtale "Pyrrhos-traktaten" som en traktatfornyelse for "fjerde gang" (*quarto*). Hos Polyb er "Pyrrhos-traktaten" imidlertid den tredje i rækken og den sidste før Første Puniske Krigs udbrud. Hvis Livius har talt rigtigt, mangler der således en traktat hos Polyb, og Livius' tal bekræftes vagt af Catos bemærkning om, at karthagerne ved Anden Puniske Krigs udbrud brød traktaten "for sjette gang" (nemlig "Ebro, Sardinien- og Pyrrhos-traktaterne" samt "Polyb I og II" og "Philinos-traktaten?").

Polyb skriver udtrykkeligt, at "Pyrrhos-traktaten" begyndte med at stadfæste "alt, hvad man tidligere var blevet enig om", og det er her, den egentlige tvivl opstår. Det vil nemlig indebære – hvis vi tager hans gengivelse af den foregående traktat ("Polyb II") for pålydende – at karthagerne måtte tage "en by i Latium,

der ikke står under romerne”. Er det tænkeligt, at Rom ville have bekræftet en sådan bestemmelse i 279/78 f.v.t.? Ikke alene havde Rom fået fuld kontrol over Latium ved Latinerkrigens afslutning i 338, men Pyrrhos-krigen havde jo netop sit udspring i, at den romerske magt nu også var ved at udfolde sig i Syditalien!

Imod dette afgørende argument indvender Hoyos (1998, p. 9), at der var tale om en traktatfornyelse i 306, som ”conceivably” kunne have udeladt ”in Latin territory” eller have ændret det til ”in Italian territory’ in a re-engraved version”. Det virker dog ikke særligt overbevisende; jeg kender i al fald ingen parallel til, at man har foretaget en traktatfornyelse ved blot at radere i teksten på den bestående original. Tværtimod ville Polyb have haft et stærkere argument, hvis han havde kunnet påpege, at karthagerne havde akcepteret denne ændring uden tilsvarende ændringer eller justeringer af ordlyden i karthagisk favør.

Dermed er ”Philinos-traktaten” ikke bevist; men dens eksistens er dog sandsynliggjort på trods eller snarere på grund af Polybs skarpe afvisning.

Man kunne også spørge, om det var denne traktats eksistens, som gjorde, at det romerske senat ifølge Polybs fremstilling af krigsudbruddet (1.11.1-3) ikke støttede forslaget om at undsætte mamertinerne i Messana, som blev gennemtruffet af konsulerne. Det kan der dog også have været andre grunde til.

Tilbage står imidlertid at forklare Polybs fremstilling. Der er ingen grund til at beskyldte ham for direkte løgn. Hvorfor skulle han da overhovedet have nævnt Philinos’ påstand? Der er heller ingen grund til generelt at beskyldte ham for at være hyllet i romersk partiskhed (jf. generelt Walbank 1995 = 2002, pp. 258ff.). Ganske vist var der vel grænser for, hvor meget han ville genere sine romerske venner; men hans vurdering af den romerske historieskriver Fabius Pictor (1.14f.) gives sammen med og er lige så kritisk som hans ovenfor citerede karakteristik af Philinos, og han slutter direkte sin afvisning af traktaten ved at skrive følgende, der ikke blot er pro-romersk:

Hvis altså nogen går i rette med romerne med hensyn til overgangen til Sicilien af den grund, at de i det hele taget indgik venskab med mamertinerne og siden på deres opfordring kom dem til hjælp, og det, skønt disse ikke alene havde forbrudt sig mod Messene, men også mod Rhegium, vil hans uvillie derover synes velbegrunder; men hvis nogen tror, at de brød eder og aftaler ved at gå derover, er det indlysende, at han ikke kender sammenhængen. (3.26)

En anden mulighed er, at Polyb ikke kunne læse teksten. Vi ved ikke, hvor gode hans latinkundskaber var. Som citeret ovenfor (3.22) skriver han selv om den første traktat, at det er ”en så nøjagtig fortolkning”, som det er ham muligt, og hans efterfølgende konstatering af de vanskeligheder, ”endog de kyndigste” har

med ældre latin, tyder på, at han har søgt bistand til det sproglige, når han fandt det nødvendigt.

Det er på dette punkt, Toynbee (1965, p. 553) har givet det afgørende argument: Traktatens eksistens var "not in the public interest". Den var derfor blevet fjernet eller blev holdt skjult for Polyb, fordi dens ordlyd var en belastning for romernes påstand om det altid retfærdige i deres krige og om den "puniske troløshed" som årsagen til De Puniske Krige. Det så ikke godt ud, hvis der bag krigen lå et romersk traktatbrud, og det er måske ikke noget tilfælde, at Polybs fremlæggelse af traktatsspørgsmålet ligger i forlængelse af spørgsmålet om udbruddet af Anden Puniske Krig, hvor karthagerne ifølge Polyb (3.21) dels benægtede Ebrotraktatens eksistens, dels benægtede, at de var bundet af den, hvis den eksisterede.

Dette rejser selvfølgelig spørgsmålet om, hvorfor romerne brød traktaten, eller hvorfor nogle fremtvang afsendelsen af det romerske ekspeditionskorps på trods af den bestående aftale, eller med andre ord hele spørgsmålet om udbruddet af Første Puniske Krig. Det har der været ført en endnu længere debat om (som oftest med inddragelse af traktatsspørgsmålet); men det vil jeg ikke gøre meget ud af her, blot nævne det vel nok til dato mest interessante bud herpå, Hans-Joachim Gehrkes artikel fra 2002. Ifølge Gehrke havde de romerske beslutningstagere ikke forestillet sig et årelangt opgør med Karthago, men en hurtigt overstået krig om Messina og en let romersk sejr. Hans erklærede parallel er udbruddet af Første Verdenskrig, hvor det, beslutningstagerne forestillede sig som en sejrsparade, der ville være slut inden jul, som bekendt udviklede sig til mange års opslidende, ødelæggende – og i virkeligheden meningsløse kampe.

Note

Jeg har ofte gjort brug af dette emne i min undervisning som øvelse i historisk metode, og det vil føre for vidt at takke de kolleger og studerende, som med deres kritiske spørgsmål og forsøg på andre udlægninger har bidraget til at skærpe min agumentation; men jeg vil gerne sige min kone, *cand. mag.* Dorith Madsen tak for en kritisk gennemlæsning af den her bragte version.

Litteratur

- Badian, Ernest, 1958 *Foreign Clientelae, 264-70 BC*. Oxford. 1980 "Two Polybian treaties", *Miscellanea di Studi Classici in onore di Eugenio Manni I*. Roma, pp. 159-169.
- Gehrke, Hans-Joachim, 2002 "Die Römer im Ersten Punischen Krieg", Jörg Spielvogel (Hg.), *Res publica reperta. Zur Verfassung und Gesellschaft der römischen Republik und des frühen Prinzipats. Festschrift für Jochen Bleicken zum 75. Geburtstag*. Stuttgart, pp. 153-171.
- Hoyos, B.D. 1998 *Unplanned Wars. The Origins of the First and Second Punic Wars*. Berlin & New York.

- Huss, Werner, 1985 *Geschichte der Karthager*. (Handbuch der Altertumswissenschaft 3.8). München.
- Scardigli, B., 1991 *I trattati romano-cartaginesi*. Pisa.
- Scullard, H.H., 1989 "Carthage and Rome", *Cambridge Ancient History* 7.2, 2nd ed., pp. 486-569.
- Toynbee, Arnold, 1965 "The treaties between Rome and Carthage", *Hannibal's Legacy. The Hannibalic war's effects on Roman Life I*. London 1965, pp. 519-555.
- Walbank, Frank W. 2002 *Polybius, Rome and the Hellenistic World. Essays and Reflections*. Cambridge.

Krig og folkelig politikk i republikkens Roma¹

Knut Ødegård

Historikeren har en stor fordel sammenlignet med samfunnsviteren, han har lov til å være etterpåkløkk. I studiet av den romerske republikk har historikere i mange århundrer fokusert på hvorfor og hvordan republikken gikk under som politisk system og ble erstattet av et keiserdømme. Selv om dette åpenbart er et sentralt spørsmål, bidrar ofte historikerens etterpåkløkskap til ensidig fokusering på aspekter som direkte kan knyttes til denne overordnede tematikk. Dermed kan man stå i fare for å rekonstruere en fullstendig skjebnebestemt historie, der alle utviklingstrinn ubønhørlig leder i samme retning. Virkeligheten er ikke slik, i enhver historisk utvikling finnes det faktorer som under andre omstendigheter kunne ledet til helt andre resultater. De tradisjonelle forklaringene på republikkens utvikling i realiteten bygget på svært tynt kildemateriale og helhetsbildet består av en lang rekke svært vakleворne konstruksjoner. Rokker man ved noen av dem, faller hele bildet i knas. Selv om dette ikke ennå har fått fullt gjennomslag i oversiktsbøker om republikkens historie, har forskere de siste tiårene revet ned mye av det spinkle fundamentet, og i denne artikkelen skal jeg forsøke å skape konturene av et nytt bilde av den romerske republikken, der den romerske borgermassen gjennom sin funksjon som soldater, hadde en avgjørende innvirkning på republikkens utvikling og at det politiske liv i Roma i denne perioden i langt større grad enn tidligere antatt var karakterisert av folkelig deltagelse.

Kildene til den romerske republikken er av en slik art at vi sjelden kan følge den politiske utviklingen i detalj. Dette er egentlig kun mulig i enkelte perioder av det 1. årh. f.Kr., først og fremst takket være de unike kildene Cicero og Caesar. Men på denne tiden var allerede republikken som politisk system så forandret at man kan ane konturene av enestytet. For å forstå utviklingen som leder fram til denne situasjonen, er det fornuftig å forlate den annalistiske måten å forklare politisk utvikling på og heller konsentrere seg om utviklingslinjer i langt tidsperspektiv. Av denne grunn vil jeg i denne artikkelen bevege meg over en lang tidsperiode, fra det 4. århundre og fram til ca. 150 f. Kr. På denne måten håper jeg å kunne få fram de aspekter jeg mener er sentrale for å forstå utviklingen av den romerske republikken.

Hva var folkelig politikk i Roma?

Slik som kildene til antikk historie nå en gang er, nemlig fragmentariske og fåtalige, så er det ikke uten videre lett å vite hva som var folkelig politikk. Kildene vi har er uten unntak skrevet fra toppen, folkelig politikk var enten lite interessant eller en uverdigg og høyst tvilsom beskjeftigelse.

Jordutdeling og stryking av gjeld er den nærmest trøttende gjennomgangsmelodien i folkelig politikk i antikken. Vi kan legge til at utdeling av penger og korn også hører med i samme genre. Men lista slutter neppe der. Etter min mening er det virkelig sterke folkelige krav i romersk politikk *krig*, og da særlig lønnsom krig. Det er nettopp det faktum at krig også var ønskelig fra elitens side som førte til flere århundres relativt stabilt styresett i Roma. Statens funksjon og målsetning var kort og godt den samme for brede sosiale lag. Roma var en stat bygget for krig og ekspansjon, krigen var så sentral på alle felter av samfunnet at man nærmest, med Claude Nicolet, kan si at krig for romerne var en biologisk nødvendighet. Slik bred folkelig oppslutning om krig over lang tid var neppe helt normalt i antikke samfunn, og jeg skal komme inn på noen mulige årsaker til denne krigsbegeistringen i det romerske samfunn senere. Som illustrasjon kan man nevne at i perioden ca. 350-150 f. Kr. kan kun 10-12 år ha vært uten krig i en eller annen form. Når man da hører at Senatet ønsket krig i Dalmatia 157 fordi folket ellers ville bli dekadente av for lang fredsperiode, bør det vel være klart at romernes forhold til krig var av en slik art at vi med vår tids negative innstilling til krig stiller med et klart handicap som historikere. Slik langvarig konsensus for krig var for eksempel ikke tilfellet i Athen. Men det er et interessant fenomen at i det 5. århundrets Athen var folket ofte pådrivere for aggressiv utenrikspolitikk. Det var faktisk heller eliten som forsøkte å bremse krigføringen, ganske enkelt fordi de måtte betale for massens krigerske ønsker.

Med dette utgangspunkt kan vi forsøke å se på romersk politikk i republikken i langt tidsperspektiv. Politikk er ikke bare embetsmenn og folkeforsamling, i borgerens rolle lå det ikke bare en forventning om å delta i avstemninger, men også å tjene kollektivet som soldat. Selv om romerne differensierte klart både juridisk og symbolsk mellom borgeren som soldat og borgeren som sivil, må man ta hele virkeligheten med i en analyse. Derfor kan det være oppklarende å ta utgangspunkt i den militære ordning, som etter vanlig forestilling blant antikkhistorikere er grunnleggende for å forstå hvilke rettigheter borgeren hadde.

Bakgrunnen: Militær og politisk utvikling ca. 400-200 f.Kr.

Hoplitalanks og stenderkamper

Romerne introduserte hoplitalanksen fra nabofoiket etruskerne, enten sent på 600-tallet eller på 500-tallet. Det er mer eller mindre allment akseptert at det

romerske census-systemet som delte borgerne inn i politiske og militære enheter (*centurier*) basert på eiendom, nærmest forutsetter eksistensen av en rekruttering av borgermassen i hoplitfalanks. I den romerske tradisjonen forbindes census og centuriesystemet med Romas sjette konge, Servius Tullius, som skal ha regjert på 500-tallet og som i den romerske historietradisjonen fikk æren av det meste som hadde med politisk og militær organisering å gjøre. Som i Hellas var dette en måte å slåss på som mobiliserte en stor del av den mannlige befolkningen i tette fylkinger bevæpnet med skjold, lange lanser og sverd til nærkamp. Hoplitfalanksen markerte et skifte fra aristokratenes krigsfølge av slekt og følgesvenner til en mer organisert krigstaktikk under statens kontroll. I så måte var falanksen et resultat av statens økende innflytelse på bekostning av den enkelte slekt. Samtidig er det utvilsomt at romernes adopsjon av hoplitfalanksen danner bakgrunnen for ytterligere sosiale endringer. Disse prosesser har man ment å kunne påvise i Hellas, og også i Roma kan mange trekk ved den politiske utviklingen i de påfølgende hundreårene ha hatt sin bakgrunn i nettopp militærstrategien. Bredere lag av befolkningen får større betydning og mer vekt politisk. På et vis kan kanskje avskaffelsen av kongedømmet og innføringen av republikken, tradisjonelt i 509, oppfattes som en virkning, selv om det også kan karakteriseres som et aristokratisk kupp. Men hoplitfalanksen er i hvert fall en helt nødvendig bakgrunn for kampene mellom patrisiere og plebeiere, som preget første del av republikken, fra 500 til ca. 300. Patrisierne var avhengig av plebeierne i krig, dermed måtte de også gradvis avgi politisk makt. En milepæl i utviklingen kom med erobringen av nabobyen Veii i 396. Territoriet ble beslaglagt og delt ut til romerske borgere og knapt 10 år etter ble ikke mindre enn fire nye regionale borgerenheter, *tribus*, opprettet i det nye territoriet. Dette må ha ført til at langt flere enn tidligere fikk tilstrekkelig eiendom til å kvalifisere som soldater.²

Ekspansjonen fortsatte og det i et høyere gir, særlig etter midten av 300-tallet. Den romerske krigføringen mellom ca. 350 og 250 førte til dominans både i Italia og på de nærmeste øyene. Store arealer av konfiskert jord ble delt ut til romerske borgere, og ikke mindre enn 8 nye *tribus* kom til i de nye territoriene i perioden 358-299. Men vel så viktig var kolonigrunnleggelser i de erobrede områdene. Koloniene som ble grunnlagt var stort sett av latinsk rett og kolonistene ble derfor borgere av den nye staten. Selv om kolonistene gjerne kunne rekrutteres fra Romas allierte stater, må man nok regne med at mange romere med lite eller ingen eiendom, sa fra seg den romerske borgerretten mot jord i en latinsk koloni. Selv om dette på et vis reduserte de romerske mannskapsressursene, var det en fin måte å konvertere eiendomsløse romere til kolonister med latinsk rett og nok eiendom til å kvalifisere til de hærkontingenter som koloniene måtte stille til disposisjon for Roma.

Ekspansjonen på 300- og begynnelsen av 200-tallet kommer altså brede lag av folket til gode, og derfor er det heller ikke overraskende at ekspansjonen tilsynelatende skjer uten innsigelser hverken fra høy eller lav i det romerske samfunnet. Utdelinger av jord til borgerne og kolonigrunnleggelser må også ha fått følger for hvordan folkeforsamlingene ble sammensatt.

Comitia centuriata var sannsynligvis den eldste og reflekterte borgermassen som hær, i og med at de 193 stemmeavdelingene (centuriene) opprinnelig ser ut til å ha vært rekrutteringsbasen for hæren (se også nedenfor). Kriteriet for hvilken gruppe man ble plassert i var formue. I perioden ca. 300-100 f. Kr. opererte romerne med 5 formueklasser (på 400-tallet kanskje bare to eller tre?), pluss ridderne på toppen og *proletarii*, borgerne uten formue, på bunnen. Systemet fungerte slik at de velstående var fordelt på mange stemmegrupper, mens de fattige var plassert i noen få. Siden man begynte avstemningen fra de rikeste centuriene og fortsatte til man hadde fått et flertall av centuriene for eller imot et forslag, må det ha vært svært ofte at de fattigste centuriene ikke engang ble innkalt for å stemme. Den ideologiske basis for dette i høy grad udemokratiske prinsippet var det Claude Nicolet har kalt det geometriske likhetsidealet som gjennomsyret romerstaten.³ Vel var det slik at noen hadde mer å si politisk, men på den annen side var det også disse gruppene som måtte yte mest, både i militærtjeneste og militærskatt, siden begge deler ble fordelt med basis i centurieinndelingen.

Jordutdelingene til romerske borgere i løpet av 300- og 200-tallet må ha ført til at flere romere fikk eiendom som kvalifiserte dem til en av de fem censusklassene. Vi vil neppe noensinne få vite hvor mange borgere som var registrert i hver av disse klassene, og vi har også få muligheter til å anta noen form for antallsmessig forhold mellom klassene. Men i takt med forskningens større konsentrasjon om folkelig deltagelse i den romerske republikken har i hvert fall spørsmålet om centurieforsamlingen var mer demokratisk enn tidligere antatt blitt reist.

Manippelhæren

Under ekspansjonen på slutten av 300-tallet skjer det også viktige endringer av militærtaktisk art. Den klassiske hoplitfalanksen ble på denne tiden forlatt til fordel for manippelen, en taktisk enhet på ca. 120 mann. Årsaken til denne nyordningen må ha vært romernes motstandere i Syd-Italia, samnittene, som visste å utnytte sitt ulendte territorium til en form for geriljakrigføring. Den gamle hoplitfalanksen var lite egnet til ulendt terreng, den forutsatte slag mellom folk som på sivilisert vis tok oppstilling på en passende slette. Manippelhæren bestod av mer selvstendige, mindre avdelinger som godt kunne brukes i klassiske feltslag, men som også kunne operere uavhengig av hverandre. Den romerske manippelhæren var delt opp i tre linjer, hver med sin utrustning. Men det var ikke lenger

formuen som var avgjørende for hvilken linje man ble plassert i, men erfaring. De unge og ferske *hastati* i første linje med kastespyd og sverd måtte i kampens hete vike plassen for andre (*principes*) og tredje (*triarii*) linje, som bestod av garvede veteraner med sverd og lanse. Manipelhæren med sin betoning av erfaring og dyktighet framfor byrd og formue må ha virket som en dynamisk samfunns- endrende faktor. Og det tok faktisk heller ikke mange generasjonene før de politiske endringene meldte seg. De siste stridsspørsmål mellom patrisiere og plebeiere ble løst gjennom å gjøre beslutninger i *concilium plebis*, heretter oftest kalt tribusforsamlingen, bindende for hele romerfolket i 287 med *Lex Hortensia*. På grunn av krigføring og ekspansjon var plebeierne, eller i hvert fall de mer velstående blant dem, blitt fullstendig likeverdige politisk med patrisierne.

Et annet aspekt bør også nevnes, behovet for kollektiv militærtrening. I hoplitfalanksen var det fremste poenget å holde linjen, en *manipulus* derimot var skapt for hurtige manøvrer og bevegelighet. Selv om direkte kildebelegg mangler, må det langt større spekter av manøvreringsmuligheter som lå i manipelinndelingen ha ført til større behov for trening. Først mot slutten av det 3. århundre ble romerne i stand til virkelig kreativ bruk av de bevegelige delene i hæren, særlig av en general som Scipio Africanus. Behovet for trening må derfor jevnt ha økt etter hvert som taktiske mulighetene gradvis ble innsett. Med cohort-inndelingen av den romerske hæren, sannsynligvis fra det sene 3. eller første halvdel av 2. årh., ble den taktiske enhet enda større og kravet om enhetlig bevegelse i kamp enda viktigere. Denne utviklingen av militærtaktikken fra det sene 4. århundret av bærer i seg kimen til den profesjonelle armeen

Reform av rekruttering og comitia centuriata

En vel så viktig endring var relatert til rekrutteringssystemet. Opprinnelig var rekruttering basert på centurieinndelingen, som medførte at de rike lag av befolkningen bar mye tyngre rent militært enn den fattige delen av befolkningen. På den ene siden ga dette makt til kravene om større politisk tyngde for de velstående, på den annen side var det en svært dårlig utnyttelse av mannskapsressursene. Mannskapssituasjonen kan meget vel ha vært årsaken til at den velstående delen av borgerne gikk med på å la en større del av borgermassen få del i privilegiet å stille i hæren. Men også utviklingen av manipelhæren med sin vektlegging av erfaring framfor byrd må ha virket i samme retning. Løsningen ble å forlate centuriesystemet og i stedet bruke tribus, de territoriale enhetene, som rekrutteringsbasis. Siden borgerne der ikke var organisert etter formue, men etter hvor de bodde, fikk alle borgere tilnærmet lik rett til å stille i hæren. Dessuten kunne man nå utnytte fullt ut militært de store mannskapsressursene som fantes i den romerske staten. Når denne forandringen skjedde er uklart, men de fleste antar rundt

midten av 200-tallet eller i tiårene etterpå. Det er fristende å sette dette i sammenheng med en annen politisk nyhet, en reform av centurieforsamlingen, som må ha skjedd etter 241, men sannsynligvis før 218. Denne reformen innebar at forholdet mellom de øverste formueklassene ble forandret, slik at man ikke lenger kunne oppnå et rent flertall med stemmene til ridderne og 1. censusklasse alene. Dessuten ser det ut til at de yngre årsklassene i 1. klasse fikk større betydning, siden det ble bestemt at den første centurien som skulle stemme, den såkalte *centuria praerogativa*, bestandig skulle trekkes ved lodd fra *iuniores* av 1. formueklasse, dvs. de mellom 17 og 45 år med formue på minst 100 000 ass. Årsaken til at denne centurien ble trukket ut fra *iuniores* og ikke *seniores* (de over 45 år) kan muligens forklares med at det var *iuniores* som bar de tyngste byrdene som soldater. Det å stemme først var ikke bare en ære, romerne tilla den første stemmegivningen stor vekt som religiøst varsel og den første centurien til å stemme fikk derfor stor betydning for utfallet av valget. Selv om mye med centuriereformen er uklart, er det et faktum at en av våre kilder for perioden, Dionysios av Halikarnassos (*Antiquitates Romanae* 4.21.3), skriver at reformen forandret centurieforsamlingen i demokratisk retning. Manippelhær, tribus som rekrutteringsbasis og centuriereform er altså tre viktige elementer i utviklingen av folkelig politisk makt i 300 og 200-tallets Roma.

Militærtjeneste og folketall

La oss nå se på forholdet mellom militærtjeneste og folketall for å sette den videre utvikling inn i bredere demografisk sammenheng. Jeg har nevnt at rekruttering basert på centuriesystemet var en dårlig utnyttelse av mannskapsressursene. La oss nå se hvor mange prosent av borgermassen som tjenestegjorde i hæren på noen utvalgte tidspunkt på 300 og 200-tallet. Vår hovedkilde for perioden, Titus Livius, gir oss med jevne mellomrom borgertall, og for mange år er det også mulig å anslå, om enn noe upresist, hvor mange legioner romerne rekrutterte. Problemet er at vi svært sjelden har mulighet til å kryssjekke disse tallene mot andre kilder. Det ser ut til å være en generell holdning blant historikerne at borgertallene er suspekter fram til 200-tallet, men at de i hovedsak kan aksepteres etter dette.⁴ Antallet soldater er derimot langt vanskeligere å anslå. Man bør derfor ta de eksakte tallene som her presenteres med en klype salt. Men mitt poeng her er heller ikke å vite nøyaktig antall soldater i enkelte år, kun å anslå en andel soldater i forhold til befolkningen. For argumentasjonen her er det ikke avgjørende om en proSENTSATS er noen poeng for høy eller lav, men heller hvilke generelle utviklings-trekk som kan spores over tid. For at tallene skal være mulige å sammenligne har jeg tatt utgangspunkt i fem år hvor romerne var involvert i større kriger. I 293 var romerne i ferd med å avslutte de langvarige krigene mot samnittene, 251 er godt

og vel midtveis av den 1. puniske krig, mens 218 og 203 er i henholdsvis begynnelsen og slutten av den 2. puniske krig. For å få med utviklingen inn på 100-tallet har jeg til slutt tatt med året 168, under den 3. Makedonske krig.

I 293 var sannsynligvis fire legioner rekruttert, det tilsvarer 18 000 mann og ca. 7 % av borgermassen. I 251 har jeg gått ut fra at romerne også hadde 4 legioner i felten, og i tillegg ca. 30 000 mann i flåten. Det er mulig at det siste tallet er å ta for godt i, for det er meget mulig at romerne var så uvante med sjøen at de sørget for å rekruttere en stor andel av flåten fra allierte stater. Det totale antall soldater i 251 var altså 48 000 mann, eller i overkant av 16 % av borgertallet. Under den 2. puniske krig anslår Brunt borgertallet til 330 000 i 218 og 235 000 i 203, nedgangen skyldes bl.a. høye romerske tap. I 218 stilte romerne, ifølge Brunt, med 6 legioner eller ca. 27 000 mann i hæren og kanskje ca. 20 000 i flåten, i alt 47 000 mann, eller ca. 14 % av borgertallet. I 203 var situasjonen kraftig forandret. Ikke mindre enn 20 legioner var i felten, selv om flere av dem neppe var fullt besatt, Brunt antar ca. 60 000 mann, pluss ca. 30-35 000 i flåten, i alt ca. 90 000 mann eller 38 % av borgertallet. 203 er vel å merke ikke noe eksepsjonelt år, i 212 var f.eks. hæren etter all sannsynlighet langt større, kanskje 20 000 mann flere. I det siste året, 168, var ifølge Brunt hæren på 58 200 mann, pluss flåten som kun meget hypotetisk kan settes til ca. 15 000 mann, i alt 73 200, eller 23 % av borgertallet.

Som man kan se, stiger den prosentvise andelen jevnt og trutt fram mot slutten av det 3. århundre. I 168 er prosenten betydelig lavere enn i 203, men 23 % er likevel meget høyt. Det første poenget med disse tallene er at en andel på nesten 40 %, som i 203, ville vært umulig med centuriesystemet som rekrutteringsbasis, og man kan dermed forstå hvorfor systemet ble lagt om på 200-tallet.

Det bør understrekes at disse tallene, særlig fra slutten av det 3. århundre av, er forbløffende høye. Man må huske på at romerne normalt rekrutterte blant *iuniores*, dvs. den gruppen av borgere som var mellom 17-45. Selv om dette også tallmessig må ha vært den største gruppen av borgere, kan altså gamle og helt unge normalt trekkes fra. Dette medfører at byrden statistisk sett ble desto større for *iuniores*. Med de ekstreme behov for soldater som meldte seg under den 2. Puniske krig er det ikke forunderlig at romerne var nødt til å gå til ekstreme virkemidler, som f.eks. i enkelte år å kalle ut 16-åring, gamle og til og med utruste slaver mot løfte om friheten. Men et annet fenomen bør også understrekes. I tillegg til at en stor andel av borgermassen ble rekruttert på slutten av 200-tallet, hevder enkelte forskere at den gjennomsnittlige tjenestetiden ble lengre. Her kan vi ikke stille opp noen eksakte tall, men den mest toneangivende forsker på dette feltet, W.V. Harris, antyder at tjenestetiden kan ha kommet opp i mellom 12-16 sesonger på denne tiden.⁵ Sesonger fordi man tradisjonelt slåss om sommeren i antik-

ken, men på denne tiden er det en klar tendens i retning av helårs krigføring, særlig fordi krigene i stigende grad utover 200-tallet ble ført utenfor Italia. Spørsmålet om hvor mange sesongers militærtjeneste som var det normale, er tett knyttet sammen med spørsmålet om hvor mange borgere som faktisk hadde nok eiendom til å kunne stille som soldater. Om det var en høy andel *proletarii*, må man anta at tjenestetiden var lang. Var det derimot færre *proletarii*, må man forvente at folk ble sjeldnere rekruttert fordi det var flere å ta av. Våre kilder sier ingenting om dette spørsmålet, som er av en slik fundamental betydning for den sosiale utviklingen i perioden.

Peter Brunt hevdet at bortimot halvparten av de romerske borgerne i 203 var eiendomsløse. Hvis dette var tilfellet, ville det altså bety at romerne dette året rekrutterte bortimot 100 % av borgerne med eiendom. Brunt bygger dette på en liten notis hos Livius (24.18), hvor det anføres at censorene i 214 var spesielt strenge og slo til mot omkring 2000 *iuniores* som hadde sluppet unna militærtjeneste uten gyldig grunn. Brunt oppfatter dette som at de 2000 var de eneste kvalifiserte borgere som ikke hadde gjort militærtjeneste til da. Siden man har en rimelig god oversikt over både folketall og antall borgere i hæren, var Brunts konklusjon at andelen *proletarii* var mellom 40 og 50 % av det totale borgertall. Dette bygger på en misforståelse av teksten. Det er åpenbart at Livius skriver om 2000 *iuniores* som har *sneket* seg unna militærtjenesten. Poenget er derfor også at de blir straffet gjennom å bli plassert sammen med feigingene som hadde overlevd katastrofeslaget ved Cannae i 216. Om de 2000 ikke var blitt utkalt fordi det ennå ikke hadde vært behov for dem, slik Brunt antar, så skulle det heller ikke vært noe behov for å straffe dem.

Det er nok sannsynlig at andelen *proletarii* av det totale borgertall har vært langt lavere enn det Brunt antar. I mangel av direkte kilder til dette spørsmålet, kan man i stedet peke på de mange jordutdelinger til romerske borgere som vi enten vet fant sted eller som vi kan anta fant sted i løpet av 200-tallet. Områdene som ble konfiskert av romerne i det sabinske området i 290 førte til at romerne for første gang forstod hva rikdom var, står det i et lite fragment av den romerske historieskrivingens far, Fabius Pictor (*FGrHist* 809, F27). De romerske borgerne fikk der utdelt 7 *iugera* hver, mens store områder ble leid ut til romerske borgere av quaestorene. Siden vår hovedkilde Livius ikke er bevart for perioden 293-218, er det få sikre informasjonen om lignende jordutdelinger i denne perioden, men opprettelsen av de to tribuser Velina og Quirina nordøst for Roma i 241 må sannsynligvis ha vært forårsaket av jordutdeling til romerske borgere i disse områdene.

De kolonier som ble anlagt på 200-tallet var for en stor del av latinsk type. Kolonistene ble trolig rekruttert både blant romerne og blant allierte. En romersk borger ville miste sin romerske borgerrett, men han ville samtidig få jord og bor-

gerrett i den nye byen. Siden koloniene måtte stille soldater til romernes krigføring, kan koloniseringen ha ført til at større mannskapsressurser ble tilgjengelige for romerne.

I konklusjon er det derfor sannsynlig at andelen romerske borgere med nok eiendom til å kvalifisere som soldater, var langt høyere enn det Brunt og de fleste forskere antar. Men hvordan utviklet dette seg etter Hannibalskrigens slutt i 201?

Jordutdeling og kolonisering i det 2. årh.

Umiddelbart etter den 2. puniske krig, dvs. rundt år 200, får man den vanlige runden etter en større krig med jordutdelinger. Scipios veteraner ble først forsynt, som rimelig var, med jordutdeling i Syd-Italia. I 173 kom neste runde med mer jord, denne gangen 10 *iugera* i Gallia Cisalpina og Liguria til alle som meldte seg. Det var til og med mulig for latinere å få jord, selv om de fikk kun 3 *iugera* hver. Så langt unna Roma var det altså tydeligvis mer jord tilgjengelig enn hva romerne selv kunne klare å ta seg av. Nærmere Roma, i det fruktbare området rundt Capua, som romerne konfiskerte i 211, ble det etter mye om og men bestemt å leie ut jord for en moderat pris til romerske borgere. Koloniseringen tas også opp igjen og rundt 20 kolonier anlegges i perioden 197-177. Men noe nytt skjer i koloniens formelle status. Fram til 181 gikk man fram på den tradisjonelle måten, med grunnleggelse av latinske kolonier på strategiske steder. Men den latinske statusen må tydeligvis ha vært oppfattet som upopulær, og selv med meget generøse jordtildelinger var det vanskelig å finne kolonister til den siste latinske koloni som ble grunnlagt, Aquileia i 181.⁶

Allerede noen år tidligere hadde romerne begynt å grunnlegge en ny type kolonier med romersk borgerrett. Romerne hadde riktignok allerede på 300-tallet grunnlagt små garnisonsbyer med rundt 300 romerske borgere og kalt dem kolonier, men de som kom til fra 180-tallet av, var helt klart modellert på de latinske koloniene, som ikke bare var garnisoner, men selvstyrte byer. De første borgerkolonier av den nye typen var Mutina og Parma i 185, Potentia og Pisaurum i 184. Alle hadde sannsynligvis 2000 kolonister hver.⁷ Men det later ikke til at de nye borgerkoloniene var noen særlig større suksess enn de sene latinske koloniene. I hvert fall er det merkelig at antallet kolonister ikke var høyere enn 2000, som er betydelig lavere enn for eksempel i grunnleggelser 100 år tidligere.⁸ Det er i hvert fall et faktum at etter grunnleggelsen av kolonien Luna i 177 ble ingen nye kolonier grunnlagt før Auximum i 128 og da var situasjonen på mange måter forandret.

Hvorfor var koloniseringen på 180 og 170-tallet så mislykket i forhold til 100 år tidligere? Man kan anføre at det ikke lenger var så sterkt militært-strategisk behov for kolonier etter Hannibalskrigens slutt. På den annen side må Senatet, som vanligvis oppfattes som den viktigste aktøren bak koloniseringen, tydeligvis

ha sett et behov også på 170-tallet, siden nye kolonier ble forsøkt opprettet. Det later heller til å være folket som ikke lenger var særlig ivrige. Tar man med at ikke bare romere, men også latinere fikk motta jord i utdelingene i Nord-Italia i 173, ser det altså ut til at de romerske borgerne ikke lenger var spesielt interessert i den tradisjonelle folkelige politikken jordutdeling og kolonisering.

Økonomiske fordeler av krig

Det er selvfølgelig mulig at både kolonier og jord var for langt unna Roma, men i så fall kan det neppe ha vært prekære økonomiske forhold blant de romerske borgerne. Det er to muligheter. Enten var det flere romere med middels stor eiendom enn man vanligvis antar, og som derfor ikke behøvde å vurdere å melde seg som kolonist og som heller ikke hadde behov for å sikre seg jord langt unna Sentral-Italia. Eller så var det mer lønnsomt og lokkende å kombinere arbeid på en liten familiegård med militærtjeneste. Disse to mulighetene utelukker ikke hverandre. Det er absolutt en mulighet at krigføringen i løpet av det sene 4. og det 3. århundre ikke hadde ført til noen allmenn proletarisering av borgerne. Og selv om antall proletarii økte, kan det også ha blitt flere borgere med nok jord til å kvalifisere til den 1. censusklassen enn tidligere.

Det er vanlig å hevde at Senatets posisjon ble betydelig styrket i løpet av Hannibalskrigen 216-200 og at første halvdel av det 2. århundre dermed var karakterisert av en politikk som kun eliten hadde gevinst av. Jeg tror heller at de folkelige mål i politikken forandret seg. Nøkkelen ligger i de kriger romerne satte i gang etter 200, særlig østover, mot de hellenistiske kongedømmene. Denne krigføringen førte enorme rikdommer til Italia. Det er hevet over enhver tvil at eliten fikk mer enn sin del av kaka, men jeg tror det er flere trekk som tyder på at også folket visste å utnytte situasjonen. Man må først og fremst huske på at når romerne i centurieforsamlingen i 200 vedtok å erklære krig mot kong Filip av Makedonia hadde de allerede i nesten 20 år ført krig kontinuerlig med en svært betydelig andel av sine borgere. Faktum var at selv om den romerske hæren formelt sett bestod av småbønder, var den i praksis på god vei til å bli en profesjonell hær. Det som skjer rundt 200 til forskjell fra for eksempel 100 år tidligere er at krigens betydning for den enkelte borger har forandret seg. Det er derfor bare naturlig at også den vanlige soldat i økende grad både var fristet av og sikkert også i stor grad var avhengig av, de inntekter som krigføring førte med seg. Det er åpenbart at det ikke var soldatlønnen som fristet, den var på latterlige lave 4 ass og var kun ment som en kompensasjon. Men etter 200 var det helt andre summer som ventet både i form av pengeutdelinger etter seier og ikke minst krigsbytte

Pengeutdelinger etter seierrike kriger er ofte attestert i kildene. Hvor mye som ble gitt, varierte etter krigenes karakter og kommandantens generøsitet, men det

er et interessant faktum, om ikke spesielt overraskende, at summene hadde en tendens til å øke fra det sene 3. århundre av. Selv om pengeutdelingene ikke normalt var til å bli rik av, må noen av dem likevel ha vært viktige for den enkelte soldat. Scipio Africanus' pengeutdeling etter sin triumf i 201 utgjorde for eksempel 6 måneders lønn for en vanlig soldat, mens Aemilius Paulus ga mer enn et års soldatlønn i 167. Men pengeutdelingen kan kun ha vært toppen på isberget. Den store fristelsen ved soldatlivet var å få en del av krigsbyttet. Vi har dessverre ingen mulighet til å anslå størrelsen på krigsbyttet og den enkelte soldats del av dette i forskjellige perioder. Våre kilder er uten unntak pro-romerske og går naturlig nok ikke i detalj på slike uverdige felter. Men også en patriotisk forfatter som Livius peker av og til på krigsbytte som en viktig årsak til at folk meldte seg til krigstjeneste, for eksempel i forbindelse med den 3. Makedonske Krig i 171. Polybios beskriver i detalj den meget organiserte romerske måten å samle krigsbytte på, selv om man nok kan tvile på om det bestandig gikk så ryddig for seg.

Det er derfor sannsynlig at ikke bare den velstående eliten, men også den vanlige borger, så på krigføring som en akseptabel og lønnsom aktivitet. Ut fra det kjennskap vi har til eiendomsmønsteret i republikken er det helt klart at en småbonde satt på et stort arbeidsoverskudd. For de aller fattigste av bøndene måtte dette brukes for å supplere inntekten fra jordlappen. I et preindustrielt jordbruk som det romerske var det få muligheter for dette. Lønnsarbeid i innhøstingstida kunne nok gå an, men krigstjeneste ga helt andre muligheter for store gevinster og ga i tillegg sosial anseelse, noe lønnsarbeid ikke gjorde. For dem med noe større eiendom må også inntekt fra krig ha vært attraktivt, særlig fordi disse kunne ha råd til å kjøpe slaver for å hjelpe til med jordeiendommen mens gubben var borte for å slåss.

Fra å se på krig som en verdig og naturlig del av borgerlivet som også førte med seg ære og jordutdeling, ser det ut til at de romerske borgere fra slutten av 200-tallet i større grad så på krigføring som en næringsvei. Derfor var ikke lenger kolonisering og jordutdeling populært, folk ville kort og godt ha krig mot velstående stater. Makedonia og Seleukideriket var fine saker, Spania var bønn i bøtta. På denne bakgrunn kan man forstå hvorfor Gracchernes lovgivning var dømt til å mislykkes: de romerske borgerne var ikke lenger bondesoldater, de var blitt leiesoldater.

Noter

- 1 Dette bidraget, og alt annet jeg har bedrevet som kan kalles historie, er vanskelig å tenke seg uten Johan som diskusjonspartner og inspirator.
- 2 Særlig om man skal tro de overleverte folketellingene i denne perioden: I 459 skal tallet på borgere ha vært 117 319 (Livius 3.24), mens det i 393 skal ha steget til 152 573 (Plinius den eldre *Naturalis Historia*, 33.16). Med en slik moderat økning må trolig den sterke territoriale tilveksten ha betydd en solid formueøkning blant borgerne. Men de tidlige census-tallene bør absolutt tas med mange klyper salt.

- 3 C. Nicolet, *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*, Paris 1976 (på engelsk som *The World of the Citizen in Republican Rome*, London 1980).
- 4 Dette er f.eks. konklusjonen til den største autoriteten på romersk demografi, P. Brunt i det monumentale arbeidet *Italian Manpower*, Oxford 1971, s. 32-33.
- 5 W.V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.*, Oxford 1979, s. 45 n. 1.
- 6 Koloniseringen av Aquileia var en langdryg affære, sannsynligvis fordi det var vanskelig å finne kolonister. Senaten debatterte saken i 183, kolonister ble rekruttert i 181, men det ser ikke ut til at kolonien fungerte før 1500 nye kolonister ble rekruttert i 169.
- 7 Antallet kolonister er riktignok kun attestert for Mutina og Parma.
- 8 Tidligere kolonigrunnleggelser der antall kolonister er overlevert: Cales (334) og Luceria (314): 2500 kolonister (Livius 8.16.14, 9.26.5); Interamna Lirenas (312) og Sora (303): 4000 kolonister (Livius 9.28.8, 10.1.1-2); Alba Fucens (303): 6000 kolonister (Livius 10.1.2). Ved grunnleggelsen av Venusia (291) skal antallet ha vært 20 000 ifølge Dion. Hal. *Ant. Rom.* 20.17, men 6000 er nok et mer sannsynlig tall.

Spartacus

En glemt myte?

Jesper Carlsen

”Hurra for de ’dårlige’ kilder”
(Johan Henrik Schreiner)

Historien skrives som oftest med udgangspunkt i store statsmænd som for eksempel Cæsar og Augustus. Det kan derfor forekomme paradoksalt, at en romersk slave som Spartacus har opnået udødelighed, men det skyldes formentlig, at modsætningerne i antikken mellem slaverne og deres ejere kun meget sjældent tog form af omfattende væbnede oprør. Disse var begrænset til to slaveopstande på Sicilien i anden halvdel af 2. årh. f. Kr. og Spartacus-opstanden i Italien i 73-71 f. Kr. (Bradley 1989). Den sidstnævnte blev til gengæld allerede sagnomspunden i antikken, og dens karismatiske leder er mere eller mindre berettiget blevet en af historiens tragiske helteskikkelser.

Spartacus-opstanden var temaet for en international konference afholdt i Blagoevgrad i 1977 i anledning af dens 2050 årsdag. Den officielle begrundelse for afholdelsen af konferencen i denne by i Bulgarien var, at Spartacus stammede fra dette område af det antikke Thrakien, hvis man accepterer en tekstrettelse i Plutarchs Crassus-biografi (Plutarch, *Crassus* 8.2). Konferencens akter blev publiceret i 1981 af Det bulgarske Videnskabsakademi i Sofia under den tunge latinske titel *Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a.* De 29 bidrag på engelsk, tysk, italiensk, fransk og russisk kom også fra forskere, som repræsenterede lande uden for den daværende østblok, herunder Japan, Italien og England, og som ikke alle var erklærede marxister. Som de fleste kongresberetninger spænder artiklerne meget bredt og er af meget forskellig karakter og lødighed, men publikationen er interessant af flere grunde. 2050 år er ikke noget indlysende jubilæum, men dets højtideligholdelse i Bulgarien antyder, at lederen af antikkens største slaveoprør var blevet en af ’den realiserede socialismes helte,’ der som martyr i et oprør mod den herskende klasse kunne være en inspirationskilde for nutidens undertrykte folkeslag (Rubinsohn 1987, ii-iii). Samtidig er det vist den hidtil eneste kongres alene viet til Spartacus-opstanden, selv om temaet langt fra var usædvanligt på dette tidspunkt.

Den moderne udforskning af Spartacus begyndte for alvor at tage fart i løbet af 1970'erne, og fra 1980 og de følgende godt 10 år udkom en lang række undersøgelser med Spartacus i centrum. Nogle af disse var populærvidenskabelige med et klart politisk sigte, men også i de mere seriøse værker og artikler er den politiske tendens tydelig (Orena 1984 og Rubinsohn 1993). Siden murens fald er Spartacus derimod næsten forsvundet ud af antikhistorikernes interessefelt. En søgning under Spartacus i den tyske database *Dyabola* giver godt 30 titler, som fordeler sig med en tredjedel i perioden 1971-1980 og halvdelen fra 1981-1990. Efter 1990 er der derimod kun registeret fem titler, og tre af disse stammer fra 1992. De tilsvarende tal fra bibliografien *L'Année philologique*, som principielt tilstræber fuldstændighed indenfor alle discipliner, er noget højere, men tendensen er præcis den samme. Godt tyve titler er registeret i årene 1971-1980 og knap tredive i perioden 1981-1990, mens der i de seneste 10 år kun er optegnet en halv snes stykker.¹

Disse tal skal sammenholdes med, at der i samme periode er blevet publiceret det største antal bøger og artikler nogensinde inden for antikforskningen, hvilket afspejles blandt andet i den eksplosive vækst i antallet af sider i *L'Année philologique* (Scheidel 1997, 287-289). Tilbagegangen i absolutte tal dækker således over et relativt langt større fald i interessen for Spartacus, selv om gladiatorer aldrig har været genstand for så megen interesse som i disse år. Ridley Scotts Oscar-belønnede film "Gladiator" med Russell Crowe i hovedrollen genoplivede ikke alene de historiske storfilm om Romerriget, som ellers forekom en uddød genre i Hollywood efter den økonomiske katastrofe med Joseph K. Mankiewicz's storfilm "Cleopatra" i 1963 (Carlsen 1996). Den gav også anledning til et hav af udstillinger og bøger om gladiatorkampe, som antikforskningen ellers omhyggeligt havde undgået at beskæftige sig med i mange år. De organiserede blodige kampe i amfiteatrene stemte ikke overens med Oplysningstidens idealiserede billede af det romerske samfund, men den mest berømte gladiator, Spartacus, fik altså ingen renæssance af den nye interesse for gladiatorkampenes betydning og funktion.

Denne artikel vil først i meget summarisk form skitsere den antikke Spartacus-tradition, som har været genstand for flere indgående analyser (Levi 1972; Stampacchia 1976; Schuller 1985, 290-292; Bradley 1989, 136-139). Dernæst vil den analysere fremstillingen af Spartacus, således som de kommer til udtryk ikke alene i forskellige mere eller mindre videnskabelige undersøgelser fra det forrige århundrede, men også i fiktion i form af romaner og skuespil samt i spillefilm. Artiklens formål er således ikke kun et forsøg på at genoplive Spartacus som en central historisk skikkelse, men den har også et bredere sigte med sin indholds- og intentionsanalyse af spillefilm og skønlitteratur, som spiller en stadig større rolle i historieformidlingen.

Den antikke Spartacus-tradition

De antikke kilder til Spartacus-opstanden, der som bekendt begyndte på en gladiator-skole i Capua i 73 f. Kr. og efter en række sammenstød forskellige steder i Italien blev nedkæmpet af Crassus i 71, er få og sene. De to mest sammenhængende beretninger findes hos Plutarch i hans Crassus-biografi (*Crassus* 8-11) og i Appians "Borgerkrigene" (*Bella Civilia* 1.116-121), som begge er skrevet på græsk i første halvdel af 2. årh. e.Kr. Der findes imidlertid spredte henvisninger til slaveoprøret allerede hos Cæsar (*Bellum Gallicum* 1.40.5-6) og forskellige steder hos Cicero, men det blev tilsyneladende første gang indgående behandlet i tredje og fjerde bog af Sallusts *Historiae*. Dette værk er i lighed med de relevante bøger af Livius' *Ab urbe condita* kun fragmentarisk overleveret, men i kejsertiden er der allusioner til Spartacus og slaveopstanden i Italien hos mange forfattere i forskellige sammenhænge. De mest udførlige er Frontinus i hans *Strategemata* og Florus (2.8.20), hvis kortfattede *Epitome* bygger på de tabte bøger af Livius i lighed med den sene og kristne historiker Orosius (5.24).²

Dette forholdsvis begrænsede kildemateriale, som måske også omfatter et vægmaleri fra Pompeii (Fig. 1; Kolendo 1980), har været genstand for mange analyser, som har forsøgt at rekonstruere slaveoprørets forløb så præcist som muligt. Dette er en praktisk talt umulig opgave, fordi kilderne ikke kun er uenige om så centrale spørgsmål som slavernes antal og deres etniske sammensætning, men også om oprørernes strategi eller måske mangel på samme. Nogle undersøgelser er derfor meget snævre og har behandlet mere eller mindre centrale detailproblemer af opstanden som for eksempel Spartacus' offer af sin hest inden det afgørende slag (Plutarch, *Crassus* 11.6; Kamienik 1967-1968 og 1987, 39-41) og kvinders deltagelse i opstanden (Kamienik 1987, 38-39; Doi 1989b). Spartacus' for-



Fig. 1: Vægmaleri fra Pompeii, hvor en mand til hest rammes af en lanse. Hans navn angives som Spartacus, og fremstillingen kan minde om Appians beskrivelse af Spartacus' død: "Spartacus blev såret i låret af et lansestød og sank i knæ, men holdt skjoldet foran sig og værgede sig mod angriberne, indtil både han selv og en mængde af hans folk blev omringet og faldt" (BCiv. 1.120).

søg på at føre oprørshæren over til Sicilien ved hjælp fra kilikiske sørøvere er den episode, som har påkaldt sig mest opmærksomhed, men der er stadig ingen enighed om hverken dets formål eller tidspunkt (Plutarch, *Crassus* 10.3; Maroti 1961 og 1989 contra Kamienik 1972, 1981 og 1993).

De antikke kilder giver intet entydigt billede af Spartacus, hvilket uden tvivl afspejler forskellige traditioner. Plutarch skriver, at Spartacus ”ikke blot var meget modig og stærk, men også mere intelligent og civiliseret end venteligt ud fra hans kår og mere helleniseret end hans stamme” (*Crassus* 8). Nogle forskere har foreslået, at hele Plutarchs fremstilling bygger på Sallust, der omtaler Spartacus som *princeps gladiatorum* (*Historiae frag.* 90) og beskriver ham som ”meget stærk i krop og på sjæl” (*Historiae frag.* 91: *ingens ipse virium atque animi*). Det må dog ikke glemmes, at Sallusts værk ikke er overleveret i sin helhed, og at Plutarch kan have haft andre tabte kilder til sin rådighed, herunder Livius (Levi 1972; Bradley 1989, 139). Andre, sene kilder som Eutropius (6.7.2) og Orosius (5.24.5) skildrer Spartacus som en meget vanskelig modstander for romerne, og de sammenligner ham begge med Hannibal. Orosius (5.24.18) omtaler dog også opstanden som *fugitivorum bellum* og *gladiatorum bellum*, og samme tendens kan findes hos andre forfattere, hvor sammenligningerne er noget mindre flatterende. Ifølge Tacitus var Tacfarinas, som var leder af en omfattende opstand i Nordafrika under Tiberius, ikke andet end en simpel røver (*latro*), og han paralleliseres med Spartacus (*Annales* 3.73.3).

Det negative billede af slaveopstanden og dens ledere, som kan findes første gang hos Cicero, bliver fuldt udfoldet hos Florus. Han skammer sig over at skulle betegne slaverne som fjender, og han ved ikke, hvorledes han skal benævne krigen (2.8.20; Wallinga 1992). Florus omtaler ikke alene Spartacus som *latro*, men opregner også hans lidet glørværdige karriere fra lejesoldat over desertør til røver og gladiator: *ille de stipendario Thrace miles, de milite desertor, inde latro, deinde in honorem virium gladiator* (2.8.20.8). På den anden side hævder Florus også i sin fremstilling, at slaverne organiserede sig (næsten) som en romersk hær, og hos Appian lægges vægten ligeledes på Spartacus’ militære bedrifter, og det gentages, at han engang havde været romersk soldat (*Bella Civilia* 1.116; Kolendo i *Spartacus* 1981, 71-77).

Det er således meget klart, at der allerede i antikken fandtes betragtelige nuanceforskelle i opfattelsen af Spartacus-opstanden og dens leder. Kilderne er imidlertid ikke homogene og lader sig næppe placere entydigt i en venligsinde tradition, der skulle gå tilbage til Sallust, og en fjendtlig Livius-tradition (Stampacchia 1976, 151-160). Det kan ikke undre, at man genfinder mange af de samme uenigheder i den moderne forskning omkring Spartacus-opstanden, men forskellene skyldes ikke alene kilderne. De forstærkes i høj grad af forskernes baggrund

og politiske overbevisning. I det følgende afsnit skal der derfor gives en kort præsentation og vurdering af de vigtigste nyere bidrag til denne forskningsdiskussion inden den afsluttende indholdsanalyse af Spartacus-skikkelsen i skønlitteratur og på film.

Den moderne forsknings opfattelse af Spartacus

Den ældre forskning om Spartacus-opstanden har været genstand for flere omfattende historiografiske undersøgelser og kan derfor med undtagelse af den marxistiske forskning forbigås i denne sammenhæng (Brockmeyer 1979, 43-73; Oréna 1984; Rubinsohn 1993). Også antikforskningen var i Sovjetunionen underlagt partiet, og den blev ensrettet fra begyndelsen af 1930'erne. Forskningens udgangspunkt blev spredte bemærkninger om antikken hos Marx, Engels, Lenin og ikke mindst Stalin. Sidstnævnte udviklede således en tese om 'en tofaset slave-revolution', der forklarede republikkens undergang som et resultat af slaveopstandene i 2. og 1. årh. f. Kr. Da slaverne i samarbejde med germanerne i 3.-5. årh e.Kr. fremtvang en modmagt, resulterede det i den såkaldte slaveholderstats sammenbrud og overgangen til feudalismen. Spartacus-opstanden var således en moralsk sejr for slaverne, og denne klassekamp, som var drivkraften i den historiske udvikling, blev et eksempel til efterfølgelse for arbejderne i de kapitalistiske lande (Korževa 1979; Tvarnø 1982, 14-16 og Rubinsohn 1987).

Denne opfattelse fik sit tydeligste udtryk hos A.V. Mišulin, hvis monografi om Spartacus-opstanden udkom på russisk første gang i 1936, mens den reviderede anden udgave blev oversat til tysk under titlen "Spartacus. Abriss der Geschichte des großen Sklavenaufstandes" (1952). Ifølge Mišulin er Spartacus-opstanden udtryk for ægte klassekamp, og slaverne sammenlignes uden tøven med en revolutionær massebevægelse: "Die Kleinbauern, die sich dem Massenaufstand der Sklaven angeschlossen hatten, erhoben sich unter der Führung der Sklaven – als der wichtigsten Klasse – gegen die Sklavenhaltergesellschaft. Die Bewegung hatte also den Charakter einer echten revolutionären Massenbewegung angenommen; auch darin unterscheidet sie sich von den früheren Sklavenbewegungen" (Mišulin 1952, 67).

Trods den store leder mislykkedes opstanden som følge af splittelserne i slavehæren, der beskrives som henholdsvis venstreafvigelse og småborgerlig indflydelse fra bønderne, der ikke ville afskaffe slaveriet, men kun ønskede deres jord tilbage. Parallellerne til den indenrigspolitiske udvikling i Sovjetunionen i 1930'erne er tydelige, og Mišulins værk blev stærkt kritiseret for dets manglende kildegrundlag af andre sovjetiske forskere efter 'tøbruddet' på den 20. partikongres i 1956 (Štaerman 1969, 263-264; Utchenko 1986, 159-162; Rubinsohn 1987, 7-9).

Mišulins værk forblev længe en af de sjældne Spartacus-biografier, og kvaliteten af de forholdsvis mange monografier om opstanden udgivet i 1970'erne og

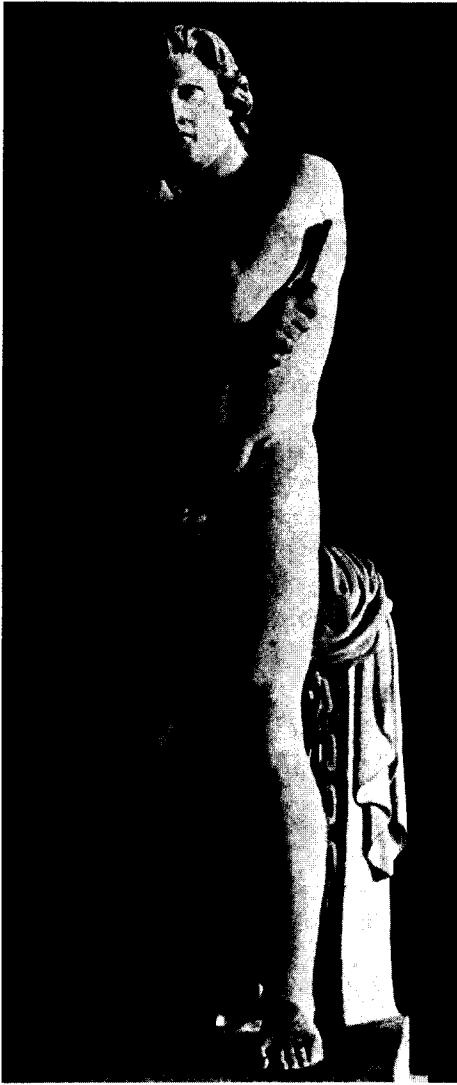


Fig. 2: Den første statue af Spartacus blev udført af D. Foyatier i 1830 og opstillet i Tuileries i Paris.

uzenten". Bogen blev udgivet i en populærvideenskabelig serie på Det socialistiske Enhedspartis forlag, men udkom også i Vesttyskland, men den var ikke enestående. Armin Jähnes "Spartacus. Kampf der Sklaven" (1986) var en anden rigt illustreret fremstilling af Spartacus-opstanden og dens sociale kontekst, som blev udgivet i DDR, mens Werner Raith "Spartacus. Wie Sklaven und Unfreie den römischen Bürgern das Fürchten beibrachten" (1981) som antydet af undertitlen

1980'erne er meget svingende. Jeg vil nøjes med at fremhæve to mindre bøger, der begge udkom i 1979, fordi man næsten ikke kan finde større forskelle i fortolkningen af kilderne til de samme begivenheder af fremtrædende og anerkendte antikforskere.

Rigobert Günthers "Der Aufstand des Spartacus" med den sigende undertitel "Die großen sozialen Bewegungen der Sklaven und Freien am Ende der römischen Republik" er på mange måder et godt eksempel på den ortodokse marxistiske opfattelse af Spartacus efter Mišulin. I forordet citeres de få steder, hvor Marx og Lenin har udtalt sig om Spartacus, og herefter følger en detaljeret gennemgang af opstandens forløb, hvor de antikke kilder refereres og harmoniseres uden metodiske overvejelser (Tvarnø 1982, 65-66; Schuller 1985, 295-296). Spartacus-opstanden, som kun fylder den første tredjedel af bogen, forsøges derefter sat ind i en større sammenhæng. Günther beskriver ikke alene de sicilianske slaveoprør, men behandler også Gracchernes reformforsøg og folketribunen Saturninus under den noget tvivlsomme overskrift "Die Klassenkämpfe der freien Kleinprod-

på forsiden var et bidrag fra en forfatter med tilknytning til den alternative venstrefløj i Forbundsrepublikken. Bogen fik ikke helt uden grund en meget hård medfart af vesttyske antikhistorikere.³

Enestående i sin tese og fortolkning af Spartacus-opstanden var derimod Antonio Guarinos "Spartaco. Analisi di un mito" (1979), som gav international genlyd. Året efter blev bogen oversat til tysk og kan i denne sammenhæng næsten ses som et revisionistisk svar på de østtyske værker. Ifølge Guarino er Spartacus-opstanden slet intet slaveoprør, men derimod et uorganiseret bondeoprør i de underudviklede egne af Italien. Myten om Spartacus opstod allerede i samtiden, fordi romerne efter først at have undervurderet gladiatorerne lige efter deres flugt overvurderede dem. I virkeligheden var Spartacus ikke andet end en guerillaleder, selv om romerne tilskrev ham både et program og en langsigtet strategi: "Spartakus wurde in ihren Augen eine art Hannibal, mit allen guten und schlechten Seiten dieser berühmten Persönlichkeit, und die Propaganda der Oligarchie bemühte sich, aus Crassus eine Art neuen Scipio zu machen, der 'einen Marsch auf Rom' durch die Rebellen verhinderte und der vermuteten, aber in Wirklichkeit unhaltbaren Strategie des Spartakus seine eigene plumpe Strategie entgegensetzte" (Guarino 1980, 16). Guarino fremfører sin provokerende tese med stor kraft, men trods enkelte overbevisende momenter mangler tolkningen som helhed belæg i kilderne og har ikke vundet almindelig genklang (Stampacchia 1980; Schuller 1985, 293-295; Meister 1986; Rubinsohn 1993, 96-97). Værket er imidlertid et vigtigt bidrag til udforskningen af Spartacus-opstanden, fordi det stiller kritiske spørgsmål ved den idealiserende fortælling om Spartacus, som man ikke kun finder i de populærvidenskabelige fremstillinger af marxistisk observans, men som siden oplysningstiden især kan findes inden for andre genrer end historieskrivningen.

Spartacus i skønlitteratur og på film

Spartacus blev i løbet af det 18. og 19. årh. et symbol på kampen for frihed, men han blev præsenteret på forskellig vis i forskellige kunstarter (Figs. 2 og 3). Han var hovedpersonen i flere skuespil, og den første tragedie, der var skrevet af B.J. Saurin (1706-1781), blev opført i Paris i 1760 og siden også i andre europæiske byer. At kalde denne tragedie for et historisk drama vil dog være lidt af en tilsnigelse. De to hovedpersoner hedder ganske vist Spartacus og Crassus, men handlingen og de øvrige personer i skuespillet er fri fantasi. Tragediens omdrejningspunkt er således kærligheden mellem Spartacus og Crassus' datter, som går i døden sammen (Müller 1905, 15-17)!

Det idealiserede billede af Spartacus fik især gennemslagskraft i tysk digtning, hvor en lang række romaner og dramaer skildrede den ædle slave over for de hovmodige og blodtørstige romere. G.E. Lessing (1729-1781), der var en af den tyske

oplysningstids centrale skikkelser, havde planer om en antityrannisk tragedie med Spartacus som helt. Den store østrigske dramatiker, F. Grillpazer (1791-1872) tumlede med tilsvarende planer (Muszkat-Muszkowski 1909, 13-73). I Tyskland fik Spartacus-skikkelsen i løbet af 1800-tallet undertiden både en national og en social drejning. I A. Ruges uopførte opera fra 1840'erne var Spartacus således blevet germaner, og revolutionerne i 1830 og 1848 formindskede ikke antallet af romaner og skuespil af meget forskellig kunstnerisk kvalitet. Stoffet blev ofte behandlet med meget stor frihed betinget af aktuelle begivenheder, hvis ikke et kærlighedsdrama stod i centrum (Müller 1905, 18-50; Muszkat-Muszkowski 1909 og Olivova 1979).

Med denne popularitet er det næppe en tilfældighed, at den mest direkte politiske udnyttelse af Spartacus-skikkelsen fandt sted i Tyskland under 1. verdenskrig. En gruppe revolutionære marxister, som var imod krigen, udgav fra 1916 en række politiske breve, der var underskrevet Spartacus. Gruppen, der blandt andet omfattede Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg og Clara Zetkin, fik derfor navnet Spartakusforbundet, og selv efter det i 1918/1919 skiftede navn til Tysklands Kommunistiske Parti forblev Spartakusforbundet en del af det officielle navn: Kommunistische Partei Deutschlands (Spartakusbund). Mordene på Karl Liebknecht og Rosa Luxemburg i 1919 føjede nye navne til listen over revolutionære martyrer og føjede nye dimensioner og associationer til navnet Spartacus. Når marxistiske vesttyske studenter i 1969 kaldte deres organisation 'Spartacus', påberåbtes den antikke tradition kun indirekte og gennem Liebknecht og Luxemburg (Schuller 1985, 289; Jähne 1986, 179). Det samme gjorde sig gældende i Danmark, hvor der i større byer i 1970'erne og 1980'erne fandtes bogcafeer ved navn Spartakus. Det var samtidig navnet på et forlag og et tidsskrift med tilknytning til Danmarks Kommunistiske Studenter, der var tæt forbundet med det Moskva-tro Danmarks Kommunistiske Parti.

Spartacus forblev således både direkte og indirekte en af de store revolutionære martyrer, og da arbejderidrætten vandt frem i mellemkrigstiden, var den veltrænede gladiator et oplagt symbol at anvende i denne sammenhæng. Internationale sportsstævner under navnet 'Spartikader' blev afholdt i Prag, Moskva og Berlin i 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne, og nationale spartikader blev fortsat afholdt i Sovjetunionen og de socialistiske lande efter 2. verdenskrig. Idrætsforeninger i mange lande blev også opkaldt efter Spartacus. De mest berømte er nok Spartak Moskva og Spartak Praha, men der findes også en klub ved navn Spartacus i Oslo.⁴

Den mest massive anvendelse af Spartacus-skikkelsen fandt fortsat sted inden for skønlitteraturen. Han er hovedpersonen i en lang række historiske romaner på mange sprog, og de fleste er med god grund gået i glemmebogen, da de ikke på

nogen måde er stor litteratur. I Sverige udgav Sixten von Gegerfelt en digtsamling med titlen "Spartacus. Kampvårs" (1920), som både i indhold og titel mere var inspireret af de tyske revolutionære end af den romerske slave. Gegerfelts politiske holdning blev delt af Edvin Trettondal, der skrev skuespillet "Spartacus, frihedsdrama i fem akter" (1946), hvor slavehæren som ægte revolutionære skaber ejendomsfællesskab og lighed mellem kønnene.

Mere overraskende havde Spartacus også symbolværdi på den modsatte politiske fløj i Sverige. Ivar Hjerténs roman "Spartakus. Historisk roman" (1934) er således bemærkelsesværdig i flere henseender. Thrakeren Spartacus har ikke kun blå øjne, men er også arier. Oprørets formål er nok at føre slaverne ud af Romeriget, men Spartacus vil også at skabe et helt nyt disciplineret bondesamfund nord for Alperne. Den romerske republik er derimod dømt til undergang, fordi demokratiet undergraver ledernes autoritet. Kampen for friheden forvandles imidlertid til en socialistisk revolution af demagoger og er dermed dømt til fiasko: "Nu är det proletärens tur att bli diktator. Leve proletariatets diktatur." Disciplinen smuldrer mod Spartacus' vilje, og han beskrives som "en ensam människa mitt i en flock af rytande odjur." Hjerténs Spartacus er således ingen bolsjevik, men derimod en stærk og ædel hersker, der egentlig var kongesøn. Som påpeget af Conny Svensson i hendes artikel om Hjerténs roman har Spartacus-skikkelsen i denne udgave mange træk, hvor inspirationen fra Mussolini og Hitler er mere end tydelig, og Hjerténs bog er heller ikke fri for antisemitiske tendenser (Svensson 2002).

Hjerténs fremstilling af Spartacus som en forløber for Mussolini er ganske usædvanlig, men det er parallellerne mellem antikken og forfatterens samtid derimod ikke, selv om Hjertén i romanens forord afviser det kraftigt. Et godt eksempel kommer fra Danmark, hvor Niels P. Jørgensen kort efter 2. verdenskrig udgav en roman om Spartacus under titlen "Krigen mod Rom" (1947). Her understreges den samtidshistoriske parallel af forfatteren selv på bogens bagside: "Jeg har valgt Slavekrigen som Emne og Spartacus som Centralfigur for min Bog. Mon ikke – naar alt kommer til alt – han har mest at fortælle vor Tid. Han kæmpede mod *Uret*, for *Frihed*. Vi har vist lært lidt om disse Ting – ogsaa at vi skal stå Vagt om dem" (Carlsen 1993, 306). En anden dansk forfatter, Leck Fischer, skrev skuespillet "Magtens brød" (1956), hvor Spartacus-opstanden ikke kun danner ramme om generationskonflikter. Dramaet skildrer også de moderates dilemma under oprørets polarisering som en slags kommentar til mange socialdemokraters position under Den kolde Krig. Også hos Leck Fischer æder slaverevolutionen sine egne, og hans beskrivelse af Spartacus-opstanden vakte ikke begejstring blandt danske venstreorienterede. Den fremtrædende kommunistiske forfatter, Hans Kirk, kaldte således Fischers skuespil

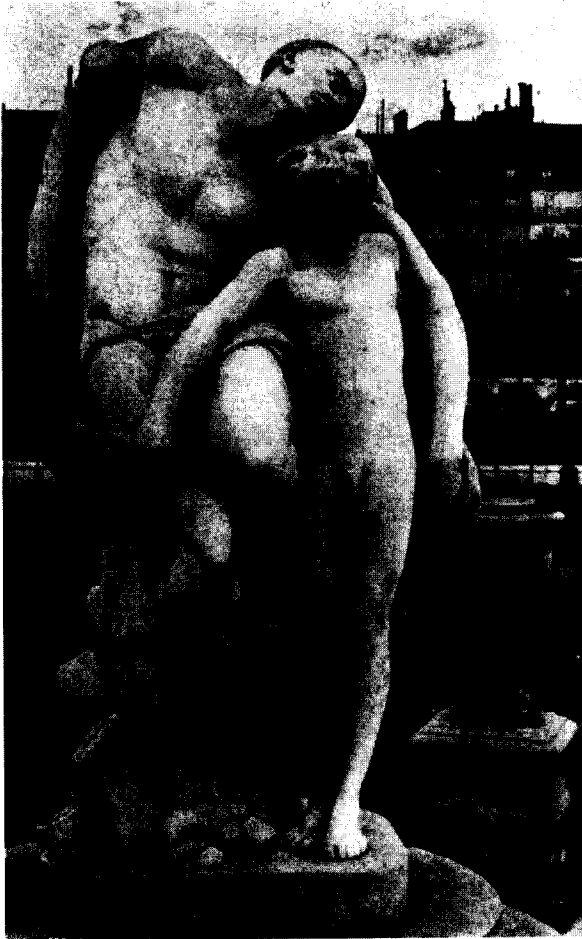


Fig. 3. E.L. Barrias fremstillede i 1871 Spartacus som en ung mand, der sværger at hævne sin gamle ven.

for både reformistisk og sentimentalt (Kirk 1969, 189).

Niels P. Jørgensens og Iver Hjerténs romaner var ikke enlige svaler, og inspirationen fra samtiden er ligeledes meget tydelig i periodens to internationale bestsellers: Arthur Koestler "The Gladiators", som udkom første gang 1939, og "Spartacus" (1951) af Howard Fast, der begge blev oversat til bl.a. dansk og svensk. Koestlers roman er kunstnerisk set måske langt den mest vellykkede i sin desillusionerende skildring af oprøret, som mislykkes, fordi idealisten Spartacus og den brutale Crixus bliver uenige om taktikken. Spartacus kan i oprørets begyndelse ikke forhindre blodbad på uskyldige civile, hvilket resulterer i modterror og en eskalering af konflikten.

Efter oprettelsen af et nyt samfund, solstaten, bliver Spartacus langsomt, men sikkert forvandlet til en almindelig politiker, der gerne forhandler med Roms fjender, og for hvem hensigten helliger midlet. Begejstringen i solstaten forsvinder hurtigt og afløses i stedet af indre strid og utilfredshed, som kulminerer i en proces mod nogle af Spartacus' gamle våbenfæller. Inden da var gladiatorerne blevet skildret som en slags senat i solstaten, men med stærke mindelser om en centralkomite, der hurtigt mistede sin magt til en ny enehersker: "De daglige rådslagninger var nu reduceret til en kortvarig og betydningsløs formalitet" (139). Romanen afspejler således i høj grad Koestlers egne erfaringer. Han havde meldt sig ind i kommunistpartiet i 1931, men for-

lod det igen i 1938 efter at have deltaget i Den Spanske Borgerkrig (Schuller 1985, 297-300).

Koestlers roman er vist glemt af de fleste i dag, mens Fasts roman huskes og genoptrykkes ind i mellem. "Spartacus" blev oprindeligt udgivet på forfatterens eget forlag, fordi ingen forlægger i McCarthy-periodens USA turde udgive en roman, som hylder slavernes voldelige kamp mod undertrykkelsen, og som var skrevet af en erklæret kommunist. I Europa udkom oversættelserne af romanen da også på kommunistpartierne forlag, og Fast fik i 1953 Stalin-prisen. Hos Fast er Spartacus ingen kongesøn, men en ægte proletar, hvis familie har været slaver i tre generationer. Slaverne lever under umenneskelige vilkår, som giver mindelser om de nazistiske arbejdslejre, og Varros bemærkning om 'talende redskaber' (*De re rustica* 1.17.1) citeres flittigt, selv om Fast tilskriver den Cicero. Romerne skildres som fordærvede, og blandt andre Crassus er homoseksuel. Gladiatorene er derimod 'de bedste soldater, der nogensinde har gået på Italiens jord', og Spartacus ved, at slaverne må vinde eller forsvinde. Han drømmer om at skabe en ny verden, og slaverne kalder ham for far og rejser et monument over deres elskede leder, som tiltaler dem 'kammerater'. Parallellen mellem Spartacus og Stalin er således tydelig (Svensson 2002, 16-19), men denne persondyrkelse og klassekampen blev nedtonet, da Fasts roman blev filmatiseret i Hollywood.

Romanen blev i 1960 indspillet med Kirk Douglas som Spartacus og fuld stjernebesætning i de øvrige roller. Laurence Oliver spillede Crassus, og Peter Ustinov vandt en Oscar for sin birolle som gladiatortræner. Også Charles Laughton og Tony Curtis ydede fine præstationer som henholdsvis den illusionsløse senator Gracchus, der redder Spartacus' hustru og nyfødte søn, og en ung slave, der følger Spartacus til den bitre ende. Kirk Douglas var også filmens producent, mens instruktøren var Stanley Kubrick, og filmen vandt i alt fire Oscars (Scarborough 1978; Harris 1995; Carlsen 1996, 15-17 og Wyke 1997, 57-72). Det var tale om den hidtil dyreste Hollywood-produktion, men pengene kom hjem igen. Ikke mindre interessant var drejebogen skrevet af Dalton Trumbo, som havde nægtet at vidne for Kongressens komite for undersøgelse af uamerikansk virksomhed, og derfor havde afsonet en fængselsdom. Crassus' bekendtgørelse i filmen om, at "lister over de illoyale er udarbejdet i alle byer og provinser" er en tydelig hentydning til nutiden. Som helhed er filmen en lang hyldest til den amerikanske drøm om friheden. En central scene, hvor Spartacus og slaven Antonius diskuterer slavernes chance for sejr findes således i to versioner. Romanens klassekamp er dog som helhed forsvundet til fordel for kærlighedshistorien mellem Spartacus og Varinia, og afslutningsscenen mellem den døende Spartacus og den frigivne Varinia med deres nyfødte søn på armen er slem.

Kubricks film var ikke den første film om Spartacus. Tre italienske produktioner havde haft premiere i henholdsvis 1909, 1913 og 1952, og deres fremstilling af opstanden er meget forskellig. Den første stumfilm om Spartacus byggede på en i samtiden meget populær roman af Raffaello Giovagnoli, men ingen kopi er bevaret af denne film (Wyke 1997, 197 n. 22). Giovanni Enrico Vidalis "Spartaco" eller "Il gladiatore della Tracia" (1913) har næsten kun navnet tilfælles med lederen af slaveoprøret, da Spartacus i filmens slutning ikke alene får sin elskede, som endnu en gang er datter af Crassus. Spartacus samler også Italien som en anden Garibaldi, og filmen er således stærkt påvirket af 50-års jubilæet for Italiens samling, der var blevet fejret under pomp og pagt to år tidligere. I Ricardo Fredas "Spartaco" (1952) er baggrunden derimod fascismen og den italienske modstandsbevægelse, men parallellen til samtiden er ikke mindre tydelig (Wyke 1997, 34-56).

Konklusion

Den manglende interesse for Spartacus-opstanden i de seneste ti år er lidt af et mysterium. Ikke kun er biografien igen blevet en populær genre, men gladiator-kampenes politiske og sociale funktion har været et af de mest populære temaer i moderne forskning. Forklaringen kan derfor ikke kun være Murens fald og Spartacus-skikkelsens fremtrædende placering i den kommunistiske propaganda efter 1917. Kildesituationen har uden tvivl sin del af skylden. I de fleste spørgsmål kan vi ikke afgøre "wie es eigentlich gewesen", men det er heller ikke så interessant i denne sammenhæng. Derimod har vi i Spartacus en historisk skikkelse og en episode i romersk historie, som ikke kun rummer interessante kildekritiske problemer, men som også er et af de bedste og mest illustrative eksempler på brug og misbrug af antikken.

Gladiatorernes frihedstrang og dødsforagt har fascineret til næsten alle tider, men moderne fiktion og film anses normalt for 'dårlige kilder'. Spartacus har været temaer for mange romaner og skuespil af ringe kvalitet, men også ægte kunstværker, og de skal alle i lighed med film ikke bedømmes på deres historiske nøjagtighed. De skal måles på deres kunstneriske kvaliteter. De forskellige fortællinger og udformninger af materialet afspejler samtidig mere eller mindre bevidst deres samtid og peger på interessante problemstillinger i vores måde at omgås fortiden på. Derfor bør vi også analysere og inddrage 'de såkaldte dårlige kilder' i vores arbejde med såvel antikkens historie som dens virkningshistorie.

Noter

- 1 For den tidlige forskning se Doi 1989b, som kan suppleres med Deman & Raepsaet-Charlier 1981-1982, 83 n.1.
- 2 Alle de antikke kilder er samlet i kronologisk orden hos Stampacchia 1976, 161-199, og de fleste i engelsk oversættelse hos Yavetz 1988, 83-112.
- 3 På bogens titelblad lyder undertitlen: "Wie die Sklaven und Landarbeiter den Römern das Fürchten beibrachten." Schuller 1985, 297: "Eifriges Fliegenbeinzählen', eine bürgerliche Schwäche, ist offensichtlich nicht die Stärke unseres Autors, so dass er mit der Geschichte unbekümmert frei schalten und walten kann. Bürgerliche Respektabilität und sachliche Richtigkeit werden bei aller auch äusserlichen Unordnung und Spontaneität gleichwohl angestrebt und sollen sich in einem Anmerkungsapparat, einem Quellenverzeichnis und einem langen Litteraturverzeichnis ausdrücken, jedoch mit beklagenswertem Ergebnis, das ich mich scheue, hier auszubreiten." Meister 1986, 635 n. 4: "ganz ukritische und unwissenschaftliche Monographie des Publizisten W. Raith."
- 4 Jeg er Jon W. Iddeng skyldig for denne ide. Min tak gælder også mine kollegaer Erik Kulavig og Jørgen Laustsen for deres hjælp på dette område.

Litteratur

- Bradley, K.R. 1989, *Slavery and Rebellion in the Roman World 140 B.C. – 70 B.C.*, Bloomington.
- Brockmeyer, N. 1979, *Antike Sklaverei*, Darmstadt.
- Carlsen, J. 1993, "Kimbrer og Vestalinder i Sandalmagernes Gade", *Imperium Romanum III*, (red. O.S. Due & J. Isager), Århus, 299-317.
- Carlsen, J. 1996, "Romerriget i Hollywood", *Den jyske Historiker. Ekstranummer*, 13-18.
- Deman, A. & M.-T. Raepsaet-Charlier 1981-1982, "Notes sur la guerre de Spartacus", *ACD* 17-18, 83-97.
- Doi, M. 1989a, *A Bibliography of Bellum Spartacium (1726-1989)*, Tokyo.
- Doi, M. 1989b, "Female Slaves in the Spartacus Army", *Mélanges P. Lévêque*, Besancon, 161-172.
- Guarino, A. 1979, *Spartaco. Analisi di un mito*, Napoli (tysk oversættelse: *Spartakus. Analyse eine Mythos*, München 1980).
- Günther, R. 1979, *Der Aufstand des Spartacus. Die großen sozialen Bewegungen der Sklaven und Freien am Ende der römischen Republik*, Berlin.
- Harris, W.V. 1995, Spartacus, *Past Imperfect. History according to the Movies*, (red. T. Mico et al.), New York, 40-43.
- Jähne, A. 1986, *Spartacus. Kampf der Sklaven*, Berlin.
- Kamienik, R. 1967-1968, "Über das angebliche Rossopfer des Spartakus", *Eos* 57, 282-287.
- Kamienik, R. 1972, "Spartakus' Rückzug nach der Schlacht bei Mutina und die misslungene Überfahrt nach Sizilien", *Das Altertum* 18, 235-243.
- Kamienik, R. 1981, "Spartacus und die Seeräuber", *Das Altertum* 27, 119-121.
- Kamienik, R. 1987, "Beiträge zur Geschichte des Spartacus-Aufstandes", *ACD* 23, 31-41.

- Kamienik, R. 1993, "Spartacus und das Meer", *Antiquitas* 18, 89-96.
- Kirk, H. 1969, *Det borgerlige Frisinds Endeligt*, København.
- Kolendo, J. 1980, "Uno Spartaco sconosciuto nella Pompei osca: le pitture della casa di Amando", *Index* 9, 33-40.
- Korževa, K.P. 1979, "Der Astand des Spartakus in der sowjetischen Geschichtsschreibung", *Klio* 61, 477-496.
- Levi, M.A. 1972, "La tradizione sul Bellum Servile di Spartaco", *Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage*, Paris, 171-174.
- Maroti, E. 1961, "De suppliciis. Zur Frage der sizilianischen Zusammenhänge des Spartacus-Aufstandes", *AAHung* 9, 41-70.
- Maroti, E. 1989, "Zum Scheitern des ersten Übersetzversuches des Spartacus nach Sizilien", *Klio* 71, 442-445.
- Meister, K. 1986, "Der Sklavenaufstand des Spartakus: Kritische Anmerkungen zu einer neuen Deutung", *Studien zur Alten Geschichte. S. Lauffer zum 70. Geburtstag II*, Roma, 631-656.
- Mišulin, A.V. 1952, *Spartacus. Abriss der Geschichte des grossen Sklavenaufstandes*, Berlin.
- Müller, E. 1905, *Spartakus und der Sklavenkrieg in Geschichte und Dichtung*, Salzburg.
- Muszkat-Muszkowski, J. 1909, *Spartacus. Eine Stoffgeschichte*, Leipzig.
- Levi, M.A. 1972, "La tradizione sul bellum servile di Spartaco", *Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage*, Paris, 171-174.
- Olivova, V. 1979, "Spartacustradition", *Eirene* 17, 89-99.
- Orena, R. 1984, *Rivolta e rivoluzione. Il bellum di Spartaco nella crisi delle repubblica e la riflessione storiografica moderna*, Milano.
- Raith, W. 1981, *Spartacus. Wie Sklaven und Unfreie den römischen Bürgern das Fürchten beibrachten*, Berlin.
- Riis, J. 2000, "Tæt på og langt fra. Den romerske storfilmens genfødsel", *Kosmorama* 226, 116-133.
- Rubinson, W.Z. 1987, *Spartacus' Uprising and Soviet Historical Writing*, Oxford.
- Rubinson, W.Z. 1993, *Die großen Sklavenaufstände der Antike. 500 Jahre Forschung*, Darmstadt.
- Scarborough, J. 1978, "Reflections on Spartacus", *AncW* 1, 75-81.
- Scheidel, W. 1997, "Continuity and Change in Classical Scholarship: A Quantitative Survey" 1924-1992, *AncSoc* 28, 265-289.
- Schuller, W. 1985, "Spartacus heute", *Antike in der Moderne*, (red. W. Schuller), Konstanz, 289-305.
- Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a*, Sofia 1981.
- Štaerman, E.M. 1969, *Die Blütezeit der Sklavewirtschaft in der römischen Republik*, Wiesbaden.
- Stampacchia, G. 1976, *La tradizione della guerra di Spartaco da Sallustio a Orosio*, Pisa.
- Stampacchia, G. 1980, "La rivolta di Spartaco come rivolta contadina", *Index* 9, 99-111.
- Svensson, C. 2002, "Spartacus som Hitler, och som Stalin. Två romaner om den romerska slavrevoltens ledare", *Medusa* 23:2, 13-20.
- Tvarnø, H. 1982, *Det romerske slaveri – i europæisk forskning efter 2. verdenskrig*, København.

- Utchenko, S.L. 1986, "La rivolta di Spartaco", *Schiavitù e produzione nella Roma repubblicana*, (red. I. Biezunska Malowist), Roma, 147-164.
- Wallinga, H.T. 1992, "Bellum Spartacium: Florus' Text and Spartacus' Objective", *Athenaeum* 80, 25-43.
- Wyke, M. 1997, *Projecting the Past. Ancient Rome, Cinema and History*, London.
- Yavetz, Z. 1988, *Slaves and Slavery in Ancient Rome*, Oxford.

At finde sted

Slaget ved Alesia

Tønnes Bekker-Nielsen

Vi sad i en bus mellem Theben og Delfi, da Johan Schreiner kikkede til venstre ud ad vinduet, hurtigt orienterede sig i landskabet og bemærkede: Det var her Oedipus mødte sin far Laios og slog ham ihjel.

Hvad enten man lærer Johan at kende som rejsefælle eller som historiker, opdager man snart dette gennemgående og inspirerende træk ved hans tilgang til fortiden: for Johan er historiske begivenheder ikke noget der hænder, eller indtræffer, eller sker. Historien *finder sted*. Selv myter finder et sted. Flere af Johans forskningsarbejder kredser om denne tematik og om det problem at historiske slag kan være forbavsende svære at lokalisere, fordi kildernes stedsbeskrivelse ikke stemmer med landskabets udseende i dag.

Cæsars sidste kamp mod gallerne fandt sted ved Alesia i 52 f. Kr. Hans beskrivelse af kamppladsen i *Gallerkrigen* (BG) afviger på nogle punkter fra stedets topografi i dag, men til alt held er beskrivelsen af slagets baggrund og geografiske kontekst i 7. bog af *Gallerkrigen* klar. Cæsar havde tilbragt vinteren 53/52 i Italien, men måtte vende tilbage til Gallien ved udsigten til et gallisk oprør (BG 7.2-6). Han indtog biturigernes hovedby Avaricum (BG 7.16-28) og forsøgte en belejring af arvernernes by Gergovia, hvor Vercingetorix havde søgt tilflugt med sine tropper. Det lykkedes aldrig at indeslutte Gergovia fuldstændigt, og et overrilet romersk stormløb blev slået tilbage med store tab (Cæsar, BG 7.40-53; jf. Keppie 1984, 88-91 der giver en analyse af slaget ved Gergovia). Efter Gergovia sammenkaldte Vercingetorix de galliske stormænd til et møde i aeduernes hovedby Bibracte, mens Cæsar gjorde klar til at føre sine tropper tilbage ”til provinsen”, dvs. til Gallia Narbonensis.

”Det stod Cæsar klart at fjenden var ham overlegen med hensyn til rytteri, og at han ikke kunne få nogen hjælp fra Provinsen, da alle veje dertil var spærret. Han sendte derfor bud over Rhinen til de germanske folk han havde pacificeret i løbet af de foregående år, og skaffede derfra både ryttere og letbevæbnede infanterister, der var vant til at kæmpe sammen med dem. Da de ankom, viste det sig, at deres heste ikke var særlig gode, og han lod da Germanerne bruge dem, der tilhørte militærtribunerne og andre officerer” (BG 7.65).

Vercingetorix slog lejr ca. 10 mil (15 km) fra Cæsars marchrute og herfra angreb hans rytteri den romerske kolonne på marchen ”gennem lingonernes territorium på vej til sequanernes land” (*BG* 7.66). Takket være de germanske ryttere blev gallernes overfald slået tilbage, og i stedet forfulgte romerne nu Vercingetorix, der søgte tilflugt med sine folk i mandubiernes by (*oppidum*) Alesia. Allerede næste dag slog Cæsar lejr ved Alesia, hvis topografi han beskriver i detaljer (*BG* 7.69):

”Byen Alesia lå meget højt på en bjergås, og det måtte på forhånd betragtes som umuligt at erobre den på anden måde end ved belejring. Nedenfor åsen løb der to floder, en på hver side. På vestsiden strakte sig en slette, der var omkring tre mil lang. På de andre sider og i kort afstand lå der andre højedrag, der ikke var lavere end det som byen lå på. På østsiden lige under bymuren stod Gallernes styrker, og her havde de anlagt en grav og rejst et seks fod højt brystværn. Den forskansning, som romerne begyndte at opføre, havde en omkreds på 11 mil. Der blev anlagt otte lejre, alle på fordelagtige punkter, og bygget 23 bastioner, hvor der blev holdt vagt dagen igennem med henblik på eventuelle pludselige angreb; om natten stod der også vagtposter og desuden hvert sted en stærk troppeafdeling, der kunne gribe ind med kort varsel.”

Trods de omfattende sikkerhedsforanstaltninger lykkedes det Vercingetorix at sende bud efter galliske forstærkninger, som i deres tur belejrede romerne fra ydersiden (*BG* 7.72-79). Romerne var derfor nødt til at bygge en ny befæstningslinie til den modsatte side:

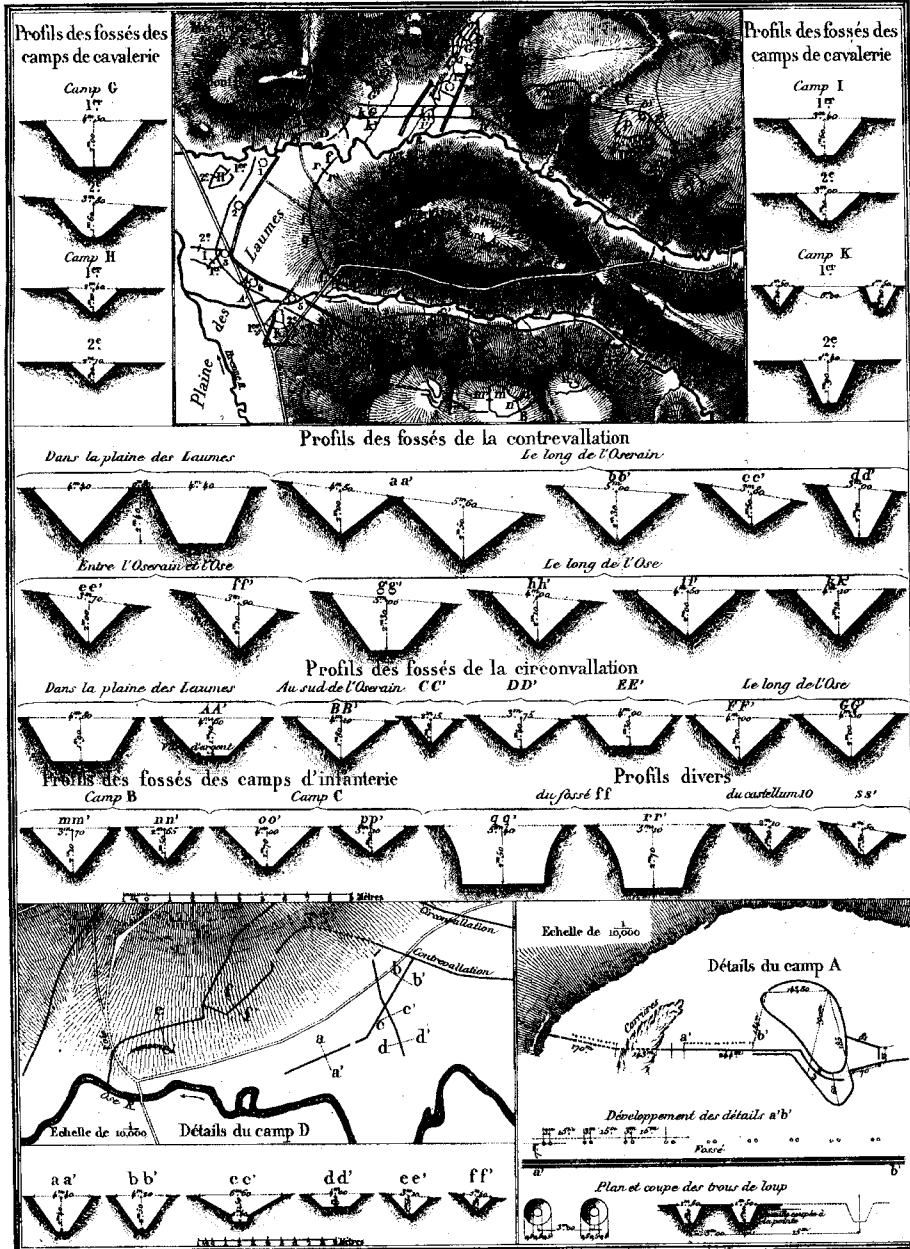
”Han [Cæsar] lod grave en 20 fod bred grav med lodrette vægge; alle de andre forsvarsværker lagde han 400 passus længere tilbage ... efter det åbne terræn kom to 15 fod brede grave Bagved igen opførte han en tolv fod høj jordvold med palisadeværk. Hertil kom skærmtage, og ved sammenføningen mellem jordvold og palisader ragede vældige gaffelformede grene frem, hvis formål var at gøre det vanskeligere at klatre op. Langs hele skansesystemet anbragte han tårne med 80 fods mellemrum.” (*BG* 7.72).

Resten af historien er kort og brutal. Det lykkedes aldrig undsætningsstyrken at bryde gennem den romerske belejringsring udefra; det lykkedes heller ikke for Vercingetorix og hans indesluttede styrker at bryde ud. Gallerhøvdingen overgav sig til sidst, blev ført til Rom, fremvist i Cæsars triumftog – og henrettet.

Biturigerne, arvernerne, aeduerne, lingonerne og sequanerne kender vi fra andre kilder. Biturigernes hovedby Avaricum er identisk med nutidens Bourges. Arvernerne boede i Auvergne og Gergovia lå lige syd for nutidens Clermont-Ferrand. Aeduerne beherskede det vestlige Bourgogne fra deres hovedby Bibracte i 800 meters højde på mont-Beuvray vest for Autun. Lingonerne holdt til på sletten omkring Langres, sequanerne mod sydøst ved Besancon.

DÉTAILS DES TRAVAUX ROMAINS A ALESIA

Planche 28



Gravé par Richard Schickel

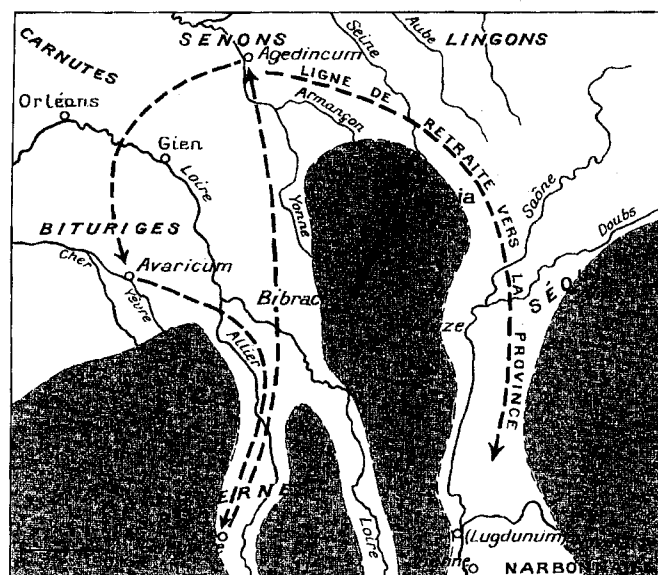
Henri Hon, Éditeur, rue Garancière 10.

Imp. Lemerle et C^e Paris

Og mandubierne? Udover i Cæsars *Gallerkrig* nævnes de hos Strabon (*Geografien* 4.2.3), der ikke giver nogen præcis angivelse af deres placering. Vi kan dog indkredse beliggenheden ud fra tre af Cæsars oplysninger: at romerne var på vej mod Gallia Narbonensis, at Vercingetorix samlede gallerne i Bibracte, og at romerne slog lejr ved Alesia allerede dagen efter overfaldet. Når Cæsar ville føre sine styrker fra lingonernes territorium ind i Romerriget, var den korteste og mest farbare vej gennem Saønedalen til Lugdunum (Lyon). Alesia må have ligget mellem Bibracte og Cæsars marchrute, højst én dagsmarch fra denne.

Allerede omkring 1800 var man ved dette og lignende ræsonnementer nået til at placere Vercingetorix' angreb på Cæsars kolonner et sted syd for Langres og identificere stedet for Cæsars afgørende sejr med den lille by Alise-sainte-Reine i Bourgogne, nær Dijon. Navneligheden *Alise* – Alesia var oplagt og identifikationen af Alise som Cæsars Alesia alment accepteret; den følges også af kejser Napoleon i hans posthumt publicerede oversigt over Cæsars kampagner (Napoleon 1836, 100). Imidlertid fremsatte Alphonse Delacroix i 1855 den tese, at Alesia i virkeligheden var identisk med *Alaise* cirka 100 km øst-sydøst for Alise, nær Salins.

I det herrens år 1855 var Frankrig atter et kejserdømme. I 1848 var Napoleons nevø, Louis Napoleon, blevet valgt til Frankrigs præsident; siden havde han gjort sig til diktator ved et statskup og med et overvældende flertal ladet sig vælge til Frankrigs kejser under navnet Napoleon III. Den nye kejser var historisk interesseret og blandt hans største forbilleder – udover naturligvis hans illustre onkel af samme navn – var en anden diktator og kejser, Julius Cæsar.



Napoleon III nedsatte et udvalg, ”Commission de la Topographie de la Gaule”, som blandt andet skulle fastslå hvor slaget ved Alesia havde fundet sted. Der var tre officielle kandidater: Alise-Sainte-Reine, Alaise og outsidersen Izernore længere mod syd. Izernore kunne hurtigt udelukkes og kommissionen iværksatte 1861 udgravninger ved Alise-Sainte-Reine, samtidig med at en arkæologisk interesseret artilleriofficer, kaptajn Eugène de Stoffel, gravede ved Gergovia. I 1862 overtog Stoffel også ledelsen af udgravningerne ved Alise. Sine rapporter og en del af fundene sendte han til kejseren, som opbevarede dem i sine private gemakker i Tuilerierne (hvor de gik tabt efter kejserdømmets fald i september 1870). Som tak for sin arkæologiske indsats blev Stoffel forfremmet til oberstløjtnant og siden til fransk militærattaché i Berlin.

I terrænet omkring Alise-Sainte-Reine blev der i første omgang foretaget søgegravninger, og i 1864 fik udgraverne gevinst: en af søgegrøfterne skar gennem en vold og voldgrav bevaret under det moderne terræn. Dimensionerne af vold og grav svarede i store træk til beskrivelsen i *Gallerkrigen* (BG 7.72-73). Året efter blev der opstillet en syv meter høj statue af Vercingetorix på bakketoppen, til evigt minde om gallernes sidste kamp mod romerne.

Selv om alle Stoffels udgravningspapirer ikke er bevaret, kender vi hans resultater gennem de meget detaljerede beskrivelser og tegninger i trebindsværket *Histoire de Jules César*, på dansk *Julius Cæsars Historie*, udkommet i årene 1862-67 på en række europæiske sprog. På titelbladet angives ingen forfatter, men forordet er underskrevet ”Napoléon”, og alle vidste at bogen var skrevet af den franske kejser – eller af en anden på hans vegne.

Fundet af befæstningsanlæggene ved Alise blev efterfulgt af flere udgravninger, der afslørede voldgrave og volde hvis dimensioner ligeledes stemte med Cæsar beskrivelse; dertil redskaber, keramik, våbenrester og mønter – både galliske og romerske mønter, hvoraf ingen kunne dateres senere end 52 f. Kr. Slaget om Alesia var dermed afgjort for anden gang. Eller var det?

Omkring århundredeskiftet blev teorien om Alaise som oldtidens Alesia genoplivet af en parisisk universitetslærer, Georges Colomb (1856-1945). I selve Alaise og på egnen omkring fik hans ord stor vægt gennem den prestige, der knyttede sig til en underviser ved Sorbonne. Arkæologer og historikere noterede sig dog at Colomb havde rang af adjunkt og at hans fag var botanik, ikke arkæologi. De lod sig absolut ikke overbevise af hans argumenter, hverken i *L'enigme d'Alésia* (1922), eller den posthume *La bataille d'Alésia* (1950). Colomb var en glimrende skribent – han skrev børnebøger og tegnede tegneserier under pseudonymet Christophe – og havde studeret tilstrækkelig militærhistorie til at vide at angreb er det bedste forsvar. Store dele af hans argumentation kredser om svagheder i det materiale der var fremlagt af topografikommissionen og i *Julius Cæsars Historie*. De

arkæologiske fund fra Alise var svære at bortforklare, så Colomb koncentrerede sig om at påvise at beskrivelsen af landskabet hos Cæsar ikke stemte med den faktiske topografi ved Alise, men var forenelig med forholdene omkring Alaise.

Colombs egen modtese havde sit udgangspunkt i navneligheden Alesia – Alaise. Var det ikke for denne, var der næppe nogen der havde fundet på at placere Cæsars Alesia i bjergene øst for floden Doubs. For det første skriver Cæsar at Vercingetorix' overfald fandt sted på marchen gennem lingonernes territorium, dvs. mere end en dagsmarch nord for Alaise. For det andet: hvis Vercingetorix angreb den romerske kolonne fra retningen af Bibracte, dvs. fra vest eller syd, giver det dårlig mening at han trækker sig tilbage mod *øst*. Colombs bøger vakte dog tilstrækkelig interesse på egnen til at der blev iværksat udgravninger ved Alaise i årene 1952-54. Resultaterne var nedslående: spredte middelalderlige husrester og løsfund, ingen volde, ingen grave og intet der kunne sættes i forbindelse med en romersk belejring.

Der skulle gå mindre end ti år før Alesia-kontroversen brød ud igen. I 1962 var det en arkivar, André Berthier, som ud fra kortstudier havde rekonstrueret Cæsars marchrute, Vercingetorix' flugtrute og stedet for hans sidste kamp mod romerne: Chaux-des-Crotenay, ca. 50 km syd for Alaise nær den schweiziske grænse. At Alesia lå så langt mod øst kunne Berthier forklare ved at Cæsars tilbagetog til Gallia Narbonensis "gennem lingonernes territorium på vej til sequanerne" slet ikke – som alle havde troet – gik ad Saônedalen til Lyon, men tværs over Jurabjergene til Genève. Det forekommer et besynderligt og risikabelt rutevalg, når Cæsar kunne være marcheret gennem den brede Saônedal hele vejen til Lyon. Fagfolk afskrev Berthier som en fantast, men kulturminister André Malraux lagde øre til hans teorier og fik udvirket både udgravningstilladelse, økonomisk støtte og en deling soldater som arbejdskraft. Udgravningerne ved Chaux-des-Crotenay førte til åben strid mellem ministeren på den ene side, fagvidenskaben på den anden. Som forsøg på et kompromis blev der nedsat et sagkyndigt udvalg til at gennemgå Berthiers sparsomme udgravningsresultater. Kommissionen konkluderede at intet i materialet talte for at Chaux-des-Crotenay skulle være Alesia (Adam 1988, 120-123).

Teorien om det alternative Alesia holdes fortsat i live af "Institut Vitruve", opkaldt efter den berømte romerske arkitekt Vitruvius (som faktisk gjorde tjeneste under Cæsar, omend vi ikke ved om han var med ved Alesia). Instituttet har adresse i Paris, men hovedparten af sine aktiviteter i la-Chaux-des-Crotenay. Da instituttet ikke har nogen udgravningstilladelse koncentrerer man sig om terrænstudier. Desuden har instituttets næstformand, latinlærerinden Antoinette Brenet, foretaget en kritisk genlæsning af *Gallerkrigen* og, efter hvad der oplyses på instituttets hjemmeside, afsløret talrige fejl i de foreliggende tekstkritiske udgaver og flere eksempler på at Cæsar bevidst har vildledt sine læsere.

– o –

Alesia-debatten har altid været et internt fransk anliggende. I modsætning til for eksempel Varus' nederlag i *Saltus Teutoburgensis* har udenlandske forskere ikke engageret sig i debatten, og internationalt har det gennem to hundrede år været accepteret, at Alise-sainte-Reine trods uoverensstemmelserne i topografien må være Cæsars Alesia. Alligevel bølger kampen videre på hjemmefronten, og i Frankrig betragter mange spørgsmålet som åbent,¹ skønt alle kategorier af kilder – arkæologi, epigrafik, beretning – klart taler for Alesia og imod både Alaise og Chaux-des-Crotenay.

Sagen er at Alesia-debatten ikke – i hvert fald ikke længere – handler om historievidenskab, men om politik. Den handler om regionalpatriotisme og forholdet til den stærke stat, som er den franske nations kendemærke. Revolutionen var et opgør med l'ancien régimes kompleks af feudalt-regionale særinteresser, og lige siden har skiftende magthavere, republikanere som monarkister, set en stærk centralmagt som den eneste mulige garant for *liberté, égalité, fraternité* og – som en logisk følge heraf – ethvert forsøg på regional identitetsdannelse² som en trussel mod nationens integritet.³ Samtidig er der uden for de store byer stadig en stærk følelse af hjemhørighed, af et tilhørsforhold til byen, egnen og provinsen. En franskmands geografiske tilhørsforhold udtrykkes i daglig tale næsten altid ved provinsens navn: Bourgogne, Bretagne, Languedoc; men det er 200 år siden provinserne havde nogen formel eksistens. Ved revolutionen blev de afløst af *departementer*, der stadig udgør grundstammen i fransk administration, fra kommunestyre til postnumre og bilernes nummerplader.

Det er ikke kun i Frankrig at forholdet mellem periferien og magtens centrum er vanskeligt. Tænk på forholdet mellem distrikterne og hovedstaden i Norge, eller på de vestlige delstater og den føderale regering i USA. En mistro til centralmagten kan komme til udtryk på mange måder, også som tvivl om regeringens videnskabelige resultater – mange amerikanere tror at månelandingen aldrig har fundet sted men var et svindelnummer iscenesat af regeringen og NASA.⁴

Napoleon III's kejserdømme står i fransk bevidsthed som et klassisk eksempel på den stærke centralmagt og favoriseringen af Paris i forhold til provinserne (begge dele inkarneret i Napoleons handlekraftige præfekt for Seinedepartementet, Haussmann). Under kejserdømmet var der politisk censur, men angreb på topografikommisionen og den angiveligt ukendte forfatter til *Histoire de Jules César* kunne censuren selvsagt ikke forhindre. Efter republikkens genindførelse har der været frit spil for kritik af Napoleon III og hans styre.

Det *andet* aspekt er forholdet provinserne imellem: mellem de to dele af det historiske Bourgogne (eller Burgund, som vi siger på dansk). Den vestlige del heraf udgør hertugdømmet Burgund. I sin storhedstid under hertugerne af Valois-

slægten kunne de burgundiske hertugers hof i Dijon måle sig med Europas kongehuse i pragt og rigdom. Den østlige del er grevskabet Burgund, *la Comté de Bourgogne* eller *la Franche-Comté*, det frie grevskab: "frit" i forhold til den franske krone fordi grevskabet, en rest af Lothars arvepart ved rigsdelingen i Verdun 843, hørte under den tysk-romerske kejser. Franche-Comté har været den evindelige nummer to, skiftevis styret af fremmede herrer eller af hertugerne i Dijon. Hertugdømmet har altid haft hovedstaden, den indbringende flodskibsfart, de pragtfulde bygninger, de bedste vinmarker. Til overflod fik de også en historisk slagmark og en kolossalstatue af Vercingetorix. På den baggrund er det forståeligt at Delacroix, Colomb, Berthier og Brenet fandt et lydhørt publikum i Franche-Comté. De tilbød en chance for revanche over de succesrige slægtninge i vest. At hele det etablerede – "parisiske" – apparat støtter Alise-Sainte-Reine og afviser Berthiers teorier har naturligvis kun yderligere styrket konspirationsteoretikernes forvisning om at de er undertrykt og forfulgt. Og med den arbejdsindsats og den prestige som både Vitruv-instituttet og Syam kommune (hvor Chaux-des-Crotenay ligger) har investeret i sagen – ja, så kan det vare længe endnu før det sidste slag om Alesia er afgjort.

Noter

- 1 I 1983 boede vores familie et par uger i landsbyen Favorney nær Vesoul. En aften, da vi kom hjem efter en lang udflugt, spurgte vores værtinde interesseret, hvor vi havde været. Vi svarede, at vi havde været i Dijon og på hjemvejen besøgt Alesia. "Nåh", replicerede værtinden, "det skal De nu ikke være sikker på!" Favorney ligger i Franche-Comté.
- 2 Bortset fra grænseregionen Alsace, hvor man af andre grunde accepterer en regional identitet, undervisning i minoritetssprog (tysk) mv.
- 3 For eksempel måtte Frankrig i første omgang opgive at ratificere Europarådets erklæring om minoritetssprogenes rettigheder (1992) da forfatningskommissionen havde erklæret den grundlovsstridig.
- 4 Teorien om "the great moon hoax" har efterhånden vundet så stor udbredelse, at NASA i 2001 fandt det nødvendigt at imødegå den, blandt andet med undervisningsmateriale til brug i grundskolen. Teorien er også taget op i en tv-udsendelse (*Conspiracy Theory*) og en film (*Capricorn One*).

Bibliografi

- Gaius Julius Cæsar, *Gallerkrigen*, på dansk ved Bo Grønbech. København: Borgen 1967. [BG]
- Adam, Jean-Pierre 1988 *Le passé recomposé. Chroniques d'archéologie fantasque*. Paris: Seuil.
- Bayle, Nadia 1987 "Contribution des officiers français a l'étude archéologique du site d'Alésia", *Revue historique des armées*, 167, 6-18.
- Colomb, Georges 1922 *L'enigme d'Alésia*. Lagny
- Colomb, Georges 1950 *La bataille d'Alésia*. Lons-le-Saunier: Marque – Maillard..
- Harmand, Jacques 1984 *Vercingétorix*. Paris: Fayard.
- Holm, Ulla 1993 *Det franske Europa*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.

Julius Casars Historie I-III, 1866-67. København: Delbanco.

LeGall, Joel 1963 *Alesia, archéologie et histoire*. Paris: Fayard.

Napoleon 1836 *Précis des Guerres de César par Napoléon, écrit par M. Marchand, à l'Île Sainte-Hélène, sous la dictée de l'Empereur*. Stuttgart: Metzler.

Cedant arma togae

Ciceros feilslåtte formulering

Stig Oppedal

Også i antikken fantes det filhellenere som kunne det med å avlevere siterbare replikker. Ikke minst Cicero har satt spor etter seg i så måte: enten det gjaldt å påvirke senatet med uendelig *pathos*, oppsummere en rivals fatale karakterbrist eller få en jury til å humre i ren frifinnelse, så var Cicero mannen med de treffende ord. Mindre heldig var han derimot med én av de formuleringene han selv var aller mest stolt av, nemlig *cedant arma togae*, ”la våpnene vike for togaen”. Fra renessansen av har den riktignok tjent som et fyndig slagord for fred og siviliserte verdier, men i Ciceros egen samtid falt frasen fullstendig på stengrunn. Eller rettere sagt, den falt ikke bare på stengrunn, den ble straks plukket opp igjen av Ciceros motstandere og brukt mot ham utover hele hans levetid. Spørsmålet jeg stiller i denne artikkelen er kort og godt – hvorfor?

Likskue over en strofe

Formuleringen er hentet fra *De consulatu meo*, Ciceros storslagne hyldningsdikt til sitt virke som konsul i år 63 og ikke minst sitt oppgjør med den potensielle statsomvelteren Catilina.¹ Selv om det ikke var uvanlig at fornemme romere feiret sine gjerninger i litterære verk, pløyde Cicero ny og kanskje ikke helt fruktbar mark ved å fremstille sitt politiske liv som et epos, med en forsamling av de olympiske guder og det hele; som Seneca senere skulle bemerke, han feiret sitt konsulat ikke uten grunn, men uten grense (*Dialogi* 10.5.1).

Samtidens kritikk synes likevel å ha gått mer på enkelte strofer enn på verket som helhet, og det tyngste skytset ble rettet mot den aktuelle strofen *cedant arma togae, concedat laurea laudi* (”la våpnene vike for togaen, la [militær]kransen vike for [borger]hyllest”). De to hakeparentesene i min oversettelse antyder noe av Ciceros problem: Strofen var såpass poetisk og ullent formulert at dens nøyaktige mening var åpen for fortolkning, og dermed lett å angripe. Første gang vi ser Cicero forsvare formuleringen er i år 55, fem år etter utgivelsen, i den beske talen *In Pisonem*. Feiden med Piso dreide seg blant annet om Ciceros landsforvisning 58-57 og om de to viktigste hendelsene som hadde inntruffet i år 63: Folkehelten Pompeius’ vellykkete avslutning av den østlige krigen mot Mithridates, og Ciceros undertrykkelse (med

stort sett fredelige midler) av den catilinske sammensvergelsen hjemme i Roma. Men feiden var vel så mye et rent karakterangrep, og i et avsnitt i talen hvor Cicero harselerer over Pisos litterære pretensjoner, gjengir han Pisos eget litterære og politiske angrep på ham selv (*Pis.* 72-73):

”Det var ikke misunnelse (*invidia*) som skadet deg,” sier Piso, ”men dine vers ... For du skrev *cedant arma togae*. Det var denne strofen som pisket opp stormen mot deg.” [...] Vel, Piso, selv om vi ikke anser deg for å være Aristarchus, men heller filologiens Phalaris² – du som, heller enn å føye en merknad til en svak strofe, forfølger dikteren med våpen – ønsker jeg å vite hva du egentlig har å utsette på strofen *cedant arma togae*. ”Du sier altså,” svarer han, ”at den mest fornemme feltherre [*i.e.* Pompeius] må vike for din toga.” Hva? Må jeg undervise deg i litteratur, ditt esel? Til det trengs ikke ord, men en prylestav. Jeg snakket hverken om den togaen som jeg har på meg, eller med ”våpen” om skjoldet eller sverdet til en bestemt feltherre; men fordi togaen er et symbol på fred og privatliv, og våpen et symbol på uroligheter og krig (*tumultus atque belli*), snakket jeg på dikternes vis – jeg ønsket at det skulle forstås dithen at krig og uroligheter skulle vike for fred og privatliv.

Cicero avviser deretter at også *concedat laurea laudi* var rettet mot den store Pompeius, men uten at han selv tolker eller forklarer strofen – han angriper bare Piso på en heller uklar måte og føyer til at ”denne strofen gjaldt ikke Pompeius på noen måte” (*Pis.* 74-75). Ciceros tåkelagte forsvar av *concedat laurea laudi* – ”if you can’t convince them, confuse them” – kan tyde på at han innså at den kunne absolutt tolkes som en (u)tilsiktet nedvurdering av Pompeius. Men også det mer robuste forsvaret av *cedant arma togae* er ved ettersyn tvetydig. Det mest interessante er Ciceros sammenstilling av *tumultus* og *bellum*. Mens *bellum* i seg selv var et verdinøytralt ord og kunne enten være rettferdig (*iustum*) eller skjendig (*nefarium*), var *tumultus* et politisk ladet begrep med kun negative betydninger.³ *Tumultus* var ikke minst en form for militær unntakstilstand som senatet kunne erklære ved potensielt statsomveltende uroligheter i Roma; et sentralt poeng for Cicero i de catilinske talene var nettopp at han hadde skånet staten for en slik *tumultus* (*Catil.* 1.11-12, 2.26-28, 3.4, 3.7). Ved å bruke dette ordet i sin fortolkning forsøkte Cicero utvilsomt å forankre strofen i de konkrete hendelsene fra år 63, men samtidig fikk ordet *bellum* i denne noe diffuse fortolkning et negativt skjær. Ciceros egen fortolkning kunne dermed selv tolkes på to måter: Enten at strofen skulle bety ”la krig vike for fred *i selve byen Roma*”, eller ”la krig (*som i sitt vesen er skadelig*) vike for fred (*som i sitt vesen er bra*)”. Med litt vrangvilje – den viljen vi må regne med at Ciceros motstandere brukte – kan den siste varianten anses som en ny nedvurdering av Pompeius’ militære bragder i forhold til Ciceros sivile. Det er i det hele tatt vanskelig å se at striden døde hen med Ciceros svar.

Strofen forble i alle fall så beryktet at den kunne brukes *en passant* i et retorisk angrep på Cicero selv 16 år etter utgivelsen. I et lengre avsnitt i den 2. filippiske talen fra oktober 44 (*Phil.* 2.11-2.20), forsvarer Cicero seg mot et angrep fra Marcus Antonius om sitt år som konsul og avslutter med følgende parering (2.20):

Ett sted forsøkte du også å være vittig. Gode guder, som det ikke kledde deg! I dette har du bare deg selv å takke, for du kunne ha tilegnet deg en smule vidd fra din farsespillende kone. ”*Cedant arma togae.*” Vel? Vek de ikke unna den gang? Men senere vek togaen for dine våpen. La oss derfor spørre om hva som var bedre, at forbryternes våpen vek for romerfolkets frihet, eller at vår frihet vek for dine våpen. Om versene skal jeg ikke svare deg noe mer; jeg skal likevel kort si at du forstår hverken disse vers eller noe annen litteratur [...]

Ciceros påfølgende litterære avstikker i 2.20, samt ordene *facetus* (”vittig”) og *salis* (”vidd”), tyder på at Antonius ikke bare angrep strofens innhold, men også latterliggjorde selve strofen på én eller annen måte – hvorvidt dette dreide som et ordspill, en vittighet eller en litterær parodi (jf. Pseudo-Sallust nedenfor) er umulig å si.⁴ Cicero hadde i perioden like forut forsøkt å reise til Athen for å komme unna urolighetene i Roma, og Harrer foreslår at Antonius henspilte til dette fluktforsøket (togaen hadde altså veket for våpenmakt);⁵ konteksten som helhet (2.11-2.20) gjør det imidlertid like sannsynlig at angrepet hadde noe med Ciceros virke som konsul å gjøre. Cicero er i alle fall kjapt ute med å forankre strofen i hendelsene fra 63, og denne gang er han nøyere i sin presisering: *arma* er altså å forstå som *arma sceleratorum*, og strofen må da underforstått tolkes som ”la statsomvelternes våpen vike for romerfolkets frihet”.

Det er ellers verdt å merke seg at det er hverken noe i Ciceros motsvar eller i den videre talen (*Phil.* 2.23-24) som tilsier at Antonius hadde videreført Pisos ”pompeianske” angrep. Denne angrepsvinkelen dukker imidlertid opp igjen siste gangen vi ser Cicero forsvare strofen, i det moralfilosofiske verk *De officiis* (også det fra oktober 44). Ett sted i avhandlingen settes militære gjerninger opp mot politiske (*Off.* 1.74-1.80), og her sier Cicero rett ut det han antageligvis har ment hele tiden, nemlig at det er de politiske som har forrangen (*Off.* 1.77, jf. *Catil.* 4.21):

Denne tanke uttrykkes best ved følgende strofe, som, etter det jeg hører, pleier å angripes av de skamløse (*improbis*) og de hatefulle (*invidis*): ”*cedant arma togae, concedat laurea laudi*”. For å utelate andre tilfeller: vek ikke våpnene for togaen da staten ble styrt av meg? Aldri var trusselen mot staten mer alvorlig og aldri var det større ro. Våpnene til de mest skamløse borgerne glapp og falt fort ut av hendene deres gjennom mine forholdsregler og min årvåkenhet. Hvilken krigsbragd var noen gang større? Hvilken triumf kan sammenlignes?

Cicero nevner ikke konkret hvem kritikerne var, ei heller hva kritikken gikk ut på. Ordene *improbis* og *invidis* kan dessuten like gjerne tolkes som ”de mindreverdige” og ”de misunnelige”; spørsmålet er i så fall hva Cicero mente disse mindreverdige rivaler var misunnelige på, hans politiske bragder eller hans dikteriske evner. Som vi har sett var det i senrepublikken en tett kobling mellom politikk, retorikk og litteratur, noe som gjør at den litterære varianten ikke kan utelukkes helt – men gitt den politiske konteksten i 1.74-1.80 er det likevel mer sannsynlig at Cicero med *improbis* og *invidis* henspiller mer på uvilje mot strofens innhold enn dens litterære kvaliteter.⁶ Og igjen svarer Cicero med hardnakket å forankre strofen i hendelsene fra sitt år som konsul, men nå med en liten vri. Denne gangen inngår konsulatet hans i en eksempelrekke som skal underbygge en mer generell tolkning av *cedant arma togae*. Lovgivningen til Solon og Lykurgos var av større verdi for grekerne enn enkeltseirene til Themistokles og Lysander; Publius Nasicas heltmodige nedsabling av Tiberius Gracchus sto ikke noe tilbake for Scipio Africanus’ erobring av byen Numantia – og, ikke minst, nøytraliseringen av Catilina var større enn seieren over Mithridates. ”Pompeius,” avrunder Cicero det hele med (1.78), ”en mann med et vell av krigsære, viste meg den heder i manges påhør at han erklærte at han ville forgjeves ha vendt tilbake til sin tredje triumf, hvis han ikke hadde hatt – på grunn av min velgjerning mot staten – et sted å feire den.” Cicero klarer her det kunststykket å bruke den avdøde Pompeius som talsmann for et synspunkt Cicero selv ikke helt turde å fremføre, og som antageligvis var stikk i strid med Pompeius’ egen rangering av de to; det er igjen vanskelig å se at ”de skamløse og hatefulle” stilnet sin kritikk etter denne utlegningen.

Strofen dukker da også opp i en fjerde kilde, Pseudo-Sallusts *In Ciceronem*, en smedeskrift som er vanskelig å datere og hvis opphav er høyst usikkert – Piso, Sallust og en navnløs retoriker fra enten senrepublikansk eller tidlig augusteisk tid er blitt lansert som mulige kandidater.⁷ Teksten gir seg i hvert fall ut for å være en tale holdt i senatet i 54, hvor forfatteren avslutter en lang tirade mot Ciceros angivelig tyranniske år som konsul med følgende kraftsalve (*Cic.* 6):

Skal du også undertrykke våre ører med hatet ditt, skal du også forfølge oss med de ytterst irriterende ordene *cedant arma togae, concedat laurea linguae* (”...la kransen vike for tungen”) – som om du virkelig var togakledt og ikke bevæpnet da du gjorde det du skryter av, og som om det var noen forskjell mellom deg og diktatoren Sulla, bortsett fra embedsnavnet.

Nettopp Sulla ble ofte trukket frem av Cicero som et skrekkeeksempel på lovløshet og tyranni (e.g. *Catil.* 2.20), og Pseudo-Sallusts sammenstilling av de to var neppe tilfeldig valgt. I tillegg er erstatningen av *linguae* for *laudi* en glitrende

litterær parodi: ”tunge” fører tankene unektelig hen til Ciceros rykte som en uovertruffen men skruppelløs taler – jf. Catull 49 – samtidig som forfatteren tar på kornet Ciceros forkjærlighet for internrim (*togae... linguae*), en affektert praksis som enkelte i samtiden oppfattet som arkaisk og klønete.⁸

In Ciceronem føyer seg dermed inn i mønsteret fra de tre andre kildene, ved at retorikken omkring den aktuelle strofen var *både* litterært og politisk fundert. I tillegg, som vi har sett, kan ikke kritikken av strofens innhold reduseres til ett enkelt element: Selv om Ciceros konsulat og hans forhold til Pompeius synes å gå igjen, antyder kildene at strofen også kunne løsrives fra sin opprinnelige kontekst og brukes mot Cicero i en helt annen setting. I tillegg må vi se både kritikken og Ciceros forsvar i sin retoriske sammenheng: Piso og de andre kan like gjerne ha tolket strofen med bevisst vrangvilje for å sette Cicero i et dårlig lys, og Cicero kunne på samme vis ha vrent på motstandernes kritikk for å fremstille dem som analfabete idioter. Men det interessante er at det var nettopp *cedant arma togae* som gikk inn i Cicero-motstandernes retoriske arsenal; strofen kunne altså tolkes, feiltolkes, parodieres og slenges mot Cicero som en retorisk brannfakkell til stadighet måtte bruke krefter på å slukke.

La oss så gripe fatt i den tilsynelatende mest evigvarende av disse brannfaklene – én som Cicero mer eller mindre selv holdt i live – nemlig anklagen om at han rangerte sine egne innenrikspolitiske gjerninger fremfor de militære bragdene til Pompeius. Hvorfor kunne akkurat dette brukes mot Cicero? Med tanke på alle de blodige opptøyer og interne massakrer som rammet Roma i senrepublikken, hvorfor var Ciceros avverging av en ny borgerkrig i de romerske gater mindre egnet for politisk selvsjukt enn Pompeius' krigsseirer i øst? For å få svar på dette kan vi se nærmere på retorikken til republikkens mest talemåter kritiker av tankegodset *cedant arma togae* – nemlig Cicero selv.

Cedat forum castris

Cicero var ikke akkurat kjent for å storme ut i krigen i tide og utide: Først i 51, tolv år etter at han la ned sitt konsulembede, dro han ut som prokonsul til den uanselige provinsen Cilicia, og hans halvhjertede anmodning om å feire en triumf etter en seier mot lokale stammer kokte gradvis bort i kål (jf. *Ad Atticum* 6.6-7.4). Ciceros fremste bidrag til romersk imperialisme finner vi ikke uventet i talene hans, som når han hyller romersk hærmakt i *De lege Manilia* (en tale som bevirket at Pompeius fikk kommandoen i krigen mot Mithridates), eller når han til stadighet trekker frem de ærerike generalene fra romersk historie som eksempler til etterfølgelse. I vår sammenheng er det særlig de to talene *Pro Murena* og *Pro Archia* som er interessante, for det er her Cicero klart definerer en rangordning mellom militære og sivile meritter foran en forsamling av romerske borgere.

Bakgrunnen for *Pro Murena* er som følger. Lucius Licinius Murena var en utpreget militarist som blant annet tjenestegjorde som offiser under Lucullus i krigen mot Mithridates. Ved valgene i 63 oppnådde han å bli utnevnt til konsul, ikke minst takket være stemmene fra Lucullus' soldater (*Mur.* 37-38) og en smule korrupsjon. Den prinsippfaste Cato trakk følgelig Murena for valgdomstolen med støtte fra én av de tapende kandidatene, juristen og taleren Servius Sulpicius Rufus; selv om Sulpicius var en nær venn av Cicero, hadde Cicero også personlige og politiske bånd til Murena og valgte å forsvare den sistnevnte.

Fra Ciceros fremstilling synes anklagernes hovedidé å ha vært at Sulpicius var en så overlegen kandidat at valgutfallet *kunne* bare forklares med massiv korrupsjon fra Murenas side. Bærebjelken i Ciceros forsvar er derfor en sammenligning av de to kandidatenes personlige fortrinn (*Mur.* 15-53). Og i alle punkter er hans grunntanke denne: At det er militære bragder som velgerne først og fremst vet å sette pris på. Sulpicius' far tilhørte ridderstanden og hans bestefar hadde heller ingen meritter å slå i bordet med; faren til Murena oppnådde derimot pre-torembedet og feiret sogar en triumf, og la således grunnlaget for sønnens vei oppover *cursus honorum* (*Mur.* 15-16). Som kvestor i 74 ble Sulpicius satt til å bestyre kornlagrene i Ostia, mens Murena det samme året fikk tildelt "en rolig og fredfull provins"; ifølge Cicero satte dette en brems for begge karrierer, da loddtrekningen ikke ga noen av dem "en slette (*campus*) hvor deres evner kunne utfolde seg og bli anerkjent" (*Mur.* 18). Det som først og fremst forklarte valgutfallet var følgelig de to kandidatenes videre karrierer. Sulpicius' samvittighetsfulle virke som juridisk konsulent presenteres ironisk av Cicero som *hanc urbanam militiam*, "denne urbane militærtjenesten"; i sterk kontrast fremstilles Murena som en uredd kriger av nærmest homerisk format (*Mur.* 19-20). Cicero er på sitt beste når han er drepende høflig, og den avsluttende sammenstillingen av de to kandidatenes daglige gjøremål er et høydepunkt i den ciceronske retorikken (*Mur.* 22):

Hvem kan tvile på at æren fra en verdig militær karriere bidrar mye mer til å oppnå konsulembetet enn den fra sivilrett? *Du* er våken nattetid for å kunne veilede de som spør deg til råds, *han* for å planlegge en vellykket manøver; du vekkes av hanegal, han av trompetfanfarer; du stiller opp en juridisk formel, han en slaglinje; du sørger for at dine klienter ikke overrumples, han byer og forlegninger; han vet å avverge fiendens tropper, du regnvann; han er travelt opptatt med å utvide grenser, du med å definere dem.

Den juridiske virksomheten var ifølge Ciceros karikerte fremstilling ikke annet enn rituellet og tidssløsende ordkløveri, slik at juristen hverken var i stand til å imponere velgerne eller skaffe seg mektige politiske venner (*Mur.* 23-29); romersk hærmakt var derimot selve grunnlaget for statens storhet, og en vellykket militær

karriere var følgelig det aller mest spenstige springbrett for å nå konsulembedets tinder (*Mur.* 24, 30, 34, 38). Selv om Cicero naturlig nok understreker at en retorisk løpebane var en god nummer to (*Mur.* 24, 29), etterlater talen ingen tvil om at den militære løpebanen hadde forrang fremfor alle andre.

Vi må selvfølgelig huske på at *Pro Murena* var et retorisk partsinnlegg, og en eventuell *Pro Sulpicio* fra Ciceros hånd hadde nok fremstilt saken litt annerledes (jf. Ciceros mer ekteføyte minneord over sin gode venn i *Phil.* 9, og hans generelle hyllest til juristene i *Orator* 142). Men selv om romerske talere var opplært til å kunne tale både for og mot en gitt sak, satte likevel saksforholdene føringer for *hva* slags argumenter som kunne tas i bruk. Hvordan anklagerne faktisk argumenterte må forbli en gåte, men utfra Ciceros selvfølgelig helt subjektive fremstilling kan vi skjelve to forskjellige ankepunkter. For det første argumenterte Cato for at felttoget mot Mithridates i realiteten ble ført mot en gjeng ”kvinnfolk” (*mulierculae*); Catos mottrekk var med andre ord ikke å undersøke betydningen av en militær karriere generelt, men Murenas bestemte innsats. Cicero svarte betegnende nok med å hausse opp krigen mot Mithridates i store ord (*Mur.* 31-34), for dermed å kunne slå fast at ”det var i en *slik* krig at Lucius Murena ble anerkjent for å være en offiser av ukuelig tapperhet, ytterste skarpsinn og utrettelig innsats”. Anklageren og forsvareren var på hver sin måte enige: Det var krigens kaliber som legitimerte Murenas kandidatur.

Dernest gikk Sulpicius på sin side enda lenger enn Cato, ved rett og slett å hevde at det var sivile gjerninger som hadde forrang i politikken. Men selve det at han fremførte et slikt synspunkt ble av Cicero brukt som et bevis på hans villfarelse (*Mur.* 21). Og det er da Cicero spiller rollen som den tålmodige læreren som underviser en noe treg elev i livets realiteter: Det var ikke juristene, men offiserene og deres legioner, som vant velgernes gunst ved å sørge for romersk overhøyhet og den hjemlige freden. ”Og siden det er slik, Sulpicius,” avslutter magister Cicero (*Mur.* 30), ”bør etter min mening forum vike for militærleiren, fritid for krigstjeneste, griffelen for sverdet, skygge for solen (*cedat ... forum castris, otium militiae, stilus gladio, umbra soli*). La kort sagt det feltet ha forrang i Roma som selv har gitt Roma forrang.” Formuleringen *cedat forum castris* stikker seg uvegerlig ut i vår sammenheng, og den blir ytterligere forsterket av sol-skygge metaforen: Klarere kan ikke det militære hegemoniet uttrykkes.

Armati et togati

Lignende tanker gjør seg gjeldende i talen *Pro Archia* fra år 62. Her forsvarer Cicero den greske dikteren Archias, som sto i fare for å bli utvist fra Roma fordi han angivelig ikke var romersk borger. Cicero gjør unna bevisførselen i rekordfart (*Arch.* 5-11) for å komme frem til sitt erklærte formål (*Arch.* 4): Å utvirke at

dommerne ville kreve at Archias, om han ikke hadde vært romersk borger allerede, straks skulle innrulleres på grunn av sin diktergjerning. I tråd med dette formålet er resten av talen en eneste lang hyllest til nytten og verdien av god litteratur.

Det er verdt å merke seg at i motsetning til *Pro Murena*, så ligger det ingen føringer i selve saken om at Cicero må argumentere for at militære gjerninger har større verdi enn de sivile – snarere tvert imot, ville noen si. Det er derfor slående at litteraturens verdi i Ciceros hyllest nesten utelukkende blir koblet sammen med dens evne til å feire militære bragder. For selv om vi må tenke oss at Archias i sin lange karriere berørte andre emner enn bare romersk krigføring, skaper Cicero bevisst det motsatte inntrykk. Når han innledningsvis legger ut om sitt eget forhold til litteratur og om litteraturens generelle verdi (*Arch.* 12-16), nevner han betegnende nok ingen spesifikke forfattere eller verk – ingen Platon, ingen Demosthenes, ingen Sofokles. ”Litteratur” forblir dermed et vagt og smidig begrep i tilhørerens øre, ubesudlet av Ciceros egne og i romersk sammenheng smalere preferanser. Det er først når Cicero kommer inn på sin klients diktning (*Arch.* 19-21) at han nevner spesifikke verk, ett fra Archias’ ungdomstid og ett fra hans nylige virke – begge om romerske felttog (mot henholdsvis kimbrenne i 101 og Mithridates i 74-66). Det er altså først nå at ”litteratur” får et konkret innhold, og samtlige andre forfattere som nevnes utover i talen er også nært knyttet til feiringen av militære bragder: Theophanes (Pompeius’ greske historiker), Accius, Ennius, Homer. Ciceros formål var ikke å overbevise sine tilhørere om at god litteratur var per definisjon krigslitteratur, men tvert imot, det virker som om dette var en fordom fra tilhørernes side som Cicero bevisst spilte på. William Harris trekker frem nettopp aristokratiets jakt etter heder og ære (*laus et gloria*) som et viktig motiv for romersk krigføring,⁹ og poenget for Cicero i *Pro Archia* var at denne æren ble best ivaretatt av dikterne. Og det var nettopp derfor romerne under enhver omstendighet burde sikre at Archias forble en romersk borger, fordi han angivelig i så mange årtier hadde brukt sine evner til å kringkaste romerfolkets ærerike felttog.

De militæres forrang lå til grunn ikke bare for talens hovedpoeng, men også for dens retoriske virkemidler. Etter å ha fortalt om hvor stor pris de store generalene satte på dikterne og endog skjenket dem romersk borgerrett (*Arch.* 22-24), gjentar Cicero sin kommentar fra innledningen – men nå med en liten, men viktig, vri (*Arch.* 25): ”Selv om Archias ikke hadde vært romersk borger etter lovene, hadde han virkelig hatt problemer med å få det fra en eller annen feltherre?” I tilfellet dette hintet var for underfundig for juryen, hamrer Cicero inn poenget noen avsnitt senere (*Arch.* 27). Decimus Brutus, konsul i 138 og seierherre over lusitanerne, utsmykket templer og monumenter med velvalgte strofer fra sin dikter-

venn Accius; Marcus Nobilior Fulvius, konsul i 189 og seierherre over aitolerne, brukte krigsbytte til å grunnlegge et tempel for Hercules og De ni musen. ”Derfor”, oppsummerer Cicero, ”i en by hvor feltherrer så godt som bevæpnet (*imperatores prope armati*)¹⁰ dyrket dikternes navn og Musenes tempel, i den byen burde ikke togakledte dommere (*togati iudices*) være fiendtlig innstilt til Musenes ære og dikternes velferd.” Den kiastiske ordstillingen gir et bevisst ettertrykk til motsetningsparet *armati* og *togati*, og fremstillingen etterlater ingen tvil om hvem det var som burde vike for hvem – og det på togaens egen hjemmebane.

En bumerang vender tilbake

Cicero var dermed ikke bare med på å underbygge og legitimere det militære hegemoniet i romersk offentlig liv, han hadde selv på nærmest profetisk vis foregrepet – og fullstendig avvist – sin senere frase *cedant arma togae*. Vi kan derfor saktens lure på hvilken skjødesløs muse det var som inspirerte Cicero til å forevige disse for ham ulykksalige ord. Men det er viktig å huske på at *De consulatu meo*, i likhet med *De officiis* og i motsetning til de to talene *Pro Murena* og *Pro Archia*, var et litterært verk og ikke et retorisk partsinnlegg i en rettsak; Cicero ville i en slik setting ha stått friere til å uttrykke sine egne meninger – meninger han selv hadde vært med på å undergrave i det offentlige rom. Dernest henspilte strofen i sin opprinnelige form til en helt bestemt hendelse, nemlig Ciceros relativt ublodige undertrykkelse av Catilinas statsfiendtlige sammensvergelse. Dette var i alle fall den konteksten Cicero selv holdt hardnakket fast ved, uansett hvordan han ellers forklarte hva han hadde ment – enten *arma* var å forstå som et symbol på krig og opptøyer, eller som *arma sceleratorum* (”forbryternes våpen”), eller som *arma audacissimorum civium* (”våpnene til de mest skamløse borgerne”).

Ciceros fallgrube var etter mitt skjønn nettopp det at han brukte det generelle ordet ”våpen” i sin opprinnelige formulering. For våpen var ikke, slik han hevdet i talen mot Piso, et symbol på krig og opptøyer, det var et symbol på krig og romersk herredømme; løsrevet fra sin bestemte kontekst kunne dermed strofen høres ut som en høyst uromersk oppfordring til idyll og harmoni, og i verste fall som en direkte nedvurdering av romersk hærmakt. Derimot fantes det en bestemt *type* våpen som ikke bare var nøye forbundet med forbrytere og statsomveltere, som ikke bare passet metrisk inn i strofen, men som attpåtil lå bokstavelig talt foran nesetippen på Cicero, nemlig dolken (*sica*). Én av Ciceros sterkeste anklager mot Catilina var nettopp det at han var en rabiatt dolkfetisjist, et poeng Cicero hamret inn til gagns i det avgjørende senatsmøtet i november 63 (*Catil.* 1.15-16):

Hvor ofte forsøkte du ikke å drepe meg som kommende konsul, og endog som konsul!
Hvor ofte vek jeg ikke unna for dine tilsynelatende uunngåelige støt, ved liksom, som de

sier, å vri og vende på kroppen! Du utfører ingenting, du oppnår ingenting; likevel holder du ikke opp med å strebe og håpe. Hvor ofte har ikke denne dolken din blitt vristet ut av dine hender! Hvor ofte har den ikke falt ut og glippet liksom ved slump! Og likevel klarer du ikke å være borte fra den lang tid av gangen. Du har helliget og viet den med jeg vet ikke hva for slags riter, fordi du tror at det er nødvendig for å kunne bære den i kroppen til en konsul.

Catilinas innerste krets ble videre fremstilt enten med en dolk for hånden (2.23, 3.7) eller som en gjeng *sicarii*, dolkemordere (2.7, 2.22); ”ikke lenger vil denne dolken hans veive rundt foran kroppene våre”, erklærte Cicero til de romerske borgerne straks etter at Catilina hadde flyktet fra byen (2.1).

En mer presis formulering av *cedant arma togae* kunne dermed ha vært som følger: *cedat sica togae*, ”la dolken vike for togaen”. Samtidens lesere ville lett kunne forstå en slik strofe som ”la den skjendige Catilina vike for konsulen Cicero”, eller mer allmenngyldig som ”la blodige statskupp vike for romersk fred” – men ikke, slik tilfellet var med originalen, som et sleivspark mot Pompeius og de romerske legioner. Det hører selvfølgelig ingen steder hjemme at en fjerntboende barbar skal belære Cicero i presis språkførsel, men han kunne unektelig ha spart seg mange unødvendige kontroverser med en slik omformulering. For *cedant arma togae*, om enn velklingende i moderne ører, ble i samtiden rett og slett ikke regnet for god latin – noe Cicero fikk smertelig erfare, og noe han selv hadde lagt grunnlaget for.

Noter

- 1 G.A. Harrer ”Some Verses of Cicero” (*Studies in Philology* 25, 1928) 70-91, W.A. Allen, Jr. ”O fortunatam natam...” (*TAPA* 87, 1956) 130-146, S.M. Goldberg *Epic in Republican Rome* (New York, 1995) 135-157. Selve eposet er gått tapt, men et utdrag på 78 linjer er bevart i Ciceros *De divinatione* (1.17-22), i tillegg til noen få fragmenter.
- 2 Aristarchus var antikkens fremste Homer-fortolker, mens Phaleris var en siciliansk tyrann beryktet for sine bestialske straffemetoder.
- 3 For mer om *tumultus* se T.N. Habinek *The Politics of Latin Literature. Writing, Identity, and Empire in Ancient Rome* (Princeton, 1998) 78-81; av generell interesse her er også C. Nicolet ”*Consul togatus*. Remarques sur le vocabulaire politique de Cicéron et de Tite-Live” (*Revue des Études Latines* 38, 1960) 236-263. Ciceros sammenstilling av *tumultus* og *bellum* gjenspeiles i en strofe fra *De consulatu meo*, hvor han tolker spåtegn fra år 66 som forvarsler på *bellum motusque* (”krig og opprør”, *Div.* 1.18).
- 4 Om samtidens vektleggelse av det å være *facetus*, se B.A. Krostenko *Cicero, Catullus, and the Language Of Social Performance* (Chicago, 2001) 59-64, 90-94, 174-176; om Ciceros litterære motangrep på Antonius, se S. Butler *The Hand of Cicero* (London, 2002) 117-123.
- 5 Harrer (*op. cit.*) 78.
- 6 Et gjennomgangstema for Cicero i de catilinske talene var nettopp faren for at han i

- ettertiden kunne utsettes for de skjendige og uforstandiges *invidia* (*Catil.* 1.22-23, 1.28-29, 2.3-4, 2.15, 3.3, 3.28-29; jf. *Pis.* 72).
- 7 Se Harrer (*op. cit.*) 79-82 og R. Syme *Sallust* (Berkeley, 1964) 314-318. Pseudo-Ciceros middelmådige *In Sallustium*, hvor strofen også nevnes, er mest sannsynlig en skoleøvelse fra en mye senere dato; se A. Kurfess "De invectivis quae tamquam Sallustii et Ciceronis traditae sunt" (*Mnemosyne* 40, 1912) 364-380.
 - 8 Krostenko (*op. cit.*) 147, *pace* Goldberg (*op. cit.*) 149-151; jf. den andre strofen fra *De consulatu meo* som Pseudo-Sallust enten siterer eller parodierer (*Cic.* 5), og som Juvenal (10.120-126) og Quintilian (*Inst. Orat.* 9.4.41, 11.1.24) akker og oier seg over: *O fortunatam natam me consule Romam!*
 - 9 W.V. Harris *War and Imperialism in Republican Rome 327-70 B.C.* (Oxford, 1979) 17-34.
 - 10 *Imperatores prope armati* vil si feltherrer som nettopp hadde kommet tilbake til Roma fra sine kommandoer, og som i henhold til den romerske forfatningen hadde lagt ned sine våpen før de entret byen.

Krig og idyll

Vergils 1. ekloge som stemme i tiden

Egil Kraggerud

Kjære Johan, en gang gjennomgikk vi Augustus' *Res gestae* sammen, jeg fordi jeg ønsket å lese innskriften i godt og kompetent følge, du fordi du som den generøse person du er, sjelden sier nei når man har foreslått et samarbeide for deg.

Hva Augustus' embedsberetning omtaler og ikke omtaler, gjør den til et spennende dokument bak den tilsynelatende uimotsigelige fasade. I kap. 15 og 16 gjør Augustus bl.a. rede for hvordan han mestret overgangen fra krig til fred for sine hærer: "Og som konsul for 5. gang [dvs. 29 f.Kr.] ga jeg tusen sestertier fra krigsbyttet til hver enkelt kolonist blant mine soldater; omtrent 120 000 mann i koloniene mottok dette triumfgratialet." (15.3). I begynnelsen av kap. 16 legger han til at han hadde gjort rett og skjel for seg overfor municipiene som måtte avstå landområder til de dimitterte soldater: "Jeg betalte ut penger til municipiene for de marker som jeg i mitt fjerde konsulat [30 f.Kr.] ... anviste til soldatene." (16.1). En hersker med en umåtelig privatformue til sin frie disposisjon, slik som tilfellet var med Octavian (den senere keiser Augustus) etter erobringen av Alexandria, er tjent med både generøs dimisjon av veteraner (15.3) og full kompensasjon for ekspropriasjon (16.1). *Res gestae* gir til beste hva Augustus ved slutten av sitt lange prinsipat kunne være bekjent av overfor samtid og ettertid. Den enkleste måten å forholde seg til fakta på som ikke kan bidra til *eulogium*, er å forbigå dem i taushet. Etter Philippi, 12 år før Alexandrias erobring, var det ikke tale om kompensasjoner. Store områder rundt 18 byer i Italia ble brutalt konfiskert. Forbitrelsen var stor. Opposisjonen mot Octavian etter Philippi var sterk. Octavian ble betraktet som den hovedansvarlige for veterantildelingene. De misnøyde samlet seg bak Antonius' bror Lucius og hustru Fulvia som fisket i rørt vann. Dette opprøret endte i forferdelse i beleiringen og avstraffelsen av Perugia (Perugia, den såkalte perusinske krig våren 40). Mange var de som så på Octavians styre som et terrorregime.

De antikke kommentatorer mente at Vergil selv var blitt rammet av konfiskasjonene. Den biografiske tradisjon rundt dikterens liv er dessverre høyst usikker. Det er grunn til å tro at man ikke hadde annet å bygge på i dette spørsmålet

enn Vergils egen diktning. Men Vergils horisont er åpenbart større enn den personlige. Vi kan ikke som de antikke kommentatorer sette likhetstegn mellom enkeltskikkelser i den diktete bukoliske verden og dikteren selv. På hvilket grunnlag kan da historikeren og litteraturhistorikeren møtes?

Vergil har en egen stemme som ikke enkelt lar seg sette i bås. Den er ikke fri og uavhengig slik vi venter av en dikterstemme innenfor vår vestlige kultur. Den har likevel et spillerom og enkelte virkemidler som åpner for forståelsen også av samtids situasjonen. Dikteren er hverken uten videre regimets lojale støttespiller eller en talsmann for de rammede, enn si opposisjonen. Jeg vil heller se ham som en megler som vil harmonisere der motsetningene er i ferd med å undergrave store gruppers velferd og eksistens. Hva han tilsynelatende beskriver som eksisterende virkelighet inneholder rett besett et skjult ønske og innebærer et overtalelsesforsøk vis-à-vis maktens sirkler. Diktning er også påvirkning, ikke minst når den trer inn på den politiske arena. Denne side fornemmes mer eller mindre sterkt gjennom store deler av den arkaiske lyrikk. I det øyemed finnes det også en finslepen indirekte retorikk hos diktere nær det romerske maktsentrum. Det som oppfattes av disse diktere som et godt tilløp fra maktens side, forstørres. Herskeren hylles for de formentlig positive tiltak, med større eller mindre rett, samtidig som det negative ikke får hefte ved ham personlig – ennå. Det ligger der imidlertid som en tidsinnstilt bombe hvis ikke en positiv utvikling kommer i stand.

La oss se hvordan en slik side reflekteres i *Bucolicas* åpningsekloge.

En dateringsdivergens

Dagens studenter kan gå til et veldekket bord av kommentarer og studier når det gjelder Vergils ekloger. Robert Coleman og Wendell Clausen fra siste generasjon er mer spennende veivisere enn min egen første lesehjelp, Thomas E. Page fra 1898. Det er nye og engasjerende problemstillinger alle vegne. Når det er sagt, er det også enkelte ting en gammel Vergilianus ikke umiddelbart kaster seg på. Vi leser på smussomslaget til Clausens kommentar: "... the *Eclogues* ... written by Virgil between about 42" – greit – "and 35" – ikke så greit. Vergils eklogesamling skyves dermed frem i tid til å bli samtidig med Horats' første satiresamling, for bare å nevne én tung konsekvens.

Clausen har bekjent seg til denne dateringen de siste 30 årene; det finnes mange som støtter teorien, men den har også høstet motbør. I betraktning av at Clausens ekloge-utgave nå er ute på markedet som 'paperback edition' fra Oxford University Press og at hans bidrag i håndboken *The Cambridge History of Classical Literature* er lærestoff ved universitetskurser mange steder, har hans syn rent PR-messig et overtak vis-à-vis Vergillesere i alle land. Clausens datering bygger på et bidrag i *Harvard Studies* av historikeren Bowersock fra 1971. Bowersock hev-

der fyndig og myndig at Vergil tidlig i 8. ekloge (versene 6 til 13) har føyet inn en hyllest til Caesar Octavian, ikke som man tidligere har ment, til Gaius Asinius Pollio.¹ Bowersock argumenterer dels mot den oppfatning at Pollios felttog mot parthinerne i det vestlige Illyricum langs via Egnatia skulle ha noe med saken å gjøre. Da blir den eneste mulighet at Vergil refererer til Octavians operasjoner i det nordlige Dalmatia som begynte mot japoderne i år 35. Det ville gi geografisk mening i den markante henvisningen til Timavus i vers 6. Dermed kan partiet tidligst være skrevet år 35, og eklogesamlingen blir å datere deretter. Jeg kan ikke nå gå nærmere inn på Bowersocks behandling av partiet i 8. ekloge og på diskusjonen rundt hans utredning. Meg og mange andre har de ikke overbevist. Clausen på sin side mener å kunne underbygge Bowersocks tese ved sin lesning av 1. ekloge som dermed også blir å datere til år 35.

Vergils ekloger vs. Horats' epoder

Går man inn i denne dateringsdiskusjonen i dag, slår det en at ett vesentlig synspunkt er blitt neglisjert både av tradisjonelistene og av dem som forfekter den nye datering, at begrepet "datering" trenger å presiseres.

Det kan være en fornuftig måte å nærme seg problemet på, å se på en eien-dommelig teknikk hos Horats, Vergils yngre venn og kollega. Horats' epodesamling, antagelig publisert mot slutten av år 30, etter at meldingen om Alexandrias fall var innløpt til Roma, oppviser en påfallende politisk selvbevissthet. Jeg våger å hevde at denne selvbevissthet er bredere inspirert av Vergils eklogebok enn man hittil har vært klar over. Den nære forbindelsen mellom Horats' 16. epode og Vergils 4. ekloge har riktignok alltid stått på dagsordenen. Det har vært en uendelig diskusjon av prioritetsproblemet: Hvem inspirerte hvem til angivelig motsigelse? Jeg har min egen tolkning av forholdet: At Vergils 4. ekloge kommer først, er jeg ikke i tvil om. Vergil var fem år eldre enn Horats og en etablert dikter da Horats fikk innpass i Maecenas' krets; Vergil var for øvrig den første som anbefalte ham overfor Maecenas (*Satire* 1.6.54f.). Men samtidig tror jeg at de to dikt ideologisk er to alen av samme stykke, en ideologi riktignok uttrykt med basis i ulike genre og ut fra ulike tankemodeller.² Horats' behandling av samtidshistorien i epodegenren kan, slik jeg nå ser det, betraktes som en videreføring og tydeliggjøring av Vergils mest originale grep med den bukoliske diktning som var å tilpasse genren så den kunne tjene som en kommentar til en krisepreget samtidssituasjon. I begge tilfeller er det tale om en pionérinnsats: En gresk genre omplantes både av Vergil og av Horats for første gang til Roma og latiniteten. I begge tilfeller gis den greske diktform en aktuell politisk dimensjon ved at dikteren *i visse dikt* setter fokus på sentrale og nære begivenheter, i begge tilfeller er det tale om problemer og konflikter med rot i borgerkrig, i begge tilfeller er det vesentlig for dikteren å

peke på et håpefullt perspektiv. Samtidsbetraktningen har dertil en innebygd dynamikk i seg som hos begge diktere ikke slutter å fascinere. En betydelig manøvreringsevne i forhold til den politiske virkelighet til enhver tid var en fremtredende egenskap hos begge.

Aleksandrinsk genre – romersk aktualitet

Den politiske samtidskontekst føyer altså en helt vesentlig dimensjon til Vergils Theokrit-etterligning. Vergil er riktignok alt her som i sin øvrige diktning den virtuose *aemulator* i forhold til sitt aleksandrinske forbilde, en side som Clausen, med sans for det vesentlige, bringer frem på en mesterlig måte i sin kommentarutgave. Den intertekstuelle siden ved eklogeboken viser Vergil i dikt etter dikt som en briljant fornyer og viderefører. Likevel er jeg stemt for å nedtone dette aspektet noe i helhetsbildet for å få et bedre grep om en vesentlig ambisjon hos Vergil. Selve kombinasjonen av det theokritiske og det romersk-aktuelle er slående i første ekloge og lar seg med en gang betegne som en betydelig genremessig innovasjon. Her møter vi fenomenet formelig programmatisk, sogar i selve åpningsbildet hvor vi befinner oss midt i en theokritisk virkelighet:

Meliboëus:

*Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi
silvestrem tenui Musam meditaris auena;
nos patriae finis et dulcia linquimus arva.
nos patriam fugimus; tu, Tityre, lentus in umbra
formosam resonare doces Amaryllida silvas. 5*

”Tityrus, du kan spille en skogens sang på din fine fløyte der du ligger under dekket av den vide bøk. Jeg må forlate min fedrene jord og de elskede marker; jeg må flykte fra mitt fedreland, mens du avslappet i skyggen kan lære skogen å gjenlyde av den vakre Amaryllis.”

Tityrus er en skikkelse fra Theokrit. Han står imidlertid lavt på den bukoliske rangstige; sosialt er han en slags assisterende gjeter. Slik tegnes han også hos Vergil i de øvrige eklogene (3.20 og 96; 5.12; 9.23). I 1. ekloge har Vergil hatt spesielt Theokrits mesteridyll i tankene, den 7. (*Thalysia*). Hos Theokrit utmaler den ene av de to diktere seg en fullkommen pastoral scene hvor Tityrus bl. a. skal synge en sang om Dafnis’ kjærlighet. I Vergils 1. ekloge nyter Tityrus en perfekt siesta: Han dikter og synger om sin elskede Amaryllis mens kveget gresser fritt omkring. Dette er den bukoliske lykke *par excellence*. I Vergils tilfelle vil jeg kalle denne delen av scenebildet et bukolisk embleme: Se her, vil dikteren si, min dikt-

ning er syrakusisk, mitt viktigste forbilde Theokrit, mine skikkelser har til og med de greske litterære navn. Men Theokrit-temaet problematiseres med en gang. Vi rives ut av idyllen, for den gjelder ikke betrakteren, den talende. Mens emblemet presenteres for oss, perspektiveres det med et kontrasterende bilde. Dialogisk som store deler av den bukoliske genre er, ikles de kontrasterende bilder kjøtt og blod og scenisk liv. Meliboeus, den talende, har ikke lenger del i denne bukoliske lykke: *fugimus* ('jeg flykter/jeg fordrives'). Det er grunn til å minne om at *fugere*, akkurat som gresk *pheugein* ('gå i landflyktighet'), innebærer at man tvinges av en ytre trussel eller makt til oppbrudd og landflyktighet. Meliboeus er den fordrevne; han får ikke være en del av den bukoliske verden. Genremessig skjer en omveltning; i samme øyeblikk som vi tror oss å være midt i den theokritiske verden, har vi å gjøre med en ganske annen og påtrengende virkelighet. Motsetningen har en arketypisk karakter og noe av Genesis' syndefall ved seg, bare at tapet av lykken kommer utenfra, ene og alene som vilkårlig vold og urett. Det finnes ingen korresponderende skyld som forklarer utdrivelsen av Paradiset. Det bukoliske emblemet, synliggjort gjennom Tityrus' sang og spill, blir dermed noe relativt. Det blir til og med begrepsmessig markert av Tityrus selv når han bruker *otium*-begrepet om sin situasjon.

Tityrus:

*O Meliboee, deus nobis haec otia fecit.
namque erit ille mihi semper deus, illius aram
saepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus.
ille meas errare boves, ut cernis, et ipsum
ludere quae vellem calamo permisit agresti. 10*

”Hør Melibous, en gud har skaffet meg denne fred. For han vil alltid være en gud for meg, hans alter vil ofte bli vætet av et spedbygget lam fra mine kveer. For han tillot mine kyr å streife om slik du ser, og meg selv lot han spille hva jeg ville på min bondefløyte.”

Den theokritiske hyrdeverden er naturligvis ikke bare kjærlighet og siesta, den rommer et vidt spenn av følelser: sorg, sjalusi, spenninger og motsetninger. Vergils emblematiske åpningsscene har som bakgrunn den enkle bondes hele virksomhet, men vekten ligger som ellers i slik diktning på samlivet med husdyrene og med naturen. Det musiske og kjærligheten er en slags overbygning over arbeidsdagen. Slik blir vektleggingen en annen enn i *Georgicas* verden som omfatter det hele uten denne konsentrasjon om sang, stev og lengsel som en sektor av landlivet. *Otium* (v. 6) som betegnelse på den bukoliske situasjon bringer frem en vesentlig, likefrem prinsipiell side ved den bukoliske livsform ifølge vår dikter: fri-

heten fra vilkårlige inngrep og fra vold. Men når en kontrasterende virkelighet så sterkt slår inn alt i åpningsbildet, mister den typiske bukolske situasjon den forankring i det normale som den har hos genrens første mester Theokrit. Den *er* ikke lenger noe selvsagt; den kan trues og gå tapt, men den kan også vinnes og vernes.

Tityrus' henvisning til en gud som kilde til lykken bringer ytterligere ett viktig moment inn for å forstå det bukolske i den aktuelle verden. Det gjøres eksplisitt at Tityrus' situasjon er en *skapt* virkelighet. Det har skjedd gjennom en form for inngripen, en politisk beslutning, en administrativ forføyning; Tityrus' lykke beror på en guddommelig nåde om vi formulerer oss nærmere hans egen virkelighetsoppfatning. Denne nåden krever fra hans side en likefrem kultmessig takk.

Eklogen som hyllest

Som lesere blir vi tidlig klar over at det er et sentralt element av hyllest i eklogen. Når et slikt innslag blir fremtredende i samlingens første stykke, fornemmer man sterkt at denne eklogen peker ut over sin primære ramme og ut mot hele samlingen. Når vi setter eklogen inn i en videre kontekst av samtidig diktning, blir det enda tydeligere at diktets *persona* Tityrus på sin måte er en talsmann både for dikteren og hans samtid. Horats forener i åpningen av sin epodesamling en hyllest og en takk til Maecenas med en form for lojalitetserklæring til Caesar Octavianus (Kraggerud (1984) 21ff.). Vergil gjør i prinsippet det samme i innledningen til *Georgica*: Han tiltaler Maecenas og hyller Caesar Octavianus i et omfattende parti (1.24-42). I 1. ekloge dreier det seg om en særpreget, jeg er fristet til å si en slags *betinget* hyllest.

Hvis vi spør om gudens identitet, er det ikke bare spørsmål om en historisk-real biting. Det er åpenbart et sentralt punkt i forståelsen av eklogen: Hvem er så denne *deus*? Hvem er det som fremheves folkelig-naivt som en tidens frelser på en slik overstrømmende måte? Men dette spørsmål kan ikke sees isolert. Datering følger med som et like legitimt anliggende og *skal* gjøre det. Vi har riktignok de som sier: Er ikke guden i 1. ekloge Gaius Asinius Pollio, konsulen fra år 40, dikterens mesen før Maecenas? I lys av en allmenn *Umwertung* av Vergils forhold til det augusteiske regime, har vi nylig også fått som svar Lucius Antonius, Octavians dødsfiende vinteren 41/40.

De aller fleste mener fortsatt og med rette: *Deus* er Caesar Octavianus. Landkonfiskasjonene som det siktes til, gir grunnlag for spørsmålet 'når?'. Tradisjonelt ses 1. ekloge som forfattet i år 40. Coleman er ikke glad for en så tidlig datering. Og Clausen protesterer altså mot dette år siden diktet reflekterer Octavians sterkere stilling senere, et i og for seg fullt berettiget argument. 1. ekloge dateres følgelig av ham til år 35. Hva jeg ikke er riktig sikker på, er i hvilken grad dette

bestemte år skal sees som en konsekvens av Clausens tilslutning til Bowersocks datering av 8. ekloge.

Vi har en mulighet for å komme videre i spørsmålet datering, i det minste nyansere diskusjonen. En slik diskusjon bør i alle fall gå hånd i hånd med fortolkningen av eklogen, en fortolkning som jo også er et mål i seg selv. Så la meg i det følgende bevege meg inn på selve eklogens scene og hva den synes å formidle.

Meliboeus:

*Non equidem invideo, miror magis: undique totis
usque adeo turbatur agris. en ipse capellas
protinus aeger ago: hanc etiam vix, Tityre, duco.
hic inter densas corylos modo namque gemellos,
spem gregis, a! silice in nuda conixa reliquit. 15
saepe malum hoc nobis, si mens non laeva fuisset,
de caelo tactas memini praedicere quercus.
sed tamen iste deus qui sit, da, Tityre, nobis.*

”Jeg for min del er ikke misunnelig, jeg undrer meg snarere; for i den grad hersker det forvirring overalt på alle eiendommer. Se som jeg selv driver mine geiter fortvilt avsted; denne her får jeg til og med bare med nød og neppe trukket med. For her blant de tette hasselbusker har hun nettopp forløst tvillinger, flokkens håp, men har – å herregud! – måttet forlate dem på den nakne klippe. Jeg minnes at denne ulykke ofte ble varslet meg av eketrær rammet fra himmelen, om bare ikke min tanke hadde vært formørket.”

Motsetningsbegrepet til Tityrus' *otium* er i første omgang ikke 'krig' (*bellum* eller lignende), men 'uro' (v. 12 *turbatur*, dvs. **turba*, **turbatio*): Meliboeus undrer seg over Tityrus' *otium* i det allmenne kaos. Meliboeus er altså langt fra alene om å bli fordrevet, noe man kanskje i første omgang kunne tro av v. 3-4. Det er nærmest tale om en allmenn tilstand (cf. *undique totis* v. 11), og Tityrus' trygghet virker på den bakgrunn som et unntak, som en liten øy av lykke i et hav av elendighet.

'Diktets datering' i mer presis forstand

Apropos dateringsdiskusjonen er det berettiget å spørre: Når kan denne beskrivelsen av forholdene sies å være gyldig? Eller snarere 'særlig gyldig?' Meliboeus peker i høyeste grad på en pågående krise. Utdelingen av jord til veteranene fulgte i kjølvannet av seieren ved Philippi. Det var en uhyre vanskelig og kontroversiell sak som trakk ut i månedsvi, men problemene hører først og fremst hjemme i 41. Det sosiale problem ble akutt i den første fasen. Hvilken dikter ville forresten fokusere på noe annet enn første fase når nettopp denne er sterkest preget av problemet?

Min mening går altså etter dette i retning av at eklogen er skrevet, ikke i 40, men alt i 41. Riktig så enkelt er det ikke. For å sette mitt poeng på spissen: Tsjajkovskijs 1812-ouvertyre ender med kanontordenen utenfor Moskva sept./okt. 1812. Musikkstykket har en 'dramatisk' dato relatert til Napoleons Russlandsfelttog, men på det tidspunkt var ikke komponisten født. Følgelig, *mutatis mutandis*: Man må spørre seg om den tid som skildres, faller sammen med tiden for avfatelsen. Selvsagt er spørsmålet gjennomgående uten betydning ved lesning av dikt av den enkle grunn at de fleste dikt ikke berører noen spesifikk samtidssituasjon av betydning for lesningen. Men i vår ekloge har vi, om ikke annet, illusjonen av å være midt oppe i en kritisk tid, og siden denne i diktet er knyttet intimt til en bestemt persons inngripen, er spørsmålet om den indre tid, *dramatis tempus*, uomgjengelig.

En slik problemstilling reflekterer diktets politiske karakter. Horats gjør på en iøynefallende måte det samme i sin satire- og epodediktning. Handlingen i satire 1.5 ('*Iter Brundisinum*') kan av samtidslseren tidfestes til et tidspunkt et par-tre uker forut for inngåelsen av overenskomsten mellom Octavian og Antonius i Tarent (*Foedus Tarentinum*) i 37. Samtidig er personene i diktet på det nærmeste knyttet til den skjellsettende hendelsen, fra de sentrale aktører til deres støttespillere. På tale om åpningsdiktet i en samling er Horats' 1. epode et enda mer opplysende eksempel. Horats tar utgangspunkt i tiden like før Octavians flåte la avsted for å møte Antonius og Kleopatra, på forsommeren 31. Dette gjør han i form av en åpningserklæring, rettet til vennen Maecenas, der han fremhever Maecenas' varme lojalitet til Caesar Octavianus samt sitt eget nære bånd til Maecenas. Maecenas utgjør bindeleddet som felles *amicus*. På en kalkulert indirekte måte markerer Horats dermed egen lojalitet og medvirkning vis-à-vis Octavian i en kritisk situasjon for fedrelandet.

Når det gjelder eklogens *deus* og dennes identitet, har jeg intet imot at mine betraktninger bestyrker den tradisjonelle identifisering med Caesar Octavian. Når da Meliboeus til slutt i dette partiet stiller det samme spørsmål om gudens identitet (v. 18 *sed tamen iste deus, qui sit, da, Tityre, nobis. "men allikevel, Tityrus, hvem er den guden du nevner, fortell oss det?"*), da er spørsmålet i grunnen alt besvart for den samtidige leser. Betrakter vi nærmere Meliboeus' spørsmål ut fra dets egen kontekst, er det lett å se at det har fått sin egen emosjonelle dreining. Ikke bare var det tale om hans egen fortvilelse (*aeger* v. 13) og en allmenn ulykke (11b-12a): Vi har like i forveien fått et inntrengende bilde av hvilken lidelse forvisningen betyr for den fødende geit (13b-15), hvorpå Meliboeus fremstiller katastrofen (*malum hoc* 16) som skjebneforkynt.³ Meliboeus' spørsmål rommer derfor et underliggende spørsmål gjemt dypt i hans hjerte så å si: Er det håp også for andre når det gjelder denne hjelpende gud, finnes det en utvei for de lidende fra Tityrus' redningsmann?

På dette punkt i vår lesning kan vi vende tilbake til vår kronologiske dagsorden: Det ville være en god ting om fortolkerne av eklogen – i likhet med hva jeg i sin tid forsøkte å gjøre med de politiske diktene i Horats' epodesamling – kunne skille mellom diktets dramatiske dato og tidspunktet for dets avfattelse. Det er den første datoen som kommer eksplisitt frem, slik også i 1. ekloge. Vergil sier ikke bare: Mitt dikt tilhører en genre skapt av Theokrit, men jeg har også valgt å fiksere dette dikt i tiden; *terminus post quem* er Octavians og Antonius' seier ved Philippi; dermed er triumviratets seier markert. Også Horats lar en seier være sentral i sin epodesamling, nemlig Actium ved overgangen fra triumvirat til den enes maktstilling, snart kalt prinsipat. De dikt som henspiller på samtiden og følgelig lar seg plassere og skal plasseres med en reell dramatisk dato, ligger hverken i Horats' eller Vergils tilfelle særlig langt fra publikasjonstidspunktet. Samlingene har en aktualitet, tiden som ligger innenfor horisonten har riktignok en viss lengde, men ingen generasjonslengde eller mer som hos Cicero i enkelte av hans filosofiske og retoriske verker. I Horats' tilfelle dreier den dramatiske tid seg i 1. epode om våren 31, for hele samlingen blir det knapt tale om mer enn et par tre år. Vergil har – la meg understreke min oppfatning alt her – et tidsrom på tre år som han henspiller på, dvs. et tidsrom som neppe er særlig forskjellig fra det tidsrom da samlingen som helhet ble til: Det er tre, høyst fire dikt som lar seg bestemme tidsmessig for det publikum som først mottok samlingen, nemlig eklogene 1, 4, 8 og jeg tar også med 9. Åpningseklogen formelig ber om en plassering i tiden, nemlig til år 41. Året er et viktig utgangspunkt for bedømmelsen av hele eklogeboken.

Hvis vi vender tilbake til Clausens artikkel om 1. ekloge fra 1972, der han plederer for en datering av eklogen til 35, finner vi en nesten påfallende sammenblanding av forskjellige dateringsbegreper. Et hovedargument hos ham er at den tradisjonelle datering er usannsynlig om ikke umulig, for Vergil kunne ikke så tidlig som i år 40 behandle den da 23 år gamle Octavian slik han gjør i eklogen; det trengs en langt senere datering ut fra en annen maktkonstellasjon for at bildet av Caesar Octavian skal være troverdig. År 35 blir likefrem den *tidligst* mulige dato for Clausen.⁴ Hva han ikke ser, er at han da i virkeligheten postulerer at *avfattelsesdato* og dramatisk dato er identiske størrelser.⁵ Dermed skaper han et gap til eklogens ganske klare *egendatering*, den sosiale uro som ligger fem-seks år forut for Clausens 'datering' (avfattelsestidspunktet). Jeg konkluderer dermed med at Vergil selv strengt tatt bare har én datering, nemlig etter all sannsynlighet til det år da den sosiale uro i Italia toppet seg, da krisen var som mest intens, nemlig år 41.

Avfattelsestiden er en annen sak, men slett ikke eklogesamlingen uvedkommende. 1. ekloge er *skrevet* i lys av helheten, for å markere et år i begynnelsen av

en kjede av år som leder frem til større håp. Jeg er ikke i tvil om at eklogen er forfattet for, i en programmatisk og planlagt forstand, å introdusere hele samlingen og at den derfor er komponert på et forholdsvis sent tidspunkt nær selve utgivelsen. Vergil har vært seg bevisst at et dikt i en samling vil leses i sammenheng med de andre diktene i den. Et åpningsdikt kan aller minst isoleres fra de øvrige som følger etter. Viktige politiske ytringer vil uvilkårlig sees i sammenheng med andre lignende ytringer i samme samling. Dette er en helt naturlig lesereaksjon og faller ikke inn under forskerlaborantens detaljmani. Tityrus' *otium* kan ikke skiller fra 4. ekloges gullalderforventning som i sin tur er et svar på Brundisium-overenskomsten høsten 40. Freden dikteren forestiller seg i den grensesprengende senere eklogen, vil bli allmenn; den er riktignok ikke nådd, men er innenfor rekkevidde: *pacatumque reget patriis virtutibus orbem*. ”Han vil styre en verden gjort fredelig gjennom fedrenes dyder” (4.17), men det bukolske *otium* er fullt ut realisert fra og med barnets fødsel. Dette storslagne liv vil dernest folde seg ut med all sin velsignelse.

Tityrus:

*Urbem quam dicunt Romam, Meliboeae, putavi
stultus ego huic nostrae similem, quo saepe solemus 20
pastores ovium teneros depellere fetus.
sic canibus catulos similis, sic matribus haedos
noram. sic parvis componere magna solebam.
verum haec tantum alias inter caput extulit urbes
quantum lenta solent inter viburna cupressi. 25*

”Byen som folk kaller Roma, Meliboeus, trodde jeg i min dårskap var lik vår egen her, den vi gjetere ofte pleier å drive vårt spede saueavkom til. Slik visste jeg valper lignet på hunder, slik killinger sine mødre, slik pleide jeg å sammenligne det store med det små, men denne byen hevet sitt hode like meget opp over andre byer som syppressene pleier det blant krossved.”

Etter at Meliboeus har spurt hvem denne guden er som Tityrus taler om, skjer et slags brudd i diktet, noe man ikke har sluttet å undre seg over og interpretere i forskjellig retning. Tityrus svarer ikke endefrem og straks: ’Jo, guden var den og den person.’ Han tar en ekfrasislignende ny ansats og begynner med sitt livs stedsopplevelse: byen Roma. Dette er for så vidt karakteriserende: Tityrus er en mann som stadig begynner med noe usedvanlig og opphøyet og taler i store bokstaver: ’En gud’ (*deus* 6), ’Byen Roma’ (*urbs Roma* 19), ’Friheten’ (*libertas* 27). Vi venter vel egentlig at når Tityrus bare har gitt luft for sin beundring for storbyen, så vil vi få en redegjørelse for hans møte med ’guden’. En beretning om Roma-oppholdet får

vi på en måte, men den er alt annet enn klar og rettlinjet. At psykologi er inne i bildet i denne bukoliske dialog, fremgår av hvordan Tityrus sammenligner sin opplevelse av Roma med den verden han kjenner, hans lokale gjeterverden. Men Vergil har sitt eget ærend med disse versene 19-25, for med denne sammenligningen konfronterer han den virkelige verdens maktsentrum med det pastorale landskap. Theokrits storbyvirkelighet blir aldri slik synlig i dennes pastorale idyller; det er bare når vi trekker inn Theokrits ikke-pastorale dikt, nr. 15, at storbyen som fenomen og maktsete blir tematisert. Vergil bringer hyrdelandskapet og dets motpol sammen og viser den bukoliske verdens avhengighet av maktens sentrum.

Men noe *personnavn* kommer ikke, hverken her eller siden. Ligger det ikke i dette en bekreftelse på det opplagte i svaret på gudens identitet, nemlig Caesar? Jeg tror det er berettiget å tale om en navne-ellipse, her som for øvrig ved den lovpriste person i ekloge 8.6-13. En ellipse er en språklig utelatelse av noe overflødig, i lys av konteksten eller av usus. Fra slaven Tityrus' synsvinkel er det et tilleggsmoment som forklarer hans tilsynelatende nonchalanse med navnet. Han har fra han åpnet sin munn, befunnet seg på et nivå over det dagligdagse. Å nevne navnet ville på en måte bringe oss brått ned på jorden og forringe opplevelsen av det usedvanlige. En *deus* omgjort til et slekts- eller familienavn på en levende person, føles ikke i sammenhengen som det naturlige skritt.

Octavian var en *Divi filius*, kanskje så tidlig som fra og med begynnelsen av år 42 (Southern (1998) 61f.); man bevarer avstand til personens guddommelighet ved å spille ut en henført mann fra folkedypet som formidleren. Vergil har taktfølelse både oppad og nedad i det sosiale hierarki; ikke minst søker han i denne tidlige panegyrikk å respektere *mos maiorum* med dens skille mellom det guddommelige og det menneskelige.

Meliboeus:

Et quae tanta fuit Romam tibi causa videndi?

Tityrus:

*Libertas, quae sera tamen respexit intertem,
candidior postquam tondenti barba cadebat,
respexit tamen et longo post tempore venit,
postquam nos Amaryllis habet, Galatea reliquit. 30
namque (fatebor enim) dum me Galatea tenebat,
nec spes libertatis erat nec cura peculi,
quamvis multa meis exiret victima saeptis,
pinguis et ingratae premeretur caseus urbi,
non umquam gravis aere domum mihi dextra redibat. 35*

Meliboeus:

*Mirabar quid maesta deos, Amarylli, vocares,
cui pendere sua petereris in arbore poma;
Tityrus hinc aberat. ipsae te, Tityre, pinus,
ipsi te fontes, ipsa haec arbusta vocabant.*

M: Og hvilken grunn var så viktig for deg til å oppsøke Roma? *T:* Friheten som nok sent, likevel så hen til meg, tiltaksløse mann, etter at skjegget begynte å falle hvitere når jeg barberte meg, likevel så hen til meg og innfant seg etter lang tid, etter at Amaryllis fikk meg som sin, og Galatea hadde forlatt meg. For mens Galatea holdt på meg, fantes hverken noe håp om frihet eller noen tanke på formuen. Enda så mange offerdyr som kom fra mine kveer, og enda så meget fet ost som ble presset for den gjerrige byen, så vendte aldri min hånd hjem tung av penger. *M:* Jeg undret meg over hvorfor du, Amaryllis, i sorg påkalte gudene, hvem du lot frukten bli hengende for på sitt tre. Tityrus var reist sin vei. Pinjene selv, kildene selv og selve disse buskene her kalte på deg, Tityrus.

Meliboeus må selv bringe fortgang i beretningen når han spør om grunnen til Roma-reisen (v. 26). Her er vi ved diktets annen strukturelle overraskelse. For det viser seg at hverken 'gudemennesket' eller den nåderike skaperakt fra gudens side i v. 6 hadde noe primært med Tityrus' besøk i Roma å bestille. Nå åpenbares en agenda med et lengre tidsperspektiv. For fra først av var det ikke trusselen om fordrivelse som fikk Tityrus til å dra; i hvert fall sier han ikke noe om det. *Libertas* er det første ord i hans svar. Det er stor nytte i Friedrich Leos belysning av Tityrus' status: Tityrus er en slave med bruksrett over et stykke land hvor han ved flid, nøysomhet og et brukbart overskudd kan bygge seg opp et *peculium* stort nok til å kjøpe sin frihet og oppnå status av selveier. Tityrus har brukt lang tid på å skaffe seg den nødvendige størrelsen på sin frigivelseskonto. Dette sosiale aspektet blir et relativt bredt tema, levendegjort med bukoliske virkelighetstrekk fra v. 27 til v. 39. Meliboeus supplerer med en skildring av hvordan Tityrus' fravær virket inn på hans kjære Amaryllis og på hele naturen, et velkjent bukolisk motiv.

Tityrus:

Quid facerem? neque servitio me exire licebat 40
nec tam praesentis alibi cognoscere divos.
hic illum vidi iuvenem, Meliboeae, quotannis
bis senos cui nostra dies altaria fumant.
hic mihi responsum primus dedit ille petenti:
'pascite ut ante boves, pueri; summittite tauros.' 45

Hva skulle jeg gjøre? På den ene side var det ikke mulig for meg å komme meg ut av mine slavekår annetsteds, på den annen side kunne jeg ikke (annetsteds) bli kjent med så hjelpende guder. Her var det jeg fikk se den unge mannen, Meliboeus, som mitt alter skal ryke for hvert år to ganger seks dager. Her var det han med en gang ga meg en uttalelse da jeg ba om den: "La kuene gå på beite som før, dere slaver; la oksene vokse."

Med v. 40 understreker Tityrus at den åpenbart lange og langvarige reisen til Roma måtte gjennomføres for å oppnå friheten. Men dermed synes dette temaet plutselig å være over. En samtidig leser ville vel forstå det slik at Tityrus måtte til Roma for å treffe den eier som han skulle løskjøre seg fra. Det ligger nær å tenke på en aristokratisk godseier bosatt i Roma. Når Tityrus, dvs. Vergil, ikke kommer nærmere inn på dette, skyldes det en veloverveiet dikterisk økonomi: Selve prosedyren med løskjøp er et trivielt tema. Det viker med fordel plassen for et hendelsesforløp av en ganske annen art. Siden *libertas*-temaet utgjør den langsiktige og normale agenda, og veterantildelingene har et kort og dramatisk tidsperspektiv, kan man som leser mene at trusselen ikke har dukket opp før Tityrus skulle til å dra til Roma i sitt egentlige ærend.

Seks linjer utgjøres av Tityrus' redegjørelse for Roma-oppholdet (40-45). Det lyder som en unnskyldning for det lange fravær som skaper slik sorg: "Hva skulle jeg gjøre? ..." Innenfor én og samme periode kombineres det egentlige ærend, frikjøpet, med den særlige nåde, dvs. v. 41 knytter tilbake til v. 6 (*deus nobis haec otia fecit*). Slik belyser Tityrus hvorfor han er begunstiget av lykken i det allmenne kaos; men er de to verslinjer (40-41) med de to saker uten en indre forbindelse med hverandre? *nec tam praesentis alibi cognoscere divos* ("og jeg kunne ikke annetsteds bli kjent med så hjelpende guder") er vel ikke ganske identisk med entall. Vergil synes å inkludere et sjikt rundt Octavian. Først i neste linje retter han lyset mot den unge mann som han fra da av vil hedre med et brennoffer hver måned.⁶

Enda en overraskelse har Vergil på lager. Tityrus har tydeligvis henvendt seg til flere før han kommer til den som kan gi ham trygghet og et autoritativt svar ("Her var det jeg fikk se den unge mannen etc."). Slik signaliserer Vergil at personen ikke er f. eks. en høyere embedsmann eller til og med en konsul, men *den reelle makthaver i Vesten: hic mihi responsum primus dedit ille petenti*. Tityrus har gått rundt, han har ikke fått noe svar han kunne bygge sitt videre liv på. Forholdene er blitt så kaotiske at det ikke bare var å vende hjem når han hadde kjøpt seg sin frihet slik det ville ha vært under rolige og stabile sosiale forhold. Han trenger nettopp i dette år en forsikring fra maktens sentrum, med en garanti for den videre eksistens, at myndighetene er innforstått med at han, i egenskap av fri mann, kan fortsette å leve der han tydeligvis har levd og arbeidet i så mange år.

Dette har blitt hans tilleggsærend i Roma, og en ung mann har altså hatt den posisjon at han kunne fastsette saken en gang for alle for ham.

Vergil har noe å tilføye om den situasjonen svaret ble gitt under: Den unge mann har ikke gitt svaret til Tityrus alene. Tityrus har vært del av en gruppe som har søkt sin rett og trygghet i Roma. Vi vet fra Appian (*Bellum Civile* 5.12) at fordrevne, hele familier, søkte og fylte Forum og templene i Roma og klaget over den urett som hadde rammet dem. Tityrus representerer det laveste og mest sårbare sjikt blant dem (obs. *pueri* v. 45 med betydningen 'slaver' som i den gamle komedie) selv om han nettopp eller nylig har forlatt sin slavestatus: Disse får altså en garanti om at de kan fortsette som før på sine gårder. Det viktige med v. 45 ('*pas-cite ut ante boves, pueri, submittite tauros*') er at *status quo* – i seg selv ikke noe å skilte med i det politiske liv – nettopp i den kaossituasjon man er i, innebærer en dynamisk motvekt, en *skapelse* av fred og normalitet. Når Meliboeus i v. 46 lykksaligpriser Tityrus, er naturligvis hovedperspektivet på plass: Tityrus er *ikke* blitt fordrevet, han er *trygg* på sin gård, men det mer langsiktige perspektiv er innebygget i utsagnet: Markene er blitt hans i mer egentlig forstand; nå eier han dem som fri bonde.

*

Så langt har jeg presentert vel halvparten av 1. ekloge og dens tematikk mer i detalj. Hva som følger, vil jeg for denne anledning ta mer kursorisk.

Meliboeus fortsetter med å skildre Tityrus' bukoliske lykke. Det er langt fra noen overdådig tilværelse, men det som skal til for den landlige lykke er der (46-58). Tityrus svarer (59-63) med å forsikre om sin takknemlighet mot den som har sikret ham lykken. 'Aldri i livet' skal han glemme sin velgjører: Den form for en slik forsikring Tityrus gjør bruk av, er en trippel adynaton: "Før vil hjortene beite svevende i eteren, og havet la fiskene ligge bare på stranden, før vil parteren drikke landflyktig av Arar-floden eller germanerfolket fra Tigris og begge gjennomstreife hverandres land, enn *hans* blick skal forsvinne fra mitt bryst."⁷ De to første adynata er av det konvensjonelle slaget, det tredje og emfatisk fremhevede eksempel er i seg selv kun et adynaton gjennom sammenkoblingen med de andre to, for folkevandringer er ingen umulighet, selv over lange strekninger. Romere av en tidligere generasjon hadde jo opplevet kimbriker og teutoner. Parterfrykten var reell; at Italia skal bli invadert fra fjern og nær er så godt som alltid en truende mulighet. Her er tydeligvis en underliggende tanke til stede i teksten: Lojaliteten til Roma og dets sterke mann er en garanti mot både parter-⁸ og germanerfrykt. Det er en umulighet at *imperium Romanum* kan bryte sammen i kaos så lenge det indre samhold er sterkt. For det er en talende sammenstilling her når vi ser hva som følger umiddelbart fra Meliboeus' munn: Hva som er adynaton hos Tityrus, er fra Meliboeus' side en høyst mulig skjebne som henger over alles hode: "Men vi skal dra

herfra, noen av oss til de tørste afrere, andre skal reise til Scythia og til Oaxes-elven som hvirvler sitt kritt, ja til britannene som er helt adskilt fra resten av verden.”⁹

Men når dette skjer med romerske borgere i den virkelige verden, da er det håp om at den gud som Tityrus er evig takknemlig, kan forhindre en slik utvikling.

For å konkludere denne undersøkelsen: 1. ekloge fungerer som åpningsekloge for hele samlingen. Diktet gjenspeiler en situasjon i Italia som leseren uten videre vil applisere på månedene etter Philippi, dvs. fra årsskiftet 42/41 og fremover; dette er den indre eller dramatiske dato. Men i lys av hele eklogesamlingen vil den samme leser se en dyp indre forbindelse med den klarere og mer håpefulle situasjon som hersket etter Brundisiumfreden, altså fra slutten av år 40 av fulgt av overenskomsten i Misenum med Sextus Pompeius. Eklogesamlingen ble etter alt å dømme offentliggjort omtrent ved den tid da Vergils *patronus* Asinius Pollio feiret sin triumf over illyrerne høsten 39 (25. oktober).

1. ekloges virkning beror ikke minst på at leseren vil og kan trekke den optimistiske linje fra bildet av Tityrus' situasjon til det gullalderhåp som hadde fått næring av Brundisium-overenskomsten og den følgende utvikling. 1. ekloge selv griper fatt i den dype sosiale krisen i kjølvannet av Philippi, en krise som satte Octavians posisjon i fare. Eklogen gjør intet for å mildne inntrykket av krisen. Meliboeus' beskrivelse lar oss se den som omfattende og som en bitter ulykke for alle som rammes. Men gjennom konstellasjonen av Tityrus' lykke og Octavian som sikrer denne lykken, peker dikteren på en vei ut av uføret, en vei som ikke fullføres i denne eklogen, men som markerer et håp – endog for Meliboeus som for en stakket stund på en måte tas inn i Tityrus' lykke i avslutningen (79 ff.).

Tityrus:

Likevel kunne du hvile deg her sammen med meg i natt på det friske løv. Jeg har modne epler, myke kastanjer og godt med presset ost. Nå ryker det alt fra hustakene der borte og skyggene faller større fra de høye fjell.

Kanskje kan det nattlige losji hos Tityrus kunne forlenges til en ny eksistens i det bukoliske landskap? Diktets hyllest til Caesar Octavian – den eneste til ham i *Bucolica*-samlingen etter min mening – skal leseren ha in mente ved lesningen av alle eklogene. Når leseren så kommer til den fjerde eklogen, med dens hyllest til konsulen Pollio, så vil fortsatt Octavian rage frem i leserens bevissthet: Dikterens *patronus* på den ene side og Italias reelle herre Octavian på den annen sees i harmonisk samvirke, akkurat som det skjer i Horats' 1. epode. Vergil har prestert det politiske kunststykke at han formidler mellom Antonius' mann Pollio og Antonius' rival Octavian uten at noen underliggende motsetning får komme til syne.

Vergils politiske harmoniseringskonsept i lys av Brundisium-freden var dristig og dertil mislykket i lys av den senere utvikling. Tiden var ikke moden for dikterens drøm. Man kan si at det spesifikke problem skapt av veteranutdelingene ikke var så påtrengende lenger i 39, det var vel også derfor Vergil kunne aksentuere problemet så pass sterkt. Leseren kunne i 39/38 sammenligne med situasjonen slik den hadde vært og konstatere at Octavian hadde fått tingene under kontroll internt. Men forholdet mellom de to svogre Antonius og Octavian utviklet seg etter publiseringen i stadig dårligere retning. Det er først i lærediktet *Georgica* Vergil har suksess med sin politiske overbygning som i sin tur for fremtidige lesere kaster et positivt lys tilbake på 4. ekloges visjon. Men frem til Actium og Alexandria måtte Vergils første visjon i 4. ekloge virke malplassert og ironisk, som en drømmers urealistiske fantasi. Først med *Georgica* får optimismen en fastere forankring i tiden.

Noter

- 1 Men du seiler alt forbi den mektige Timavus' klipper eller passerer kysten av det illyriske hav – hør! – vil noensinne den dag opprinne da jeg får lov til å prise dine bedrifter? Vil det bli den dag da jeg får lov til å spre dine sanger over hele verden som alene verdige til Sofokles' koturn? Fra deg er begynnelsen, til din ære vil jeg slutte. Motta de sanger som er påbegynt på din anmodning og tillat at denne eføy snor seg rundt din panne mellom de seierrike laurbær (Ekl. 8.6-13).
- 2 16. epode er i mine øyne ingen pessimistisk polemikk rettet mot en religiøst henført fremtidsoptimisme hos Vergil. Epoden kan leses som en variasjon over det samme tema, en ikledning av lignende tanker i en annen genre. Nærmere begrunnelse i Kraggerud (1984).
- 3 Smlgn. lynnedslag som skjebneforkynnende også i Horats' *Carmen* 2.1ff.
- 4 I dette partiet omtales operasjoner langs Adriaterhavet og i Illyricum. Pollio avskrives som aktør, i stedet blir den anonyme adressat for linjene Octavian som tidligst fra høsten 35 var virksom i området.
- 5 Jf. Tsjajkovskij som i 1880 gjenskaper krisen i 1812.
- 6 Jf. Clausens kommentar med henvisning til Wissowas tolkning.
- 7 *Ante leves ergo pascentur in aethere cervi,/ et freta destituent nudos in litore pisces,/ ante perer-ratis amborum finibus exsull/ aut Ararim Parthus bibet aut Germania Tigrim,/ quam nostro illius labatur pectore vultus.*
- 8 I 40/41 gjorde parterne seg gjeldende som en reell trussel. Minnet om det traumatiske nederlag ved Carrhae ble gjenoppvekket og Antonius tok opp igjen Caesars planer om et endelig oppgjør.
- 9 *At nos hinc alii stientis ibimus Afros,/ pars Scythiam et rapidum cretae veniemus Oaxen/ et penitus toto divisos orbe Britannos* (64-66).

Litteratur (i utvalg)

- Bayet, J. (1928): "Virgile et les triumvirs 'agris dividundis'", *Revue des Études Latines* 6, 271-299.

- Bowersock, G.W. (1971): "A Date in the *Eighth Eclogue*", *Harvard Studies in Classical Philology* 75, 73-80.
- Clausen, W. ed. (1994), *Virgil. Eclogues*, Oxford.
- Coleman, R. ed. (1977), *Virgil. Eclogues*, Cambridge.
- Du Quesnay, I.M.Le M. (1981): "Vergil's First *Eclogue*", *Papers of the Liverpool Latin Seminar* 3 (ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 7), s. 29-182 (svært grundig og veldokumentert studie inspirert av F. Cairns *Generic Composition in Greek and Roman Poetry*, Edinburgh 1972. Den annonserte annen del av studien er imidlertid ikke utkommet).
- Green, R.P.H. (1996): "Octavian and Vergil's Eclogues", *Euphrosyne* 24, 225-236.
- Keppie, L. (1983): *Colonisation and Veteran Settlement in Italy 47-14 BC*. (British School at Rome).
- Kraggerud, E. (1984): *Horaz und Actium. Studien zu den politischen Oden* (Symb. Osl. Fasc. supplet. XXVI), Oslo.
- Leo, F. (1903), "Vergils erste und neunte Eclogie", *Hermes* 38, 1903, 1-18 [= *Ausgewählte kleine Schriften*, Roma 1960, II, 11-28].
- Southern, P. (1998), *Augustus*, London.

”Make love not war!”

Krig og kjærlighet i romersk elegi

Mathilde Skoie

De romerske elegikerne har ofte vært presentert som de første hippier. Mens Augustus var ute på sine militære ekspedisjoner, ville disse kjærlighetsdiktere heller utøve sin slagferdighet i sengen med sin Cynthia, Delia eller Corinna. ”Caesar er stor, javisst, men Caesar er stor i slag. Overvunnede folk teller ikke når det gjelder kjærlighet” (*At magnus Caesar. sed magnus Caesar in armis./devictae gentes nil in amore valent*), skriver Propertius i elegi 2.7, og lager på denne måten et skille mellom krigen og kjærlighetens sfærer. Elegikernes forhold til krigen er imidlertid mer komplekst enn som så, særlig gjennom deres egen bruk av krigsterminologi om sin elskovs- og forførelseskunst, figuren *militia amoris* (kjærlighetens krigføring). I denne artikkelen vil jeg se litt nærmere på nettopp elegikernes bruk av krig, og da særlig denne figuren.

Elegien som genre er som så mye romersk hentet fra grekerne, men som Quintilian bemerker med romersk stolthet i *Institutio Oratoria* 10.1, ”også i elegien utfordrer vi grekerne” (*elegia quoque graecos provocamus*).¹ Det er imidlertid all grunn til å hevde at den romerske elegien ikke bare ble romersk, men spesifikt augusteisk. Elegiens romerske grunnlegger Cornelius Gallus kjempet på Octavianus side under borgerkrigen og var bl.a. prefekt i Egypt. Og Ovid satte punktum for genrens glansperiode i den andre enden. I mellom finner vi dikterne Tibull og Propertius, som var knyttet henholdsvis til de augusteiske mesenene Messalla og Maecenas – og til og med kanskje en kvinne, Sulpicia, som var Messallas niese. Vi har altså å gjøre med diktere nært knyttet til det augusteiske regimet og deres dikt reflekterer på forskjellige måter den augusteiske samtiden.

Det er særlig bruken av genren til den personlige kjærlighetsdiktningen rundt dikterens forhold til én kvinne, som er original hos romerne. Elegiens triumvirer Tibull, Propertius og Ovid skriver korte diktsyklus om sine ikke alltid like vellykkede forhold til sine respektive kvinner, Delia, Cynthia og Corinna. Den romerske elegiens fremste tema er, ikke uventet, kjærligheten, men i sin behandling av kjærligheten er poetikken og politikken hele tiden til stede i og med at det å være en elegisk dikter og elsker betyr at man automatisk posisjonerer seg utenfor den politiske arena. Leseren blir presentert for en slags opp-ned verden hvor mannen

er slave av sin elskede (*servitium amoris*) og han presenterer seg som myk (*mollis*) og dagdrivende. Altså alt annet enn Augustus’ kardinaldyder og langt fra tradisjonelle lesninger av den dydige Aeneas (*pius Aeneas*). Samtidig er den offisielle verdenen og verdiene hele tiden til stede: Et av de fremste grepene hos disse dikterne er at de tar begreper fra den offentlige sfære og bringer dem inn i den private. Deres triumfer er således ikke militære, men personlige, og deres plikt er ikke politikk, men erotikk.

Elegien er et av de felt innenfor studiet av romersk litteratur som gjennomgikk en rivende utvikling på slutten av forrige århundre og er et av de feltene hvor klassisk filologi har vært mest åpen for impulser fra moderne litteraturteori. Paul Veyne skrev i sin revolusjonerende semiotiske studie av genren i 1983 at romersk elegi var en av de mest misforståtte genre i hele litteraturhistorien og sparket dermed i gang en hel generasjon elegiforskere.² Fra å lete etter kronologien i de virkelige kjærlighetsforholdene mellom Tibull og Delia, Propertis og Cynthia og Ovid og Corinna, så man på disse forholdene og karakterene som rent litterære fenomener. Man skrev snarere om den elegiske *puella* og det dikteriske ego, enn om Cynthia og Propertis.³ På samme måte var man mer opptatt av kjærlighetens diskurs eller retorikk enn dens referensialitet.⁴ På 1990-tallet ble diktene følgelig i stor grad lest som poetiske manifeste. Hvis man skal generalisere kan man si at poetikken tok overhånd for både erotikken og politikken.

Imidlertid så man på 1980- og 90-tallet også en utvikling i studiet av den augusteiske tidsalder og ikke minst Augustus’ forhold til kunstnerne. Jeg tenker særlig på arbeidene til Paul Zanker, Peter White, Andrew Wallace-Hadrill og Karl Galinsky.⁵ Hvor ”augusteiske” de forskjellige dikterne var har alltid vært et stort debatt-tema, særlig forholdet mellom Vergil og Augustus,⁶ men også elegikernes holdning. Hvor nært sto de Augustus og hvor frie kunne de være?⁷ Utviklet de kun et hellenistisk litterært spill, eller kom de med reelle politiske (sleiv)spark? De fleste forskere har i dag gått vekk fra enten-eller problematikken og innrømmer disse tekstene en større kompleksitet og åpenhet for forskjellige lesninger. Diktene er utvilsomt produkter av sin augusteiske samtid, men de tar opp i seg og forholder seg til de augusteiske idealene på en kompleks og dynamisk måte. Man har videre lagt vekt på at disse dikterne er nettopp diktere og ikke forfattere av politiske og konsistente manifeste. Særlig i begreper som ”ambiguitet” og flertydighet, som nærmest har blitt standardvokabular i den kritiske terminologien, møtes de mer litteraritetorienterte elegiforskerne og kulturhistorikerne.

Et essensielt punkt i diskusjonen både av elegikernes litteraritet og deres politiske ståsted har vært deres forhold til krigen. Elegikernes forhold til krig er viktig i hva man kunne kalle deres elegiske program – enten man nå tenker poetisk

eller realpolitisk – og deres generelle avvisning av tradisjonelle verdier og karrieremuligheter. Tibulls elegi 1.10 er en tirade mot krigen og dens konsekvenser. Han går hardt ut:

*Quis fuit, horrendos primus qui protulit enses?
quam ferus et vere ferreus ille fuit!
tum caedes hominum generi, tum proelia nata,
tum brevior dirae mortis aperta via est.*

Hvem var det som først fant opp det forferdelige sverdet?
Hvor vill og i sannhet av jern han var!
Da fødtes drap og krig for menneskeslekten,
da ble en snarere vei åpnet for den grusomme død.

Deretter (v. 5-8) retter han seg mot grådigheten og gullet – kanskje de egentlig var opphavet til krigen? Krigen er likevel hovedhinderet for hans alternative liv bestående av piker, vin og sang i fredfylte gullalderlignende omgivelser (v. 33): *Quis furor est atram bellis accersere Mortem?* (Hvilken galskap er det ikke å påkalle den grufulle død ved hjelp av krig?) Selv vil dikteren heller sitte over et glass vin og høre på en som snakker om dette (vv. 29-32). Krigen er også et gjennomgangstema hos de andre elegikerne som tross alt er produkter av borgerkrigen: Properts hevder i 2.7.13-14 at ingen soldater skal komme av hans blod, og Ovid fremstiller seg selv som anti-militarist.

Hvordan man skal forstå denne typen utsagn har imidlertid vært et stort diskusjonsemne, ikke minst i lys av den ovennevnte generelle debatten om dikternes forhold til Augustus. Duncan Cloud har nylig gått til de historiske kildene for å se om man kan finne noen ytre bevis på elegikernes anti-militarisme.⁸ Hans hovedsiktemål er å finne ut om de er representanter for en større anti-militaristisk bevegelse. Hans konklusjon er negativ i det han hevder at alle elegikerne var ansett som høyst respektable – Ovid ble heller ikke utvist for sin anti-militarisme. Videre hevder han at de elegiske *personae* kun avviser krigen for seg selv, jf. uttalelser over lesten "La andre drive krig, jeg vil heller ...". Basert på dette leser han altså ikke tekstene som egentlig anti-militaristiske.

Properts' elegi 2.7, som jeg allerede har henvist til to ganger i løpet av denne fremstillingen, har vært en prøvesten i mange diskusjoner om elegikernes holdning til Augustus og krigen. Dette diktet er tilsynelatende et angrep på Augustus' ekteskapslovgivning og kommer i den forbindelse også innpå krigen. Dikterens avvisning av ekteskapet blir parallellisert med hans avvisning av krigen og det å produsere soldater. Dette er et dikt som refererer til at en bestemt ekteskapslov eller lovforslag ble hevet⁹ og utfordrer dermed den moderne leseren til å lese det-

te diktet i lys av den samtidige politiske situasjonen. Dette blir imidlertid noe problematisk sett i relasjon til at andre bok av Properts' elegier er dedisert til Augustus' nære venn og medarbeider, Maecenas. Francis Cairns løser dette problemet ved å hevde at Properts' anti-augusteiske uttalelser blir undergravet av selve fremstillingen av den elegiske *persona* som en person man ikke burde høre på.¹⁰ I følge Cairns er det klart at rent bokstavelig er dette diktet et angrep på Augustus, men man forventes ikke å ta jeg'et alvorlig i og med at han fremstiller seg selv som en ”degenerate lover-poet” og ”a morally tainted individual”. Han viser seg for eksempel svak ved å fortelle at han og Cynthia hadde grått lenge over denne loven. Videre hevder Cairns bl.a. at Properts benytter seg av den nye komedien i sin konstruksjon av den elegiske *persona* i dette diktet og at det romerske publikum ville ha gjenkjent denne type komediefigur.¹¹ Det denne personen sier blir derfor å oppfatte som ironisk. Hans-Peter Stahl argumenterer sterkt mot dette synet.¹² I sin bok om Properts hvor han fører politikken inn igjen i elegiforskningen, har han et helt kapittel viet elegi 2.7 og en polemikk mot Cairns. Stahl leser diktet som et personlig manifest. I følge ham er det tvert imot fremstillingen av den elegiske *persona* som ikke bør taes alvorlig. Særlig åpningen der sippingen over loven og opphøyelsen av Caesar som mektig i krig skal leses som overdrivelse og ironi fra dikterens side. I følge Stahl har vi å gjøre med en alvorlig pasifist.

En kompliserende faktor i elegikernes forhold til krigen, er også at krigen ikke bare brukes som en motsetning til det elegiske livet: I Tibulls ovennevnte tirade mot krig, 1.10, blir det alternative livet interessant nok beskrevet ved hjelp av krigsmetaforikk. I det alternative livet hersker altså kjærlighetens krig *veneris bella* eller *militia amoris*. Her brukes krigen ikke som en motsetning til det alternative livet, men fordi den har likhetstrekk med elementer av dette, nemlig kjærligheten. Å beskrive kjærligheten ved hjelp av krigsterminologi er imidlertid intet originalt romersk eller elegisk grep, første gang man finner figuren er hos Sapfo (1.25 ff.) og spredte tilfeller finnes gjennom hele den greske litteraturhistorien.¹³ Det var likevel først med de hellenistiske forfatterne at denne spredte bruken ble en etablert figur. Elegikerne står tross dette i en særstilling, i og med at de brukte figuren mye oftere og utdypet og utnyttet analogien mellom krigen og kjærligheten i mye større grad enn sine forgjengere. Ovid har for eksempel et helt dikt med utgangspunkt i nettopp denne figuren i elegi 1.9. Her utdyper Ovid de mange likhetene mellom krigføring og kjærlighet, slik som nattevakter, speiding, befesting og nattlige angrep (1-8):

*Militat omnis amans, et habet sua castra Cupido;
Attice, crede mihi, militat omnis amans.
quae bello est habilis, Veneri quoque convenit aetas:*

*turpe senex miles, turpe senilis amor.
quos petiere duces annos in milite forti,
hos petit in socio bella puella viro
pervigilant ambo, terra requiescit uterque
ille fores dominae servat, at ille ducis.*

Samtlige elskere slåss, og Cupido har sin militærleir;
Atticus, tro mine ord, samtlige elskere slåss!
Alderen egnet til kamp er den samme som passer til Venus,
gamlinger bør ikke slåss, gubber som elsker er galt.
Det kommandantene søker av kampmot i tøffe soldater,
det er den samme bravur jenta vil se hos sin venn.
Begge går vakter om natten og ligger på jordgulvet, enten
foran sin elskedes hus, eller sin hærførers dør.
(overs. Thea Selliaas Thorsen)

Militia amoris opererer på flere måter og i flere varianter hos elegikerne. Erotisk blir det brukt om selve forførelsesprosessen og som eufemisme for kjærlighetsakten. Kvinnen blir som en by som skal beleires og elskeren må bruke de relevante metoder for å oppnå dette. En natt med den elskede blir beskrevet som en kamp. Tibull forteller om kjærlighetens krig som brenner (*veneris tunc bella calent* 1.10.53) og gjør at kvinner klager over at de blir lugget i håret, Ovid skriver om nattlige slag (*nocturnaue bella, Amores* 1.9.45), Properts om slag i sengen (*proelia lecto*, 2.1.45). Og i sin ekstatisk beskrivelse av en natt med Cynthia (2.15) tyr Properts til verb hentet fra kampens arena.¹⁴ Når den elskede så er oppnådd brukes selvfølgelig den militære triumf:¹⁵ I 3.14.22ff. hevder Properts at det at Cynthia lente sitt hode på hans skulder var en seier mer verdt enn beseiringen av partherne, og et helt lite triumftog i seg selv med spolier, beseirede konger og vogner.

Militia amoris er imidlertid også relevant i fremstillingen av det man kunne kalle en elegisk poetikk. Et standardelement i elegien er den såkalte *recusatio*, avvisningen av eposet. Nettopp i denne avvisningen er *militia amoris* en mye brukt figur. I disse diktene unnskylder elegikeren seg og sier at epos-dikteren får skrive om slagene på slagmarken, han selv kan bare beskrive slagene i sengen og med jomfruene (Horats *Carmen* 1.6, Properts 2.1.17ff.). Et typisk eksempel på dette er Properts 4.1.135ff. I dette partiet stiller en babyloner Properts' horoskop og kommer med denne oppmuntringen fra Apollon til en Properts som nettopp har forsøkt seg på en beskrivelse av Romas historie tidligere i elegien:

*At tu finge elegos, fallax opus (haec tua castra),
scribat ut exemplo cetera turba tuo.
militiam iam Veneris blandis patiere sub armis*

*et Veneris pueris utilis hostis eris.*¹⁶

Men du skal dikte elegier, dårende verk, dette er din militærleir!
Skriv slik at resten av mengden kan følge ditt eksempel.
Du skal utholde din krigstjeneste i Venus' behagelige armé,
og være en nyttig motstander for Venus' svenner.

Properts skal altså holde seg til elegien, og elegiens program meisles ut ved hjelp av krigsmetaforikk.

Både når det gjelder det poetiske og politiske program blir altså krigen og kjærligheten satt opp som motsetninger, men gjennom bruken av *militia amoris* undergraves vesensforskjellen mellom disse to sfærene. Vi står altså overfor det paradoks at den alternative livsstilen blir legitimert og gjort analog med de konvensjonelle kategoriene som elegikerne tar avstand fra. Vi har således sett at Tibull i 1.10 først tar avstand fra krigen, men så likevel bruker ordet krig om sin egen kjærlighetsvirksomhet. På den annen side er dette kanskje ikke så paradoksalt gitt at kjærligheten er både lik og ulik krigen. Det er kanskje nettopp dette som gjør at figuren har blitt så populært i poesien og at det fungerer nettopp poetisk. Som de mest vellykkede metaforer er den både uventet og underliggjørende, samtidig som analogien er tydelig.

I et klima hvor vi verken leser elegien som naiv selvbiografi eller rent litterært spill, men som fokuserer på interaksjonen mellom disse sfærene og de forskjellige nivåene involvert, kan man vanskelig konkludere noe bastant om elegikernes forhold til krigen. En undersøkelse av deres forhold til krig og bruk av *militia amoris* styrker imidlertid vår lesning av elegien og den augusteiske litteraturen som legger vekt på flertydighet. Dermed kan elegikernes fremstilling av kjærligheten både opponere mot og ta del i den romerske maskulinitets normer.¹⁷ Bruken av *militia amoris* er også et eksempel på hvordan elegikerne tar begreper fra den offentlige sfære og bruker dem på en variert og sofistikert måte i sine egne litterære prosjekter og dermed hvordan de negotierer sin augusteiske samtid.

Man må heller ikke glemme viddet og ironien. Monica Gale har for eksempel i en nylig studie vist hvordan *militia amoris* inngår i elegikernes ironiske spill.¹⁸ I følge henne er ikke Properts 2.7 et direkte angrep på Augustus, men som ironisk manipulasjon av augusteiske verdier. Poenget for Gale er å komme vekk fra kategorier som augusteisk eller anti-augusteisk, og se hvordan tekstene selv åpner for flere lesemåter. Disse to områdene, viddet og ironien, er kanskje de to feltene hvor det er aller lettest for senere tiders fortolkere å gå i baret, samtidig som de representerer noen av de mest fascinerende sidene ved litteraturen. Paul Veyne hevdet at elegikerne lo av det de selv beskrev og at det var de autobiogra-

fiske fortolkerne som ikke hadde forstått vitsen.¹⁹ De ovennevnte forskerne Stahl og Cairns er imidlertid skjønt enige om at Properts 2.7 og hans bruk av *militia amoris* er ironisk, men de har diametralt motsatte meninger om hva som er det ironiske og det oppriktige i diktet. Slik gjør Stahl Properts til en opposisjonell, mens Cairns leser ham som pro-Augustus. Hvem går i baret?

I dette kjappe glimtet inn i et bestemt aspekt ved krigsfremstillingen i romersk elegi, håper jeg det har blitt klart hvordan det å se på forfatterens bruk av krig kan være en interessant og meningsfylt innfallsport til lesningen av elegien. Det viser også hvorfor det er umulig å lese romersk elegi som ren poetikk slik mange gjorde på 1990-tallet. Vi har å gjøre med et alt annet enn ”straight” spill mellom litterære og samfunnsmessige forhold. Men hvorfor ikke la en av elegikerne selv få siste ordet? Her følger avslutningen på det kanskje mest berømte diktet om *militia amoris*, Ovid *Amores* 1.9.41-46. Hvis det er usikkert hvor negative disse dikterne er til Mars’ krigføring, står det i alle fall fast at kjærlighetens krigføring skal man satse på:

*Ipse ego segnīs eram discinctaque in otia natus;
mollierant animos lectus et umbra meos.
Impulit ignavum formosae cura puellae
Iussit et in castris aera merere suis.
Inde vides agilem nocturnaue bella gerentem.
Qui nolet fieri desidiosus, amet!*

Jeg var bedagelig anlagt og egnet for ørkesløs moro,
livet i skygge og seng gjorde meg vennlig og dorsk.
Først da jeg fikk interesse for jenta, ble latskapen borte,
da fikk jeg tjeneste her, inne i elskovens leir.
Følgelig ser du meg årvåkent kjempe nattlige kriger.
Vil du bli våken og kvikk, da er min oppfordring: Elsk!
(overs. Thea Selliaas Thorsen)

Noter

- 1 Det finnes etter hvert veldig mange introduksjoner til romersk elegi, her er en håndfull i kronologisk rekkefølge: G. Luck, *The Latin Love Elegy*, London 1959; R.O.A.M. Lyne, *The Latin love poets : from Catullus to Horace*, Oxford University Press 1980; P. Veyne, *L'Élégie érotique romaine. L'amour, la poésie et l'Occident*, Paris 1983 (oversatt av D. Pellauer til engelsk: *Roman Erotic Elegy. Love Poetry and the West*, University of Chicago Press 1988); D. Kennedy, *The Arts of Love. Five Studies in the Discourse of Roman Elegy*, Cambridge University Press 1993; N. Holzberg, *Die Römische Liebeselegie. Eine Einführung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2001.
- 2 P. Veyne (*op. cit.*). For en oversikt over denne elegiforskningens første fase, se M. Wyke, ”In pursuit of love, the poetic self and a process of reading: Augustan elegy in the 1980s”, *Journal of Roman Studies* 79 (1989).

- 3 For begrepet elegisk *puella*, se M. Wyke, *The Roman Mistress*, Oxford University Press 2002.
- 4 Dette er en utvikling som særlig var inspirert av Roland Barthes. Eksempler på slik elegiforskning finnes særlig hos Duncan Kennedy (*op. cit.*).
- 5 Paul Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder*, München 1987 (oversatt til engelsk av A. Shapiro, *The Power of Images in the Age of Augustus*, University of Michigan Press 1988); Andrew Wallace-Hadrill, *Augustan Rome*, Bristol Classical Press 1993; Peter White, *Promised Verse. Poets in the Society of Ancient Rome*, Harvard University Press 1993; Karl Galinsky, *Augustan Culture. An Interpretive Introduction*, Princeton University Press 1996.
- 6 Sist representert ved Richard Thomas' angrep på Galinsky i *Virgil and the Augustan Reception*, Cambridge University Press 2001.
- 7 Se f.eks. Jasper Griffin, "Augustus and the poets: 'Caesar qui cogere posset'", i F. Millar og C. Segal (red.) *Caesar Augustus. Seven Aspects*, Oxford University Press 1984, og Peter White, (*op.cit.*).
- 8 D. Cloud, "Roman poetry and anti-militarism" i J. Rich og G. Shipley (red.) *War and Society in the Roman World*, Routledge 1993.
- 9 Akkurat hvilken lov det er snakk om hersker det imidlertid stor usikkerhet om. For en oppsummering av den siste tidens debatt, se M. Gale, "Militia amoris and the ironies of elegy", *Journal of Roman Studies* 87 (1997) ss. 89-90.
- 10 F. Cairns, "Propertius on Augustus' Marriage Law (II.7)", *Grazer Beiträge* 8 (1979).
- 11 Et annet viktig ledd i Cairns' argumentasjon er at Properts følger en *progymnasma* (retorisk øvelse) for å avvise en ny lov, men bevisst gjør en dårlig jobb.
- 12 H-P. Stahl, *Propertius: "Love" and "War". Individual and State under Augustus*, University of California Press 1985. Kapittel VI ("No epic for the master of Rome") er i stor grad en polemikk mot Cairns.
- 13 For en historisk fremstilling av forekomsten av *militia amoris*, se P. Murgatroyd, "Militia amoris and the Roman Elegists", *Latomus* 34 (1975) 59-79.
- 14 *Rixa* (krangel, strid) og verbet *luctor* (bryte, stride). Begge disse er nokså utbredte metaforer for elskovsakten, se Jim Adams, *The Latin Sexual Vocabulary*, Duckworth 1982, s. 158.
- 15 Om bruk av triumf, se K. Galinsky, "The Triumph Theme in Augustan Elegy", *Wiener Studien* 82 (1969).
- 16 Tekst: Goold, Loeb, Harvard Classical Library 1990, men jeg velger å følge samtlige MSS i linje 135 (dvs. jeg leser *fallax*, ikke *pellax*).
- 17 Måten elegikerne bruker *servitium amoris* og spillet på kjønn er her høyst relevant, se f.eks. A. Sharrock, "Gender and Sexuality" i P. Hardie, *The Cambridge Companion to Ovid*, Cambridge University Press 2002.
- 18 M. Gale (*op. cit.*).
- 19 P. Veyne (*op. cit.*).

Pax imperatoria

Prinsipat, paradigmer og paradokser

Jon W. Iddeng

Romernes særlige dygd var mannsmot og stridsevne. Dette var banket inn i skallen på dem alle med legenden om den unge adelsmannen Curtius som kron-eksempel. I full utrustning red han ned i råket som hadde åpnet seg på Forum Romanum i den tidlige republikktida, og ved denne demonstrasjonen på romersk bonitet fikk han lukket elendigheten. Å utmerke seg i krig mot romerstatens fiender forble det mest ærefulle en romer kunne gjøre. De rikdommer en general kunne bringe med seg hjem etter endt embetsperiode i republikktida var bare overgått av den ære han vant for seg selv og slekten ved et vellykket militært tokt, det dreide seg om *honos* og *gloria*. Erobringene og de enorme rikdommene som etter hvert ble akkumulert på få hender ble samtidig republikkens undergang. Det store imperiet stilte mye større krav til stabilt styre enn det kan virke som bystatskonstitusjonen kunne tilby. Republikken maktet ikke å reformere seg og beholde prinsipper om kollektiv politisk deltagelse med fordeling av, og kontroll med, makten. Resultatet var fritt leide for militærdiktatorer med påfølgende kriser, inntil Augustus maktet å innføre et alternativt monarkisk system.

Keiserens maktgrunnlag

Enhver romersk keiser de første par hundre årene etter Augustus ble tiltalt med ett eller flere av følgende faste uttrykk: *Princeps*, *Imperator* (evt. *Dux*), *Augustus*, *Caesar*. De viser oss samtidig hvilke fire grunnpilarer keisermakten hvilte på:

1. En republikansk konstitusjonell ideologi, hvor keiseren ikke skulle framstå som en autokrat med uinnskrenket makt, men som 'først blant likemenn'.
2. Militær makt, hvor keiseren hadde monopol på maktbruk.
3. En opphøyet verdighet med religiøse undertoner – en form for guddommelige sanksjon.
4. Et dynastisk prinsipp, med utgangspunkt i Caesarslektens ressurser, status, lojale klienter osv.

Det latinske begrepet *imperium* var en betegnelse på en militærkommando gitt til en embetsmann, normalt for ett år av gangen. Mektige herrer i seinrepublikken hadde mer eller mindre frivillig blitt tildelt også lengre og mindre avgren-

sede kommandoer enn hva som var normalt ifølge idealrepublikken. Etter at Augustus formelt oppløste triumviratet og la ned dets diktatoriske makt i 27 f.v.t. er det noe uklart hvilken formell makt han bygget videre på.¹ Han fortsatte en stund å ha konsulatet, men sluttet også med det etter noen år. Kildene forteller om et *imperium maius*, altså en større militærmakt, en slags overkommando, i tillegg til en tribunmakt som ga ham fredhellighet. Augustus skriver avslutningsvis i sin karriereberetning, *Res Gestae*, at han hadde overgått alle i *auctoritas*, som vel bør forstås som en blanding av verdighet, autoritet og prestige. Den reelle makten (*potentia*) var altså ikke nødvendigvis knyttet til noe formelt myndighetsområde (*potestas*). Augustus' posisjon kulminerte i den spesielle offisielle tittelen *Pater Patriae* (fedrelandets far), som nok betød noe mer for Augustus og etterrepublikktidas romere enn 'landsfaderen' gjorde for Gerhardsen og etterkrigstidas nordmenn. Akkurat hva, og hvilke tanker romerne gjorde seg om 'fedrelandet' og dets utstrekning i keisertida, er langt vanskeligere å få tak på.

Noe av det første som skjedde under Augustus, var en reorganisering av provinsbestyrelsen, hvor det ble innført en todeling av rikets provinser i a) de ordinære senatsprovinsene, sivile provinser som etter republikansk mønster skulle tilfalle dem som hadde tjent et embetsår i ett av de to høyeste embetene (konsulatet eller preturet), og b) de nye keiserlige provinser, militære provinser som nå ble utstyrt med faste stående hærstyrker. Disse ble styrt av utvalgte menn direkte under Augustus. Alle nyerebrede områder ble automatisk keiserlige provinser. Dette var på flere måter en genistrek. Det sikret demilitarisering av senatseliten, det ga keiseren mulighet til å knytte til seg og premiere lojale aristokrater – særlig ga det ridderstanden gode politiske muligheter i provinsadministrasjonen – og det sørget for at inntektene fra disse militære provinsene og all ære og berømmelse ved militære seire tilfalt keiseren som øverste ansvarlig. En bieffekt var dessuten at provinsadministrasjonen ble mer stabil, da keiseren i mindre grad var tjent med kortsiktige gevinster i form av utplyndring. Provinsene hadde således intet imot at keiserdømmet ble innført, sier den romerske historikeren og senatoren Tacitus lakonisk i begynnelsen av sine annaler. Selv var han som vi veit langt mer skeptisk. Sir Ronald Syme påpeker det Tacitus ikke ser i øynene med sitt smale fokus på Roma og begivenhetenes sentrum, idet han i taciteisk stil snur perspektivet og skriver: "Provinces and the army created the monarchy".² Stabilitet og forutsigbarhet var langt å foretrekke framfor gamle politiske prinsipper og en medbestemmelsesrett i Roma som likevel ikke kom den vanlige mann innenfor rikets grenser til gode.

Sentralt i prinsipatet sto altså prinsippet om at keiseren var øverstkommanderende og dermed ansvarlig for militære operasjoner og innlemmelser i riket. Men på ham hvilte det også et ansvar for militære nederlag og uro i provinsene og

rikets ytterkanter. Keiseren hadde helt enkelt gått inn og monopolisert retten til militært imperium og å feire triumf. Organiseringen av Romerriket og dets utstrekning var for en stor del hans ansvar.

Krigsideologi

Diktere ble gradvis knyttet til keiserhuset, med en økende forventning om oppbacking av regimet, selv om enkelte, som Mathilde Skoie viser i sin artikkel foran, heller ville synge om sine bragder i senga enn Augustus sine på slagmarken. I Egil Kraggeruds bidrag får vi en innføring i Vergils særlige posisjon som formidler av ny ideologi gjennom *Eklogene*. Nasjonaleposet *Aeneiden* ble skrevet seinere da alle fiendene var borte og Augustus sto fram som romerstatens frelser og naturlige leder. Her er den romerske kriger- og herskerideologien tilspisset. Vergil lar i første bok (1.278-9) Jupiter fortelle Venus, stammoderen til julierslekten, at for romernes makt har han ikke satt noen grense (*imperium sine fine*) i verken tid eller rom. Videre forteller Anchises til sin sønn Aeneas på besøk i dødsriket at romernes kunster og plikter skulle være å regjere over alle folkeslag og innføre fred og gode seder, skåne de ydmyke og straffe de overmodige (*parcere subiectis et debellare superbos*, *Aeneiden* 6.851-3). Romerfolket var altså pekt ut som herskerfolk med ubegrenset makt og rett til ekspansjon, men det var en makt som ikke skulle misbrukes: Den skulle nyttes til å skape lov og rett, sikre fred og sivilisasjon. Heri lå en av de største utfordringene for keiserne.

Et essensielt element i romernes organisering av samfunnet var alltid *pax deorum*, fred med gudene, som ble overholdt ved religiøse riter, ofringer og aktelse for varsler og prodigier. Det lå innbakt i denne forståelsen at krigen skulle være i overensstemmelse med gudenes vilje og, som Vincent Gabrielsen viser, rettmessig: *bellum iustum*. Derfor søkte romerne hele tiden å rettferdiggjøre et angrep eller en krig, også religiøst. Et tegn på at gudene var velvillig innstilt, var at de lot romerne vinne. Nederlag ble følgelig alltid bortforklart med manglende aktelse for riter og gudenes tegn, som når Claudius Pulcher under punerkrigenes oversjøiske fase tuppet de sjøsjuke hønene på havet og mente de kunne drikke når de ikke ville gi et godt varsel ved å spise (Suetonius *Tiberiusbiografien* 2). Men sørget romerne bare for å vinne – og det lærte de seg til gangs – ja så var det nær sagt klart at det dreide seg om en rettferdig krig. Med Augustus og innføringen av keiserdømmet dukket det fram et nytt begrep: Den augusteiske fred, *pax augusta*. Augustus gjorde et nummer ut av stengingen av dørene i Janus-templet og et svært sentralt og mye omtalt monument i 'gullalderens' Roma var *Ara Pacis Augustae*, alteret for den augusteiske freden. Vi skal ikke overvurdere fredsideologien under Augustus – den er mer tydelig formulert hos moderne forskere enn i antikke kilder.³ Likevel var *pax* kommet for å bli i den keiserlige ideologien og da

særlig den som keiseren besørger: *pax Augusta*. Det er en naturlig konsekvens av et tiltagende fredsideal når Vespasian bygger et tempel for Pax på ruinene av Neros gyldne hus ved forum. Etter hvert ser vi også konturene av en idé om at alle rikets folkeslag er samlet innenfor rammene av en romerfred, en *pax romana*. Plinius den eldre går så langt som å snakke om romerfredens grenseløse overhøyhet (*immensa romanae pacis maiestate*) når han innleder sin bok om mindre anerkjente medisinske urter (*Naturalis Historia* 27.3). Og hersket freden mot formodning ikke innenfor rikets grenser, som følge av fienderaid eller en eller annen form for indre opprør, ja da var det keiserens plikt å rette på forholdene. På den måten fikk keiseren også stadig mer av en posisjon som hele verdens leder, ikke bare en som skulle sørge for Roma. Best kan vel dette ses under kosmopolitten Hadrian, som avvirket Trajans krigstog og i stedet satset på forsvarssystemer og indre unifisering. Han hadde flere reisedøgn enn noen moderne forretningsmann og besøkte nesten enhver avkrok av riket.

Janustemplets dører var uansett bare unntaksvis lukket, da større eller mindre militære operasjoner (som det heter i dag, når man ikke vil si at man er i krig) pågikk nær sagt kontinuerlig i ett eller flere hjørner av riket. Det var i hovedsak snakk om tre typer krigføring romerne i keisertida ble engasjert i. Det var for det første de tradisjonelle kampene mot ytre fiender, enten det nå var for å stoppe invaderende tropper eller å angripe fienden på fremmed territorium. Videre var det kriger for å slå ned opprør blant folkeslag i områder som allerede var innlemmet i riket. Sist, men aller verst, var borgerkrig, *bellum civile*, hvor romerske hærstyrker kjempet mot hverandre. Vi skal se litt på hvordan keiserne forholdt seg til de ulike typene av krig under prinsipatet, og det bildet som tegnes av dette i den romerske sølvalderlitteraturen.

Ytre fiender

De 'barbariske' nordområdene var hele tiden den største militære utfordringen i romersk keisertid, slik det kommer klart fram i det påfølgende bidrag i denne boka, og til slutt den som veltet hele vestriket. Området øst for Rhinen og nord for Donau måtte man til slutt gi opp å få pasifisert. 'Faren fra øst' var ikke stort mer enn en irritasjonsfaktor i tidlig keisertid. Store deler av det gamle Perserriket var forlengst oppsplittet og innlemmet i Romerriket, men lenger øst var det stadig sterke statsdannelser. Partherne hadde Roma aldri klart å knekke – selv Augustus måtte her nøye seg med å få tilbakeført Crassus' standarder. Det ulmet alltid i områdene i orienten, men Romerriket ble ikke reelt truet derfra på mange generasjoner. Slik ser det iallfall ut i retrospekt. Men i begrepet om *imperium sine fine* ligger det altså også et insitamment til nye erobringer; det som ikke ennå lå innenfor Romerrikets grenser hørte likevel på en måte inn under dets herredømmet.

Keiser Augustus skal mot slutten av sin regjeringstid ha rådet sin etterfølger, Tiberius, til å konsolidere riket i sin daværende form og ikke til nye erobringer.⁴ Nesestyveren i Teutoburgerskogen og annen tøff motstand lenger øst hadde vist også Augustus at det ikke bare var å valse inn i nytt territorium og over nye folkeslag. Men keisere som ikke var i felten og hadde et par triumfer og noen fiender under beltet, ble ikke anerkjent, og det å satse på konsolidering og forhandlinger snarere enn krig og erobring kunne alltid slå tilbake og ribbe en – om ikke annet posthumt – for *honoros*. Følgelig måtte romerske keisere ha laurbær å hvile på – det kunne gjerne være gammel laurbær, fra militære seire vunnet før keiserverdigheten kom til en, slik som for Tiberius. Ingen ville kalle ham for slappfisk eller feiging trass i at han tilbrakte en stor del av sin regjeringstid på Capri, men Tacitus er likevel misfornøyd med at han ikke fortsatte erobringene. Gaius hadde høy militær integritet som sønn av Germanicus og en barndom som soldatenes maskot – de ga ham også tilnavnet Caligula (lille soldatstøvel). Men han manglet å ha utført noen bragder på slagmarken selv, og hans felttog blir beskrevet som impulsive, tullete og enda verre, iscenesatt for å skaffe ham triumf. Gamle onkel Claudius kom seg unna et dårlig ettermæle som kriger, tross at han aldri hadde fått militær erfaring, fordi det under hans regjeringstid endelig lykkes romerne å erobre Britannia. Trajan, en *vir militaris* med godt senattekke, hvis største bragd for romerfolket var å legge Dacia til riket, men som også brukte enorme midler på et halvveis vellykket felttog mot partherne, ja han var top of the pops: *Optimus princeps*.

Domitian var en keiser som i likhet med Caligula ble latterliggjort i ettertidens litteratur for sin manglende krigsinnsats. Han hadde blitt holdt noe tilbake i så måte av faren Vespasian, men ble i egen regjeringstid trukket inn i en rekke konflikter og kriger mot germanske og dakiske stammer i nordøstområdene, med flere mindre seire og militære overenskomster. Senatoren Frontinus, kjent for sin beskrivelse av Romas akvedukter, skrev også flere verk om krigskunst, men bare en liten bok kalt *Stratagemata* er bevart. Den er skrevet under Domitian og følgelig kommer han flatterende ut, men ikke bare i tomme floskler; for Frontinus trekker flere ganger fram bevis på hans militære kløkt og operasjoner i felten. Soldatene var svært fornøyd med det flaviske dynastiet, også Domitian, som hadde økt deres gasje med 25 %. Garden var direkte forbitret over mordet på ham, sier Sveton (*Domitianbiografien* 23). Moderne historikere anser også hans militære innsats langs fronten, så langt den lar seg bedømme, som sober og fornuftig. Seirene ble utvilsomt blåst opp i Roma. Domitian tok tilnavnet Germanicus for sin innsats, det ble feiret både små og store triumfer og bygd seiersmonumenter. Ifølge Sveton (*Dom.* 13.3) ble det bygd så mange triumfbuer under flaverne at noen hadde skrevet *arci* på gresk på en av dem, som da henspeilte på det latinske *arcus* (bue) men også det greske *arkei* (nok!). Diktere hyllet også de store heltedåder.

Mye tyder på at flavernes krigsbragder var et gitt tema for dikteteknisk konkurranse under Domitians albanske leker (*Quinquatria Minervae*), en årlig idretts- og kulturkonkurranse antageligvis arrangert på hans villa i albanerfjellene. Epigrammatikeren med det i vår sammenheng passende navnet Martialis er en av dem som viser minst bluferdighet i sin omtale av keiseren og hans militære meritter. Domitian er en jordisk Jupiter og vekten ligger på hans rolle som vokter og verdenshersker (eks. *summe mundi rector et parens orbis*, *Epigram* 7.7). Men som typisk er for 'onde' keisere, blir han etter sin død utskjelt for ett og alt, til og med utsatt for en minnets forbannelse, *damnatio memoriae*. En konsekvens av dette var at vellykkede militære operasjoner under Domitian blir tilskrevet gode generaler, freds slutninger med fienden beskrevet som feighet og feilvurdering, og manglende nyerobringer som udugelighet og slapphet.

En *imperator* og *dux* skulle åpenbart oppfylle det gamle idealet om *honos* og *gloria* ved militære seire og bringe triumfer til det romerske folk.

Indre opprør

Det var forbausende lite opprør mot sentralmakten i tidlig keisertid. Spanierne og gallerne hadde til slutt gitt opp og aksepterte overherredømmet og sivilisasjonens velsignelser. Grekerne i øst hadde i mange hundre år hatt nok med å krangle med hverandre, og selv om romerne aldri var helt sikre på lojaliteten til innbyggere og klientkonger lenger øst, var det stort sett grenseprovinsene som var utsatt for brann og da gjerne på grunn av fyrtoy utenfra. Nyerobrede provinser tar det selvsagt en stund å pasifisere. Britene forsøkte – sogar under ledelse av en kvinne (Boudicca) – å kaste romerne på sjøen igjen etter okkupasjonen under Claudius, men lykkes ikke. Jødene ser ut til å være de som hadde tyngst for å akseptere romernes overherredømme – og konfliktene var kanskje særlig knyttet til religion og religiøs utfoldelse. Flere ganger brant det godt i Judea, og to store revolter (66-70 og 132-35) førte til at Jerusalem og andre viktige jødiske byer ble jevnet med jorda og jødene drevet i diaspora. Å slå ned slike opprør var en selvsagt affære og en keiserlig plikt – det var å straffe de hovmodige og hindre at riket falt sammen. Slike seire smakte også minst like godt som en nyerobring.

Et av de største paradoksene i så måte er at den sterkeste hyllesten og fyldigste skildringen vi har av nedkjempelsen av en revolt er skrevet av en av motstanderens generaler, Yosef ben Mattathyahu, på latin kjent som Flavius Josephus. Denne overløperen fant veien til hjertet på romernes øverstkommanderende i krigen mot jødene, Vespasian, ved å gi ham verdifulle råd, men også forespeile ham keisermakten. Josefus fulgte med på lasset da Vespasian inntok Roma som ny keiser høsten 70. Og fem år seinere kom det samtidshistoriske verket *Den jødiske krigen*.⁵ Her fremstilles Vespasian og hans sønn og medgeneral Titus som nettopp

gode herskere som er forpliktet til å rydde opp i *discordia*. Titusbuen står igjen på Forum Romanum som et varig minne om seieren over jødene, men den var ikke det eneste håndfaste seiersmonumentet. Seieren ble også feiret på mynter i hele Vespasians regjeringstid og også under Titus. Selv om han ikke kom fra en av de mest distingverte romerske familier og manglet *auctoritas* og *quasi maiestas* som Sveton sier det i sin keiserbiografi (*Vespasian* 7), vant altså Vespasian ry som en dugelig keiser – særlig fordi han var en dugelig general. Flaverne bygde i det hele sin maktposisjon på sin militære støtte. Noen trengte å rydde opp og skape stabilitet etter firekeiseråret – det ble mannen med kontroll over flest legioner.

Borgerkrig

Siden Marius' og Sullas dager hadde Roma og Italia aldri vært offer for invasjon eller raid fra fiendehærer, men til gjengjeld gjentatte ganger blitt utsatt for borgerkrigens herjinger. Borgerkrig, eller *stasis*, som Tormod Eide redegjør for i sin artikkel i denne boka, var alltid et større onde enn alt annet. Minnet om Pharsalia, Philippi og Actium kunne ikke viskes vekk fra romernes erindring, og står som et sentralt motiv både i augusteisk diktning, og hos seinere forfattere, med Lucan som kroneksempel. Augustus hadde noe av en tvetydig stilling i dette – han hadde jo vært hovedaktør i flere av de store borgerkrigsslagene og hadde utvilsomt mye romerblod på sine hender, men samtidig var han den skikkelsen som endelig hadde skaffet en varig fred. Borgerkrig betyr etter Augustus væpnet opprør i egne rekker mot den sittende keiseren. Pretorianergarden som Augustus hadde ført inn i byen som keiserens personlig livgarde, bestod ikke av så mange mann, men nok til at den som ville utfordre keiseren enten måtte organisere et komplott og snikmyrde ham, eller få kontroll med nok legioner i provinsene til å utfordre keiseren militært. Flere var de som prøvde seg, men ingen av delene viste seg å være særlig enkelt. Ettersom flere sammensvergelses ble avslørt – både reelle og oppdiktete – oppstod det tidvis en farlig spenning mellom senatet og keiseren og et relativt usunt klima med mye angiveri og såkalte majestetsprosesser (*crimina maiestatis*). En majestetsforbrytelse var opprinnelig en krenkelse av det romerske folks verdighet (*maiestas*), som kunne lignedes med høyforræderi. Embetsforsømmelse var opprinnelig en slik krenkelse, men etter hvert i seinrepublikken ble forestillingen om en iboende *maiestas* gradvis flyttet over på de valgte embetsmenn og til slutt på keiseren. Enhver høybåren romer hadde en *dignitas* å forsvare, men med Augustus kom det som vi har vært inne på, en ny overmenneskelig dimensjon inn på banen. En fornærmelse mot keiseren fikk et snev av blasfemi over seg og kunne regnes som en uærbødig krenkelse: *impietas in principem*. Følgelig ble ethvert angrep på keiseren, også verbalt, en alvorlig forbrytelse som kunne straffes med landsforvisning eller døden.⁶ Selv om et forsvinnende lite antall aristokrater på

denne måten ble fordømt, var slike prosesser ekstremt betydningsfulle blant den samme eliten. Ettersom det også er den eliten som fostret biografene og historikerne som skildrer begivenhetenes gang, får de en betydelig plass i historiografien og ses på som spiren til flerfoldige forsøk på å styrte den regjerende keiseren. Man hadde lyktes i å få tatt Caligula av dage, men etter flere forsøk på å få tatt livet av Nero, kom det for første gang i keisertida til et stort militært opprør mot Nero med utgangspunkt i Spania. Da flere sluttet seg til Galbas fane, ble Nero tvunget på flukt og til selvmord. Problemet var bare at flere nå fulgte Galbas eksempel og et drøyt år med borgerkrig fulgte, før Vespasian altså maktet å gjøre en ende på elendigheten og etablere et nytt dynasti på tronen.

Prinsipattidas litteratur er rimelig samstemt i sin beklagelse over borgerkrig. Vinneren kunne saktens smykke seg med å ha slått ned en forræder, gjeninnført romerfreden og *concordia*, men det sømmet seg liksom ikke å slå seg på brystet som krigsherre eller feire triumf etter borgerkrig. Actium og Alexandria sto kanskje i en særstilling, hvor Marcus Antonius ble gjort til en fiende av romerfolket og gruppert med den egyptiske trollkjerringa Kleopatra og østens hærer. Men når det kommer til Vespasian så er det seieren over jødene som feires, ikke den over Vitellius. Det ligger i kortene at den sittende keiseren vil bekjempe et opprør, og også at forfattere kan ha sympati for opprørerne – men aldri vise det uten at opprøret var vellykket. Men et opprør må alltid forankres i prinsippet om tyrannfordrivelse, altså et nødvendig onde. Tacitus beskriver borgerkrigsperiodens grusomheter, og når den endelig var over, da var det ”som om all verdens soning hadde kommet til ende” (*velut expiato terrarum orbe cepisse finem videbantur; Historiae* 4.3). Romernes blod framstilles som sonoffer for gjenopprettelsen av en *pax deorum*, og også for *pax romana*.

Etter Vespasian skulle det gå svært mange olympiader før neste reelle borgerkrig rammet Italia og Roma. Da Commodus ble myrdet i 192 tok det fem år med stridigheter før Septimius fikk kontroll og etablerte det severiske keiserdynastiet, men da det igjen ble detronisert i 235, fulgte et vell av militærkupp og forsøk på slike – de neste femti årene var det ikke mange keisere som døde en naturlig død, og gjennomsnittlengden i purpuren var så vidt over to år. Diktere rakk knapt å hylle den sittende keiseren før han ble båret ut liggende. Kamper mot usurpatorer og lokalkeisere fortsatte langt ut i bysantinsk tid, også i kunsten, som det kommer fram av de to siste bidragene til denne boka.

Krigens og fredens forbannelse

Selv om fred og sivilisasjon var idealtilstand fortsatte forfatteres fascinasjon for krigeridealet gjennom hele den såkalte romerske sølvalderen. Seneca framstår som en fredens og humanismens talsmann, likevel er hans tragedier av de mest

bloddrypende i verdenshistorien. Og Lucans epos om borgerkrigen mellom Pompeius og Caesar (*De bello civili*) var bare innledningen til en bølge av krigsepikk. Men krigsbeskrivelsene og holdningen til rett og urett er i antikkens epikk så uendelig mye mer nyanserte enn i moderne Hollywoodproduksjoner. Fra flavertida har vi bevart tre og et halvt epos, fra Valerius Flaccus, Silius Italicus og Statius, som rett nok bare klarer å begeistre særegne filologer, og som vel færre har lest fra perm til perm i vår tid enn *Finnegans Wake*. Tematikken i disse er om ikke enhetlig så i alle fall dreiet rundt blodige kamper og Furor i fri utfoldelse. Overfloden av vold har fått flere av de filologene som faktisk *har* lest disse verkene til å trekke politiske analogier og mene at dette er uttrykk for en fortvilelse over egen samtid og da særlig Domitians 'terrorregime'. Dette forblir usikkert. Det er i det hele en litt rar tendens hos noen filologer og litteraturvitere til å utvikle romantiske idéer om at de forfatterne de beskjeftiger seg med også er inderlige og oppriktige og å regne som moderne humanister og samfunnsrefser. På den måten gjøres også leilighetsdiktning som Statius' *Silvae* og en del av Martials epigrammer om til fordekt politisk kritikk. Jeg tror imidlertid vi må forstå poeter som disse innenfor konteksten av det romerske patron-klientforholdet, også den spesielle settingen som kan kalles kulturpatronasje eller mesenvirksomhet. Mange poeter ble kanskje løftet opp til ridderstanden, men tilhørte aldri det ypperste romerske aristokratiet. De trengte helt enkelt støtte for å leve det gode liv i Roma by, og Martials og Statius' dikt fungerte på den måten innenfor rammen av *do ut des*, man forventet noe tilbake for sin panegyrikk og udødeliggjøring.⁷ Keiseren var den fremste patronen, også når det kom til litteratur, og hoffet var i noe monn sentrum for kulturlivet. Man hyllet følgelig keiseren for sine bragder der ute i feltet, for de triumffester og spennende bytte han da kunne komme trekkende med til Roma, men også for at han på den måten sikret romerfreden og bylivets fordragelighet. Og i neste instans forventet man noe tilbake – en pose sestertser, formelle privilegier, innlagt vann og alt annet rart en keiser kunne besørge, som også ble Statius og Martial til del.

I poesien er altså krig noe som fascinerer, enten det er mytologiske eller historiske kamper som skildres, eller en nødvendighet man i Roma kan kommentere og forherlige, men ellers slippe å forholde seg til takket være keiseren og hans arméer. Typisk er holdningen vi møter hos Martial (*Epigram* 9.70) når han latterliggjør en Maecilianus for å klage på forholdene:

*Dixerat 'O mores! O tempora!' Tullius olim,
sacrilegum strueret cum Catilina nefas,
cum gener atque socer diris concurreret armis
maestaque civili caede maderet humus.
cur nunc 'O mores!' cur nunc 'O tempora!' dicis? 5*

*quod tibi non placeat, Maeciliane, quid est?
Nulla ducum feritas, nulla est insania ferri;
pace frui certa laetitiaque licet.
Non nostri faciunt tibi quod tua tempora sordent,
sed faciunt mores, Maeciliane, tui.*

”Å hvilken moral! Å hvilke tider!” klaget Cicero dengang, når Catilina planla skjendige og opprørske handlinger, når far og svigersønn møttes i grusom kamp og den sørgmodige jord ble dekket av borgerblod. Men hvorfor roper du nå ”Å hvilken moral! Å hvilke tider!”? Hva er det, Maecilianus, som ikke behager deg nå? Ikke rammes man av hærføreres brutalitet og sverdets galskap, men kan nyte en trygg fred og velstand. Nei, det at du misbilliger din tid, Maecilianus, skyldes ikke *vår* moral, men din egen.

Riktig fornøyd er også den diktutvekslingen som ifølge overleveringen (*Historia Augusta, vita Hadriani* 16) skal ha funnet sted mellom poeten Florus og keiser Hadrian, hvor førstnevnte utbasunerer at han ikke ville vært Caesar som må trave rundt i Britannia og lide på forfrosne grensemarker, mens sistnevnte svarer at han ikke vil være Florus, som traver rundt i lugubre kneiper og stikkes av feite mygg (og kanskje går på en ’sur en’).

Fra tid til annen dukket det også i keisertida opp noen som skrev militærhåndbøker, som Onasander, Frontinus og Arrian. Likevel var også de fleste antikke sakprosaeverk, enten de nå var filosofiske skrifter eller naturvitenskapelige framstillinger, skrevet inn i rammen av den fredlige tilværelse med studier og diskusjon, som gjerne også var knyttet til den landlige villaen. I den historisk-biografiske genren derimot er krig av langt større betydning, kanskje særlig fordi slike tekster for en stor del ble skrevet av den ypperste romerske eliten, som altså også var opptatt av forholdene mellom keiseren og senatet. Romerske aristokrater var jo også romerske generaler, og helt siden Homer var det ingenting som kunne overgå fortellingen om en god krig, og den hadde en naturlig plass i historiografien etter Herodot. Tross alt vedvarte idéen om at romerne var et naturlig herrefolk, likeens at deres plikt besto i å besørge fred og sivilisasjon og straffe ulydige. Følgelig blir det aldri mer stilt spørsmål ved om krigstokt var legitime, og bare unntaksvis avsagt noen dommer over behandlingen av fiender, men en urettmessig landsforvisning av en senator, se *det* er en inhuman og grusom handling som må utbroderes. Viden kjent er Tacitus’ beskrivelse av grufulle oppgjør med opposisjonelle i keisertida, eksempelvis i saken mot Cremutius Cordus for hans anti-caesarianske historieverk (*Annalene* 4.34-35). Men man kan bare le av dem som tror det går an å undertrykke tanker og ord med makt, sier han, og ser det da også

som historikerens særlige plikt å felle en slags ettertidas dom over maktpersoner (*Ann.* 3.65). Men når det kommer til andre folk og sosiale strata er Tacitus mindre indignert. En av Tacitus' helter, Germanicus, blir hedret for sin innsats i krigen, og Tacitus forteller med bifall om at denne, etter et stort slag mot Herman og hans germanere i realiteten var avgjort, oppfordret sine soldater til å fortsette nedslaktinga av fienden. Han ber dem faktisk ikke ta fanger, da det bare kunne bli slutt på krigen om man fikk utryddet hele folket (*Ann.* 2.21).

Da romerne noen år seinere slo ned Boudiccas britiske opprør, forteller Tacitus med hengivenhet at romersoldatene skånte verken kvinner eller trekkdyr, men økte haugen på slagmarken med gjennomborede legemer av alle sorter. Bortimot 80.000 briter falt, skriver Tacitus, uvisst om krøtter og hester var inkludert, mens bare omlag 400 romerske soldater ble drept. Ikke rart Tacitus mener det var en ypperlig, rosverdig seier av godt gammelt merke (*clara et antiquis victoriis par ea die laus parata*; *Ann.* 14.37). Tacitus var definitivt ikke Genèvekonvensjonens far, og noen omsorg for folk utenfor sin stand er det vanskelig å få øye på i hans historieverk. Han lar seg irritere over at Nero brukte de kristne som fakler, ikke fordi han mente de fortjente en bedre skjebne, men fordi de åpenbart var uskyldige i anklagen om å ha satt byen i brann og dermed fikk urettmessig sympati (*Ann.* 15.44). Han viser likevel respekt for det krigerske sinn og mannsmot som vises av barbarer i nord som ikke er ødelagt av sivilisasjonens fordervelse. Men mer enn idylliske tanker om 'the noble savage', er det den voldsomme og rå urkraften Tacitus beundrer. Lystelig er beretningen i biografien over svigerfaren Agricola om britenes herlige mannsmot (*audacia*) og villskap (*ferocia*); dette nettopp fordi en langvarig fred ikke ennå har bløtgjort dem (*ut quos nondum longa pax emollierit*; *Agricola* 11). Agricola brukte imidlertid romersk kultur og ikke minst utdannelsen i litteratur og retorikk til å omforme britenes opprørske sinn. Og like mye som Tacitus mener britenes opprør må slås ned, anerkjenner han deres motstand mot å integreres i det romerske togakledde liv, "dette som de enfoldige kaller sivilisasjon, men som i virkeligheten er et aspekt av trelldom (*idque apud imperitos humanitas vocabatur, cum pars servitutis esset*; *Agr.* 21).

Noe av det jubilanten liker aller best ved antikken er dens mange paradokser. Jeg skal derfor avslutningsvis formulere ett. Tacitus bruker altså ord som våpen mot maktpersoner, og klandrer keisere som bruker våpen mot ord, men forteller samtidig at kunsten å bruke ord som våpen er fordervende og noe man i grunn egentlig aldri burde innlatt seg på. For egentlig er det bedre å bruke våpen som våpen; bønn i brønnen er iallfall de som er fornøyd med å bruke ord bare som ord og ellers bade i varmt vann, drikke vin og spasere i søylehaller. Romere flest var nok blitt bløte, og de var slett ikke lenger så krigshissige som Knut Ødegård i sitt bidrag framhever at forgjengerne i republikktida var. Augustus hadde "forført alle

med fredens behagelighet” sier Tacitus (*Ann.* 1.2.1). Og minnesmerket over den tapre Curtius på Forum, Lucus Curtius, brukte romerne ifølge Sveton (*Augustus-biografien* 57) nettopp til å hedre landsfaderen Augustus ved å kaste mynter for hans gode helse i vannet der. Tradisjonen med å hive mynter i basseng og fontener er altså minst 2000 år gammel (men det er vel ikke derfor vi stadig vender tilbake til Augustus’ Roma?). Romerfreden var i sannhet en underlig fred, den var skapt og sikret av erobringer, kriger, kultureksport, keiserideologi; kort sagt et produkt av makten til den øverste romerske hærføreren: den var en *pax imperatoria*.

Noter

- 1 Se H.M. Cotton & A. Yakobsen ”*Arcanum Imperii*: The powers of Augustus” i *Philosophy and Power in the Graeco-Roman World: Essays in Honour of Miriam Griffin* (Clark & Rajak red.), Oxford 2002, 193-209, for en fersk gjennomgang av problematikken.
- 2 ”Domitian: the last years” (*Chiron* 13, 1983, s.137).
- 3 Se E.S. Gruen ”The expansion of the empire under Augustus” i *Cambridge Ancient History X²* (1996), s. 188-97.
- 4 Tacitus *Annalene* 1.11. Men også dette er omstridt, se J. Ober ”Tiberius and the political testament of Augustus” (*Historia* 31, 1982, s. 306-328).
- 5 Dette verket foreligger endelig i flott norsk språkdrakt ved Bente Lassen (*Thorleif Dahls kulturbibliotek*, Oslo 2002). Zvi Yavetz’ ”Reflections on Titus and Josephus” (*Greek, Roman and Byzantine Studies* 16, 1975, s. 411-432) er et glimrende essay om Josefus, keisermakten og opprør.
- 6 Arbeidene til Richard A. Bauman og Steven Rutledge må trekkes fram i denne sammenhengen, og særlig førstnevntes *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate* (1967) og *Impietas in Principem: A Study of Treason against the Roman Emperor with Special Reference to the First Century A.D* (1974), og sistnevntes *Imperial Inquisitions: Prosecutors and Informants from Tiberius to Domitian* (2001).
- 7 Ruurd R. Nauta behandler dette innsiktsfullt i sin nye bok *Poetry for Patrons: Literary Communication in the Age of Domitian*, Leiden 2002.

De romerske grensene i keisertid og debatten om *The Grand Strategy*

A. Pio Pethon

I 1976 gav Edward N. Luttwak ut boka *The Grand Strategy of the Roman Empire – From the First Century AD to the Third*. Dette var første gang begrepet *Grand Strategy* ble brukt til å forklare de romerske grensenes fremvekst. Luttwak mente å kunne vise at keisertidens sikkerhetspolitikk var organisert gjennom en planlagt, enhetlig strategi av denne art. Det var i første rekke romernes utplassering av militært personell og befestningsarbeidene langs grensene som tydet på dette. Disse enhetene var nemlig målbare, og kunne brukes til å vurdere rikets sikkerhet. Luttwaks teori har helt siden 1970-årene vært meget omstridt og har tidvis fått hard medfart. Til tross for kritikken virker det som om forskningen aldri helt kan forkaste dette ”problembarnet”; og i kulissene spøker ennå spørsmålet: Var de romerske grensene tilfeldige eller planlagte? Denne artikkelen skal se nærmere på Edward Luttwaks bruk av *Grand Strategy*-begrepet, særlig i sammenheng med den romerske grensen i Britannia, som i 120-årene ble befestet med den såkalte Hadrians mur.¹

Begrepet *Grand Strategy* brukes oftest innenfor forskningen på den nyere historien for å beskrive en nasjons overordnede politiske, økonomiske og militære mål. Det forklarer hvordan nasjonen på best mulig måte kan sikre sine interesser på lang sikt, fremfor alt i militærstrategisk øyemed. I 1991 foretok Paul Kennedy en oppsummering av begrepet og dets utvikling i artikkelsamlingen *Grand Strategies in War and Peace*. *Grand Strategy* beskrives her som et trepunktsbegrep. Det handler for det første like mye om hva en nasjon foretar seg i fredstid som i en krigstilstand. Det er vesentlig å utvikle en politisk kurs som kan fungere lenge, gjerne over tiår, helst hundreår. *Grand Strategy* starter dermed ikke ved begynnelsen av en krig, og den slutter heller ikke etter den. For det andre handler *Grand Strategy* om balansen mellom ”hva du har og hva du får”. Statslederne må i bredeste forstand kunne vurdere alle kostnadene; de militære, politiske og økonomiske, og ikke minst mannefallet. For det tredje omfatter *Grand Strategy* en rekke ikke-militære faktorer der en nasjons anseelse og innflytelse overfor omverdenen fremstår som den mest vesentlige. Dette blir ofte omtalt som *soft power*. En nasjon omverdenen ser opp til når lettere sine mål enn en nasjon som sliter med sitt rykte. Allianser er et nøkkelord.

Det er denne metodiske tradisjon Luttwak er en del av, og som er toneangivende i *The Grand Strategy of the Roman Empire*. The Grand Strategy er altså ikke et begrep Luttwak fant opp i sin beskrivelse av Romerriket, men snarere et teoretisk apparat han forsøkte å få Romerriket til å passe inn i. Hans bruk av Grand Strategy-begrepet er imidlertid noe smalere enn denne skissen, og i sin forklaring av romersk keisertid legger han hovedvekten på rikets forsvarsevne og de virkemidler som ble brukt for å oppnå sikkerhet. Luttwaks hypotese er relativt enkel (uten at den noe sted er formulert). Den innebærer at romernes sikkerhetspolitikk i keisertiden var basert på såkalte *strategiske systemer*, bestående av grenselinjer, veier, palisader, murverk, tårn eller fort, og ikke minst den gitte plasseringen av militært personell og deres slagkraft. Systemene var av en viss varighet og hadde samme mål og funksjon i den respektive perioden. Bevæpnet med det han kaller *systemanalyse* foretar Luttwak så en sikkerhetsmessig vurdering av Romerriket. Systemanalyse kan best beskrives som en moderne vurdering av hvor effektive forskjellige forsvarssystemer er ved ulike typer trusler og angrep, og i historiske undersøkelser hvordan disse systemene best kunne ha fungert. Han beskriver tre slike systemer, hver passende for sin tidsepoke.

I bunn for alle tre systemene lå imidlertid visse fellestrekk. De militære ressurser måtte dekke behovet for sikkerhet i hele riket, uten å være en for stor økonomisk belastning. Det var derfor vesentlig å unngå unødig bruk av direkte makt. Når romerne først brukte makten, gjorde de det med så stor overbevisning at det satte eksempler til etterfølgelse. Et eksempel på dette er beleiringen av Masada i 73 (slutten på den jødiske krig). De kjente til at frykt var et egnet redskap for å oppnå det de ville, og de utøvet sin politikk rotfestet i trusselen om nådeløse sanksjoner. For å redegjøre for denne tankegang introduserte Luttwak begrepene *power* og *force*, hentet fra den moderne systemanalysen. *Power* betegnet den indirekte makten som var mulig å oppnå uten å bruke de tilgjengelige direkte midler, som han kalte *force*. I bred forstand svarte de til henholdsvis politisk makt, basert på innflytelse og trusler, og den rene militærmakten – hæren. Poenget var altså å få mye ut av lite; å inneha makt av en art som ikke ble brukt opp. Hvis strategien hadde vært å benytte hæren i en mer direkte form, ville det tæret både på økonomien og soldatene, og ført til økte utgifter, slitasje og tap av mannskap. Derfor gjaldt det å plassere troppene riktig, og å trekke grenselinjene på riktig sted. Hæren skulle dekke over et stort område og utøve enten den indirekte eller direkte makten som var nødvendig. Utgangspunktet for analysen var derfor plasseringen av tropper og befestninger, som igjen dannet grunnlaget for det antatte systemet. Hans metode er således fundamentert i en forklaring av de materielle levningene, og av styrkenes plassering, størrelse og bevegelighet. La oss se litt på de tre systemene.

Keisertidens strategiske systemer

1. Det julisk-claudiske: I årene etter borgerkrigen ble antallet legioner redusert til 28. Luttwak hevder at Augustus beholdt nettopp dette antallet fordi det var rasjonelt, i forhold til hva som var nødvendig for å forsvare riket. Antallet ble altså ikke bestemt av stram økonomi, men i første rekke av strategiske årsaker. Men snarere enn å danne et grenseforsvar, utøvet romerne i denne perioden det Luttwak kaller *hegemonic expansionism*, en politikk basert på klientstaters beskyttelse av riket, der legionene var strategisk stasjonert i nærheten. Legionenes rolle var derfor ikke å danne et forsvar stasjonert på selve grensen, men å vise sitt nærvær i forhold til det han kaller *armed suasion*, slik at klientstatene måtte gjøre jobben for dem. I denne perioden var den romerske hæren mer et diplomatisk redskap enn en angrepshær på felttog.

2. Fra flavierne til severerne: Hegemonisk ekspansjonisme gikk gradvis over til å bli territorial ekspansjon, der grensene ble bevoktet direkte. Motivet var ønsket om å sikre innbyggerne i riket. Dette var en sikkerhetspolitikk som startet under Vespasian, og som ifølge Luttwak nådde et *logisk* høydepunkt under Hadrian og byggingen av hans mur i Britannia. Systemet var basert på et svært karakteristisk trekk ved romersk krigføring, nemlig *dagsleiren*. Når romerstaten engang hadde begynt å annektere klientstatene, ble de selv nødt til å ta ansvar for grensesikkerheten. Vi unner oss et utdrag:

The security policies of Vespasian and his successors, which reached a logical culmination under Hadrian and his successors, may be seen as an attempt to transform the empire into a marching camp writ large. The metaphor is perfectly applicable: the network of imperial border defenses created under these policies, like those of the marching camp, were intended to serve not as total barriers but rather as the one fixed element in a strategy of imperial defense (Luttwak, s. 57).

Der det ikke var mulig å sette sin lit til naturlige hindringer som fjell, ørken eller særlig elver, ble riket nå innhegnet av det Luttwak presenterer som *the "scientific" frontier*. Det innebar i bunn og grunn en grenselinje satt på bakgrunn av spesifikke faktorer (som vi skal se på litt senere), men den var ikke alltid den korteste, eller den mest iøynefallende. Det var mer vesentlig om grenselinjen var lett å forsvare og innhegnet det landet som ut fra et økonomisk og strategisk synspunkt var gunstig. Basert på samme idé som dagsleirene, ville denne grensen kreve et minimum av bemanning for effektiv overvåkning, og som resultat var den derfor den mest kostnadseffektive. Luttwaks grunnsyn innebærer med dette at grensene var planlagte, de hadde intet med tilfeldige avgjørelser å gjøre.

3. Tredje århundre: Romerrikets fiender dannet utover i keisertiden føderasjoner. Dette gjorde at de fikk større styrker, og etter hvert ble de sterke nok til å

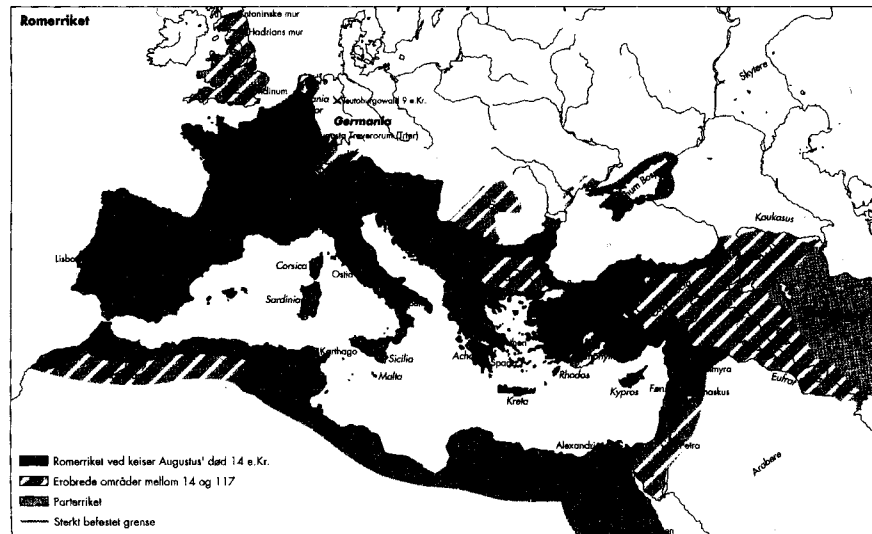
bekjempe ethvert lineært grensesystem romerne hadde. Fase nummer to var dermed historie. Det nye systemet som ble tvunget frem under disse omstendighetene kalte Luttwak *defence in depth*. Det var basert på en kombinasjon av definerte grenser, eller snarere kjernepunkter, og mobile arméer som dannet en forsvarszone. De stadige invasjonene skulle stanses innenfor grensene, på romernes territorium. Det var meningen at fienden skulle trenge gjennom forsvarslinjene og bli fanget i en krigssone mellom en indre og en ytre linje. Styrken i systemet var samhandlingen mellom de to elementene, men målet var nå bare å opprettholde Romerriket – simpelthen å overleve.

Et av de virkelig springende punktene når det gjelder de romerske grensene er, og har vært, spørsmålet om formuleringen av romernes strategier; fantes det virkelig en Grand Strategy? Luttwak erkjenner i utgangspunktet at romerne ikke kjente til våre dagers systemanalyse. Men han påpeker likevel at alt romerne foretok seg var nøye planlagt, og ikke minst, at de faktisk fikk det til. Et paradoks er likevel at denne enorme planen ikke med ett eneste ord er beskrevet i de antikke kildene. Teorien sier intet om hvem som styrte retningslinjene for hvilken strategi som skulle velges, eller hvilke personer som var involvert i beslutningsprosessen. Hvorvidt det bare var keiseren, eller om det var andre som tok del i dette, diskuteres ikke. Mangelen på kilder er på den ene siden et mektig aber, men muliggjør på den annen side en slik teori. Et av poengene med å lage fremstillinger av denne typen er jo nettopp å kunne forklare aspekter ved historien som kildene ikke sier noe om. Luttwak åpner derfor sin fremstilling med å stadfeste: "For the Romans, as for ourselves, the two essential requirements of an evolving civilization were a sound material base and adequate security". Og videre følger: "For the Romans, as for ourselves, the elusive goal of strategic statecraft was to provide security for the civilization" (Luttwak, s. 1). Det er derfor han kunne benytte den moderne systemanalysen. Strategi, hevder han, er det eneste feltet der en analogi er mulig. Følgelig var det ikke så viktig om de strategiske mål var tydelig formulert i de skriftlige kildene, når det så åpenbart lot seg gjøre å benytte moderne metoder for å synliggjøre dem.

Ved sin beskrivelse av sikkerhetssystemene deler Luttwak inn keisertiden i perioder. Det er hverken noe galt eller revolusjonerende i det, men i dette tilfellet får det visse følger. Når han hevder at den overordnede strategien var den samme i en hel periode, forutsetter han også at keiserne på en eller annen måte samarbeidet. Opprettholdelse av et system med samme mål over tid krever enighet, og det fordrer at kunnskap og planer overleveres fra den ene administrasjonen til den andre. Keiserne i samme periode må derfor ha operert innenfor rammene av samme type sikkerhetspolitikk, det være seg gjennom direkte instruksjoner eller ved å bygge videre på forgjengeren. For Luttwak synes målet hele tiden å ha vært den

optimale strategi for rikets sikkerhet. Keiserens personlige politikk spilte derfor annenfiolin under periodens system.

Når vi nå vender oss mot Britannia og bruker Hadrians mur som objekt for undersøkelsen, er det altså det 2. strategiske systemet som settes under lupen. Hvordan passer dette grensestrekket inn i det mønster Luttwak tegnet opp?

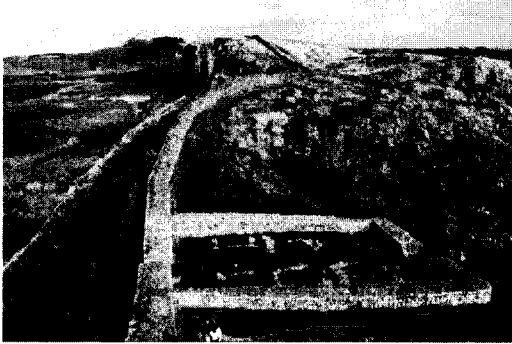


Ill. 1: Romerriket og dets grenser i keisertid (illustrasjon ved J.C. Meier)

Hadrians murs rolle i *The Grand Strategy*

Grensemuren i Britannia ble oppført i årene etter 122, da den omreisende keiseren hadde vært på lynvisitt i provinsen. Den kronglet seg gjennom landskapet, tvers over hele øya, fra utløpet av elva Tyne i øst til Solwayviken i vest. Ferdig bygget var den 80 romerske mil lang, eller omkring 118 km. Befestningene langs muren bestod ikke av legionærer eller legionsfort, men av 16 mindre forlegninger, som hver huset mellom 500 og 1000 hjelpetropper (*auxilia*). Pinlig nøyaktig ved hver romerske mil ble det anlagt et mindre fort (*milecastle*, ill. 2) med passingsmulighet gjennom muren, og mellom hver av disse igjen lå to små tårnkonstruksjoner. Videre ble det et stykke nord for muren anlagt en håndfull frittliggende befestninger, kalt utpostfort. Etter flere justeringer i løpet av byggeprosessen, der den viktigste besto i å legge hjelpetroppsfortene inntil muren og ikke i bakkant, sto anlegget endelig ferdig kort tid før 130. "Denne muren skulle skille barbarene fra romerne", leser vi i en senantikk kilde (*Historia Augusta, Hadr.* 11.2), men det spørs om det er en tilstrekkelig forklaring på den romerske gren-

sepolitikken. Alt arbeidet til tross ble muren nemlig forlatt til fordel for en ny fremrykning i Britannia allerede i de første årene av Antoninus Pius' regjeringstid. Dette resulterte i byggingen av nok en mur, den såkalte *Antoninske mur*, som gikk mellom vikene Forth og Clyde i dagens Skottland. Dette ble likevel bare et intermesso og en midlertidig grenseendring, for ikke mange årene etter trakk romerne seg atter tilbake til Hadrians mur. Den fungerte i all hovedsak som nordlig grense for Romerriket helt til soldatene trakk seg ut av provinsen omkring år 400.



Ill. 2: Hadrians mur med et såkalt milecastle (foto: Jon Iddeng)

Valget av en grenses lokalitet var ikke tilfeldig. Ifølge Luttwak ble linjen mellom Tyne og Solway, og for så vidt alle rikets grenser, valgt av høyst rasjonelle grunner. Ikke bare skulle grensen være enkel å forsvare, men også innhegne det riktige området. Med det menes at målet ikke nødvendigvis var å skaffe til veie så mye land som mulig, men snarere det optimale landet, basert i politiske, økonomiske eller strategiske anliggender. Den romerske grensepolitikken fulgte et bestemt mønster, og ut av dette mønsteret formulerer Luttwak fire retningslinjer for *the scientific frontier*. Han rangerer etter viktighet:

- den må bidra til strategisk sammenheng mellom rikets ulike (kontinentale) regioner.
- den bør *ikke* inkludere områder som er vanskelige å bebo, urbanisere eller romanisere.
- den bør inkludere land egnet å bebo og frembringe ressurser til riket.
- den bør være så kort som mulig.

Det strategiske hensynet var som vi ser det viktigste. Med dette mener Luttwak at de enkelte regioner, deres styrker og grenselinje måtte være en del av helhetstanken, ikke organisert separat etter hva som tjente den ene regionen best. Dette intra-regionale samarbeidet og den følgen det fikk for plasseringen av grensen overgikk hensynet til de andre faktorene. Hvilken nytte det innhegnede landområdet måtte ha i en politisk eller økonomisk forstand var underordnet. Hensynet

lå ikke i det enkelte området, men i hvilken nytte romerne kunne dra av den strategiske sikkerheten dette gav for riket generelt. Kroneksempellet på dette er keiser Trajans erobring av Dacia i årene 105-6, som ifølge Luttwak ikke må forveksles med et tilbakefall til uhemmet ekspansjonisme (etter flere tiår uten "skikkelig" ekspansiv krigføring). Snarere burde det betraktes som et meget veloverveid strategisk trekk. Trajan var nærmest tvunget til å erobre området av sikkerhetsmessige hensyn. Kontroll over Dacia splittet de to sarmatiske folkeslagene iazygerne og roxolanerne på hver sin side av den karpatiske fjellkjede. Slik svekket romerne sjansene for en sammenslåing av styrkene deres, og selv om grenselinjen ble atskil- lig lengre og mer kronglete hadde den altså sin hensikt i henhold til punkt 1.

I Britannia kan det neppe ha vært snakk om noe liknende, og Luttwak sier faktisk at dette har med rikets *kontinentale* regioner å gjøre. Likevel må vi spørre oss: Kan valget av Tyne-Solwaylinjen ha hatt med strategisk sammenheng å gjøre? Hadde grensens løp noe å si i forholdet til de omliggende regionene? At Cæsar i sin tid skrev at hans angrep på de britiske stammene i 55 f. Kr. hadde sammenheng med at de gav støtte til sine galliske frender (*B. Gall.* 3.9), er neppe den hele og fulle sannhet, men det kan med bredsiden til sees på som et behov for strategisk interaksjon fra romernes side. Men vi må huske at dette inntraff 175 år før det skulle bestemmes hvor løpet for Hadrians mur skulle gå, og behovet var neppe det samme på begynnelsen av 120-tallet. Britannia var da for lengst opprettet som provins, så hvor grenselinjen gikk i Britannia hadde derfor lite med strategisk interaksjon med naboregionene å gjøre. Keiserbiografen Suetonius lar oss få vite at keiser Claudius nærmest ved en tilfeldighet valgte Britannia som krigsskueplass i år 43 (*Claud.* 17). Han trengte en ærerik militær seier og det spilte liten rolle hvor han hentet den. Britannia var og ble en øy, og Germania ble hverken mer eller mindre trygg om grensen gikk her eller der. Det eneste som kunne gi en gunstigere situasjon i forhold til naboregionene, er i et tankeeksperiment der hele øya, inkludert Irland, ble okkupert. På den måten ville rikets ene flanke vært fullstendig fri for eksterne farer. Da ville det ikke vært nødvendig å skille mellom barbarer og romere. Men Hadrians mur var nå engang "vitenskapelig", og ifølge teorien om The Grand Strategy var dens plassering derfor ingen tilfeldighet.

Kan punkt 2 og 3 i utgangspunktet være bedre skikket til å forklare murens vitenskapelighet? At området innenfor muren var det som var best egnet til å sivilisere og romanisere, forklarer kanskje hvorfor romerne ikke holdt på det skotske høylandet etter stattholderen Agricolas årvisse felttog 77-84. Området mot nord var i så fall ikke bryet verdt, hverken politisk eller økonomisk, gitt at et regionalt strategisk samarbeid ikke var prekært akkurat i Britannia. Agricolas seier ved Mons Graupius (nær dagens Inchtuthil i Skottland) endte med total underleggelse av øya. Men det var kanskje bare et rekognoseringsstokt? Et unntak som bekrefter

regelen? For områder som i første rekke ikke var vesentlige for rikets sikkerhet, tenkte romerne følgelig på regional effektivisering. Kun "det beste" var verdt å okkupere; dyrkbart land og det som gav andre ressurser. Luttwaks forklaring er for det første at romerne ikke okkuperte området nord for Hadrians mur fordi det var for vanskelig å bebo og sivilisere. Det skotske høylandet var uten tvil et vanskelig område i så henseende; lite egnet for jordbruk, urbanisering og romanisering. Dette virker fornuftig: Man okkuperer ikke et område uten skikkelig grunn. Men også denne påstanden er problematisk. Det er nemlig vanlig å forestille seg at det virkelige vanskelige området begynte nord for Forth-Clyde (den Antoninske mur), ikke nødvendigvis ved Tyne-Solway.² Da blir det problematisk å oppfatte hvorfor Hadrians mur er mer vitenskapelig enn for eksempel Forth-Clydelinjen.

Av Luttwaks antagelser om grensens plassering kan man slutte følgende: Det nordligste området innenfor muren var ikke vanskeligere enn at det lot seg bebo, urbanisere og romanisere (punkt 2), og det bør ha vært så ressursrikt og fruktbart at det var fristende å holde på det (punkt 3). Det er imidlertid vanlig å regne Britannia som oppdelt i to sfærer, og dette gjelder ikke den senere delingen av provinsen i *Inferior* og *Superior*, men det som gjerne litt løst omtales som "det militære nord" og "det siviliserte sør". En forutsetning for den vitenskapelige grensen er at landområdet innenfor grensen bør ha vært, eller ha blitt, sivilisert og romanisert. Området bør i hvert fall ha hatt et enhetlig preg. Det var dessverre ikke tilfellet for provinsen. Det var bare i de sørlige områdene i Britannia at jordbruket og romaniseringen skjøt skikkelig fart. Selv om analyser viser en større andel dyrket mark rett sør for muren enn nord for den³, mistet det militære nord aldri sitt militære preg og ble aldri urbanisert og romanisert på samme måte som i sør. Det er naturligvis farlig å argumentere med etterpåklodskap på denne måten, for vi vet ikke hvorfor dette var tilfellet. Kanskje var det nettopp et ønske om å bedre dette som lå bak oppføringen av muren, men at det ikke gikk som planlagt. Det peker uansett på et interessant poeng, nemlig at en av forutsetningene for punkt 2, og kanskje også punkt 3, ikke ble innfridd. Igjen står man med punkt 4 som var klart underordnet de andre. Luttwak selv betrakter det som "a distinctly secondary priority" (Luttwak, s. 96). En kort grense gav naturlig nok forsvarsmessige fordeler på det taktiske plan, men som vi har sett med Luttwaks forklaring av grensen i Dacia var dette så klart underordnet at det var for bonus å regne. Heller ikke dette punktet står i mot kritikk for Britannias del. Det korteste strekket er linjen mellom Forth og Clyde, ikke det løpet som Hadrians mur følger. Vi hører fra Tacitus (*Agr.* 23) at Agricola i år 80 befestet linjen nettopp mellom Forth og Clyde, og hvis punkt 4 er alt vi sitter igjen med, er det svært pussig at ikke denne linjen ble valgt til Hadrians mur.

Andre innvendinger mot Grand Strategy-teorien

Der Luttwak hevdet at grensene og disponeringen av troppene illustrerte det beste forsvar på riktig plass, hevder andre at de romerske grensene nærmest oppsto tilfeldig. Hverken den voldsomme ekspansjonen som preget republikken og tidlig keisertid, eller den senere gradvise prosessen mot stillstand var på noen måte planlagt. John C. Mann legger i artikkelen "The Frontiers of the Principate" særlig vekt på at det ikke nødvendigvis er noe samsvar mellom vår tankegang og den romerske. At de kunstige barrierene og grensebefestningene blir betraktet som et symbol på et sterkt og mektig Romerrike kunne ikke vært mer feil hevder han. Grensene og grensebefestningene bør ikke betraktes som et symbol på styrke, men intet mindre enn "a symbol of abdication and failure" (Mann, s. 508). Hadrians mur var kun et biprodukt av at verdenserobringen ikke lyktes. I den romerske tankegang fantes ikke noe begrep, en bred oppfattelse, om at riket noen gang skulle ende. Målet var hele tiden som Vergils *Aeneiden* indikerte, *imperium sine fine*, et herredømme uten ende (1.278-9). Hvordan forklarer han dette?

Hærens suksess, mener Mann, er den aller viktigste faktor i fortellingen om romerne. Den var faktisk så effektiv at den resterende historien mer eller mindre handler om et samfunn som prøvde å systematisere det hæren brakte av frukter. Ekspansjon og suksessrike felttog var den naturligste ting i verden. Det fantes simpelthen ikke noe vettugt alternativ. For det første var dette tradisjonelt forankret, men det hang også sammen med en annen og viktigere faktor. Argumentet for den evinnelige krigføringen var guddommelig sanksjonert, og følgelig er tankegangen om begrensning basert på strategiske forsvarslinjer dårlig fundamentert.

I denne argumentasjonen er det rom for hverken fasttømrede grenselinjer eller murer. Likevel var de en realitet drøye hundre år etter etableringen av prinsipatet. Hvordan kom dette til, eller for å lese Mann på den riktige måten: Hvordan gikk alt galt? For det første var det ikke snakk om at det noen gang skulle dannes endelige grenselinjer. De grenser som fantes var midlertidige stopp i påvente av en ny fremrykning. Problemet var at jo lengre bort fra Middelhavet romerne kom, jo mindre kjent og gjestmildt ble terrenget. Klimaet var annerledes og kunnskapen om områdene ble mindre. Alle disse faktorene bidro til å forsinke ekspansjonsprosessen. Bare i øst møtte romerne en skikkelig sivilisert stat, og bare i Spania klarte de gjennom fullstendig erobring å få bukt med det han kaller deres grenseproblem. Men mentalt sett var det aldri snakk om annet enn at prosessen ble mer saktegående.

Prinsipatet som organiseringsform endret dessuten et mønster som hadde vært så viktig for rikets utvidelse. Under republikken var det ikke nødvendigvis behovet for sikkerhet som var avgjørende for om et område skulle erobres eller

ikke. Et grunnleggende behov for fremstående romere lå i tørsten etter ære, og krigen var altså arenaen for å høste denne æren. Konkurranseselementet som drivkraft rådet dermed grunnen for at ekspansjonen ikke bare var nødvendig, men også ble av en noe tilfeldig karakter. Det lå ingen planmessighet eller strategisk tanke bak dette. Omorganiseringen fra republikk til keiserdømme innebar at denne politikken, eller skal vi si ”ikke-politikken”, ble monopolisert. All makt ble samlet på *ett* par hender, og avgjørelser om krig og fred, samt belønningen for en seier, tilfalt keiseren alene. Monopolisering av makten gjorde den langt mer personavhengig, ettersom keiserne regjerte over lengre perioder. Følgelig var det tider hvor det ble kriget mye og tider hvor det ikke ble kriget i det hele tatt. Den generelle tendensen var likevel at det ble kriget mindre og mindre. Ekspansjonstrangen, som tidligere hadde presset seg frem ved konkurranse, falt bort. Hæren ble mer og mer et redskap for å sikre riket og dermed keiserens egen posisjon. Tankemønsteret ble altså endret. Det er nettopp på dette feltet Manns fremstilling skiller seg mest fra Luttwaks. Grensene, hele deres vesen og levned, hadde lite med strategi å gjøre, nettopp fordi de utenforliggende omstendigheter ikke var de vesentlige. Grensevalg ut ifra strategiske prinsipper handler om samspillet mellom romerne og deres fiender, om trusler og om sikkerhet. Men romerne hadde ingen tradisjon for å sette varige grenser. Grensenes fremvekst kom som en følge av indre mekanismer, synliggjort for det første med opprettelsen av et keiserdømme, men kanskje best av keiserens apati, selvtilfredshet og frykt for egen posisjon. Hæren gikk fra sin tiltenkte rolle som krigsmaskin over i en venterolle. I denne venterollen ble soldatene omskolert til politimenn og tollfunksjonærer. De ble dermed ikke brukt til det de var ment til, og *det* var problemet. Mann poengterer det slik: ”Although usually maintained at a reasonable pitch of efficiency, they were in fact unemployed, a great machine virtually rusting away” (Mann, s. 512). Grensene vokste frem fordi hæren ikke ble brukt.

Benjamin Isaac stemmer i Manns syn, og hevder i boka *The Limits of Empire* at det er lite sannsynlig at grenselinjene kom til på bakgrunn av bevisste og planlagte valg. Han påpeker at Luttwaks argumentasjon egentlig ikke er noe annet enn et tomt skall: En ufullstendig liste over styrkene og deres plassering, og en kilde litteratur som ikke beskriver hvordan systemene fungerte. Han angriper med dette det metodiske utgangspunktet for analysen. Vi vet for eksempel fint lite om hvordan styrkeforholdene var på den andre siden av grensen. I beste fall blir det observert at barbarene kjempet nakne, eller var spesielt tapre. Problemet med ensidighet i det romerske kildematerialet blir særlig tydelig med tanke på den moderne metoden Luttwak anvender på Romerriket. Prinsippene er i moderne tid utarbeidet gjennom sirlig kunnskap om fiendens styrkeforhold. Strategien blir lagt opp deretter. Ettersom vi vet såpass lite om romernes fiender, kommer van-

ligvis den antagelse (som Luttwak ser ut til å følge) om at presset på grensene og fiendens strategi må ha vært mer eller mindre konstant, og at Romerriket alltid var truet. Analysene blir deretter. Isaac anerkjenner altså i større grad enn Mann at dette også har med ytre mekanismer å gjøre. Det er bare det at betraktningene er gale.

Av Luttwaks teori går det frem at en av romernes målsetninger var å sette den riktige grenselinjen. De kriget derfor for å oppnå en bedre grense. Bak dette hviler imidlertid et spørsmål om hvorvidt målet med en krig noen gang kan defineres. Isaac hevder det vil være galt å anta at romerne til enhver tid hadde en klar og sammenhengende tanke mellom målet for en krig og følgelig dens utløp i en bedre grense:

Aims may change in the course of a war, being adapted according to results. Initial modest aims may be replaced by ambitious ones as a result of a successful campaign. Aims may be reinvented in the light of the outcome of war [...] It would be idle to pretend that we possess sufficient information on many Roman wars to dissect such complicated processes (Isaac, s. 378).

Utfallet av krigene var relativt sett vilkårlig, poengterer Isaac. Speiler da de materielle restene romernes virkelige ønsker og strategiske mål, eller kan målsetningen ha vært en helt annen? Var systemene, slik Luttwak beskriver dem, det endelige mål? Isaac er av en annen oppfatning, og påpeker at middelet som ble brukt (krigføringen) til å nå målet (å sette de riktige grensene), var av vilkårlig natur. Derfor svikter grunnlaget for planmessigheten i grensesettingen. The Grand Strategy var derfor ikke mulig å gjennomføre – uansett om den fantes eller ikke.

W. V. Harris har fått betydelig gjennomslag for sin teori der han forklarer republikkens uhemmede imperialisme med hele romersamfunnets behov for og søken etter økonomisk gevinst og ære. Men var dette også tilfellet i keisertiden? Vi husker at Mann argumenterte for at denne drivkraften stanset som følge av at æren i krig ble forbeholdt keiseren alene. C. R. Whittaker peker likevel på at ønsket om ære, og følgelig trang til å ekspandere, fremdeles var alt for sterk til å bli kontrollert av en strategi, *Grand* eller ikke. Ikke bare hevder han at dette var tradisjonelt betinget og hørte hjemme under republikken, det var et fenomen som vedvarte langt ut i keisertiden. Whittaker henviser for eksempel til Cassius Dio (68.17.1) som uten omsvøp oppgir at den egentlige forklaringen på Trajans felttog mot armenerne i 114-115 var hans ønske om å vinne ære. Også i keisertiden var det altså et søken etter ære, ikke strategi, som lå til grunn for ekspansjon, skal vi tro Dio. Begjæret var tilsynelatende så stort at selv ikke keiserne klarte å holde seg i skinnet, eller til det gitte sikkerhetssystemet. Manglende kontinuitet i den

strategiske politikk vil være et skudd for baugen for Luttwaks systeminndelinger. La oss derfor se litt på problemet med kontinuiteten i den keiserlige politikken.

Kontinuitet i den keiserlige strategiske politikk?

En av Luttwaks bærebjelker må være den forutsetning at keiserne på et sikkerhetspolitisk nivå samarbeidet om de samme prinsipper, og at de gjorde det over lengre perioder. Derav kommer for eksempel den vidtrekkende inndelingen vi har hatt fokus på her, som altså gikk fra flavierne til severerne. Er det troverdig at det var kontinuitet i den strategiske politikken i så lange tidsrom, og stemmer det eventuelt for denne perioden?

Tacitus forteller oss at Augustus i sitt berømmelige dokument over rikets tilstand rådet Tiberius til ikke å overskride de grensene riket hadde da (*Ann.* 1.11). Dette er kanskje én indikasjon på at kontinuitet i politikken kunne forekomme fra en keiser til en annen. Det som imidlertid er verre å forestille seg er at denne typen rådgivning skal ha forekommet over så lange tidsrom som Luttwak hevder. Særlig ved skifte av keiserhus er det vanlig å peke på bruddene i politikken, snarere enn fortsettelsen av den. Da må det ha vært vesentlig å utøve sitt embete på en annen måte. Det er således lite trolig at Nerva eller Trajan hadde fått råd fra Domitian om hvordan grensene skulle se ut, og som de igjen gav videre til Hadrian. Foruten Tacitus' forslitte eksempel er det ingen tydelige vitnesbyrd på at strategisk-politisk kontinuitet faktisk var tilfellet. Uansett hvor *logisk* de materielle levningene ser ut i Luttwaks språkdrakt, vet vi altså ikke om keiserne eller noen andre samarbeidet mot dette målet. Derimot er det nok av eksempler på det motsatte, at keiserne *ikke* fulgte hverandres politikk.

Forholdet mellom Trajan og Hadrian, og Hadrian og Antoninus Pius igjen, er et interessant eksempel i så måte. Luttwak plasserer dem i samme sikkerhetssystem, og følgelig må alle tre keiserne i hvert fall ha aspirert mot samme type sikkerhetspolitikk. Men dette kan vi ikke godta, det er jo rett og slett ikke sant. Uansett hva man måtte mene om Trajans utflukter til Dacia og Parthia, og motivet bak krigene, kan det likevel ikke tilskrives Hadrian å ha ført samme politikk, ikke engang å ha jobbet mot samme mål. Hadrian førte en konsolideringspolitikk. At han gav opp store landområder som Trajan nylig hadde erobret, understreker jo nettopp dette (*Historia Augusta, Hadr.* 5.2; 9.1). Hvis politikken hadde vært den samme er det enten umulig at Trajan hadde den vitenskapelige grensen som motivasjon, eller så er det igjen umulig at Hadrian ville gitt opp mange av Trajans erobringer. Luttwaks premisser strider i så måte mot hverandre.

Det samme ser vi i forholdet mellom Hadrian og Antoninus Pius, kanskje til og med i en ennå klarere form. Hadrians mur burde vært kron eksemplet på kontinuitet i sikkerhetspolitikken, men er dessverre et eksempel på det stikk motsat-

te. Hvis Hadrian, på samme måte som Augustus, rådet Antoninus Pius til å videreføre sin politikk, så fulgte han det i hvert fall ikke. For til tross for det kolossale arbeidet med muren, bestemte den fromme Antoninus seg for nok engang å utvide provinsen, til og med helt i begynnelsen av sin regjeringstid. Han gjorde rett og slett Hadrians politikk (og hans mur) til skamme.

I Britannia er det vanskelig å se noen sammenheng i erobring og tilbaketrekning, og ny erobring igjen. Luttwaks vitenskapelige grense stemmer derfor ikke helt med realhistorien. I så fall hadde romerne store vanskeligheter med å bestemme seg for hva som var det best egnede området å okkupere, og hva som egentlig var den mest vitenskapelige grensen. Ikke bare erobret Agricola områder nord for Hadrians mur, det samme ble som nevnt gjort under Antoninus Pius. Som om ikke dette var forvirrende nok, okkuperte romerske styrker en tredje gang samme området under Septimius Severus. Felttoget i Britannia ble ingen suksess for ham selv (han døde av sykdom i York i 211), og ble straks gitt opp av hans sønner. Nok en gang er vi vitne til at Luttwaks forklaringer stemmer dårlig. At Severus igjen ville danne en bedre grense, klinger ikke med vellyd.

Arther Ferrill gjør et siste forsøk på å forsvare Luttwak på dette punktet. Han hevder at mange keisere ikke brydde seg stort om hva som foregikk langs grensene, og at hverken Nero, Commodus eller Heliogabalus – for å nevne noen – hadde sterke strategiske preferanser. Derimot sier han at Augustus, Trajan, Hadrian og Marcus Aurelius er velkjente eksempler på keisere som åpenbart hadde et bevisst forhold til en Grand Strategy for riket. Men dette kan selv ikke i beste mening tas til etterretning. Om en strategi er *Grand*, må alle være med, ikke bare noen. At det er kontinuitet blant keiserne er på sett og vis hjørnesteinen. Det er ingen logisk sammenheng i å si at omkring halvparten av keiserne førte en Grand Strategy, mens den andre halvparten hengav seg til det gode liv i Roma.

Oppsummering

Det springende spørsmål i debatten om *the Grand Strategy* ser ut til å være om vi må betrakte begrepet som absolutt, det vil si i den forstand at det må defineres (og for Romerrikets del antydes) i de skriftlige kildene. Ifølge Luttwak, Kennedy, Ferrill, og forskningstradisjonen rundt dem, er det lite som tyder på at dette er et krav. Ingen forskning på USAs eller Sovjetunionens Grand Strategy vil hevde at det var nødvendig å formulere den politiske kursen skriftlig. I denne forskningstradisjonen ser Grand Strategy ut til å være en dynamisk pågående prosess. I en annen forskningstradisjon står de mer klassiske antikkforskerne, med et tradisjonelt filologisk fundament. Som representanter for denne tradisjonen stiller blant annet Mann, Isaac og Whittaker spørsmålet om hvorvidt romerne utøvet en strategi som de aldri formulerte og definerte skriftlig. De godtar altså ikke noe som ikke anty-

des i kildene, og anser derfor en Grand Strategy for Romerriket som spekulasjon. I denne tradisjonen er det strengt nødvendig å ha klar kildedekning. Vi har sett at *the "scientific" frontier* dessverre er en lite egnet betegnelse på Hadrians mur og at Luttwaks krav til grensens løp ikke stemmer. Videre er det tvilsomt om inndelingen av keisertiden i sikkerhetssystemer kan aksepteres, og at hver keiser innenfor sin periode bygget videre på sin forgjenger. Snarere ser det ut som én keiser gjorde én ting, mens hans etterfølger gjorde det stikk motsatte. Murer ble bygget og murer ble forlatt. Det er vanskelig å akseptere at dette var planmessig utført.

*

Få gleder seg mer over fruktbare og pussige innspill enn prof. Schreiner selv, og han har ofte poengtert at uenigheten driver forskningen videre. I etterkant av Luttwaks fremstilling har man måttet argumentere hardere for hvorfor romerne handlet på en tilsynelatende usystematisk måte. Det er i dag større enighet om at grensene kom til på bakgrunn av tilfeldige enkelthendelser fremfor planlegging. Luttwak har en stor del av æren for at det nå er større enighet om dette, en ære han kanskje helst ville vært foruten.

Noter

- 1 Artikkelen er et revidert utdrag av den upubliserte hovedoppgaven *Mur og mening? En undersøkelse av motivene bak oppføringen av Hadrians mur i Britannia*; A. P. Pethon, Oslo 2001.
- 2 Slik Breeze og Dobson 1987:13 poengterer.
- 3 Greene 1986:128.

Litteratur

Edward N. Luttwak har sitt hovedvirke innenfor moderne amerikansk utenriks- og sikkerhetspolitikk. Han er i dag Senior Fellow ved Center For Strategic & International Studies og har utgitt en rekke bøker knyttet til emnet strategi. Vesentlige utgivelser er: *Coup d'etat* (no. overs. 1970), *The Grand Strategy of the Soviet Union* (1983) og *Strategy: the logic of war and peace* (1985). Imidlertid er det til overmål *The Grand Strategy of the Roman Empire* (1976) som har skapt størst debatt i forskningen. Likevel er den ikke kommet i reviderte utgivelser og Luttwak har aldri svart på kritikken som er blitt rettet mot teorien.

Annen referert litteratur

- Breeze, D. J. og B. Dobson 1987. *Hadrian's Wall*. 3. utg. London.
- Ferrill, A. 1991. "The Grand Strategy of the Roman Empire", i Kennedy, P. (red.), *Grand Strategies in War and Peace*. New Haven and London. : 71-85
- Greene, K. 1986. *The Archaeology of the Roman Economy*. Berkeley.
- Harris, W. V. 1979. *War and imperialism in Republican Rome : 327-70 B.C.* Oxford.
- Isaac, B. 1990. *The Limits of Empire*. Oxford.

- Kennedy, P. 1991. "Grand Strategy in War and Peace: Toward a Broader Definition", i Kennedy, P. (red.), *Grand Strategies in War and Peace*. New Haven and London. : 1-7
- Mann, J. C. 1974. "The Frontiers of the Roman Principate", i Temporini, H. og W. Haase (red.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (2:1). Berlin. : 508-533
- 1979. "Power, Force and the Frontiers of the Empire – Review of Luttwak", i *Journal of Roman Studies* 69 : 175-183
- Whittaker, C. R. 1994. *The Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*. Baltimore and London.

Gallienus, soldatkeiseren med størst betydning for kunsthistorien

Marina Prusac

Aristokratisk tronfølger i militær trengselstid

Gallienus var keiser i Roma fra 253 til 268, og satt lengst av de såkalte soldatkeiserne, dvs. keiserne mellom 235 og 284, da kriger, pest og jordskjelv rammet riket og forårsaket en åndelig og økonomisk krise. Germanerne trengte på fra vest og perserne fra øst, og den ene usurpatoren ryddet den andre av veien i Roma. Da Gallienus ble keiser sammen med sin far Valerian hadde det vært kamper om Romas trone i nesten 30 år, omtrent like lenge som Gallienus hadde levd. Det var ingen tillit til de stadig skiftende, mer eller mindre brutale keiserne, som på denne tiden normalt kom fra mer "primitive" områder, og tilkjempet seg tronen med makt via en militær karriere. Gallienus var i motsetning til de fleste av disse oppdratt som en tradisjonell romersk aristokrat, og hadde innsikt i antikkens litterære, filosofiske og mytologiske arv, men viste seg samtidig å være egnet i strid. I 257 hadde han tvunget germanerne tilbake og stabilisert vestgrensen, og hans militære løpebane var en suksess. Særlig fra 261 til 266 var hans posisjon sterk. Han bekjempet alemannerne, sarmatene, goterne og en rekke usurpatorer, og i 264 vant hans allierte Odaenathus av Palmyra en viktig seier over perserne (en seier han selv tok æren for, ved blant annet å gi ut mynter med innskrifter som *Magnus* og *Invictus* etter mønster av Aleksander den Store). I tillegg fornyet han deler av den romerske hæren – han opprettet f.eks. det mobile dalmatinske kavaleri, som lenge var en viktig romersk styrke.

Hans far gjorde det også bra ved østgrensen, i krigen mot perserne. I 260 ble det imidlertid kjent at perserne mer ved list enn ved makt hadde klart å ta Valerian til fange. Han ble aldri løslatt, men døde i ydmykelse to år senere, 70 år gammel. Det var første gang en romersk keiser var blitt tatt til fange av et fremmed folk, og romerne opplevde det som en skam. Innskrifter på mynter fra omkring 260 viser at Gallienus forandret propaganda etter denne hendelsen. Hentydninger til det valerianske dynasti opphørte. I stedet ble det referert til Augustus, noe som viser at Gallienus identifiserte seg med den første romerske keiseren, han som hadde den største keiserkulten. Med dette forsvarte ikke Gallienus sin rett til tronen ved arv, men gjennom sin likhet med gudene. Han var ikke den første

romerske keiser som trakk slike paralleller, men han gjorde det på en mer dristig og ekstrem måte enn tidligere keisere, og som vi skal se, krysset han grenser som tidligere hadde vært tabubelagte.

Det var imidlertid ikke dette som førte til at han fikk et dårlig ettermæle hos senere romerske historikere (det finnes ingen kilder fra hans egen samtid). Ettermælet bygger sannsynligvis mer på at han fjernet senatorer og andre romere av rang fra hæren, og heller fremmet soldater med militære ferdigheter, samt at Romerriket tapte store landområder under ham. Han måtte avstå fra størsteparten av Gallia da han i 260 (samme år som Valerian ble tatt til fange) inngikk en fredsavtale med Postumus (260-269), grunnleggeren av det separatistiske galliske keiserhus; videre løsrev Palmyra seg fra Romerriket i 267 under ledelse av dronning Zenobia. De uovervinnelige romerne likte ikke å bli minnet på tap, selv om det lå i historien, og selv om det tapte var gjenvunnet på den tiden da historien ble skrevet.

Eutropius (2. halvdel av 300-tallet), Aurelius Victor (ca. 320-ca. 400) og *Historia Augusta* (HA, 400-tallet), som danner grunnlaget for Gallienus' dårlige ettermæle, klandrer ham også for at han ikke forsøkte å befri faren, skjønt en vurdering av situasjonen tilsier at hans militære posisjon ikke var sterk nok for den oppgaven. Forfatteren av *Historia Augusta* (HA Gall. 13.3-5; *Tyranni Triginta* (Zenobia) 30.1) bruker Gallienus' stridigheter med dronning Zenobia som et annet eksempel på hans udugelighet som keiser og vanskjøtsel av tronen: Han var så svak at selv kvinner kunne gjøre seg gjeldende i maktkampen. Dette samsvarer med bildet av ham som lat, udugelig og dekadent (HA Gall. 3.6-9). I stedet for å konsentrere seg om militære oppgaver, brukte han tid på å skrive dikt, og på å pleie sin interesse for kunst og kultur. Selv HA må vedgå at han var en god poet, skjønt det ikke var et brukbart talent for en keiser i krigstid.

Grekeren Zosimus (418-ca. 490) tegner et mer sympatisk bilde av Gallienus, med det kan igjen skyldes at han var positiv til Gallienus fordi han var en filhellen med sterke interesser for den greske kulturen, og som i likhet med Hadrian ble arkont i Athen. Hans interesse for filosofi, som han delte med sin kone Salonina, var også kjent.¹ Nyplatonikeren Plotin (205-270) var den viktigste filosofen i soldatkeisertiden, og han pleiet et nært bekjentskap med Gallienus og Salonina; det fortelles at Plotin t.o.m. sogar forsøkte å få Gallienus til å opprette et slags nyplatonistisk munkesamfunn (et Platonopolis) på Capri, men så langt gikk Gallienus av ukjente grunner ikke. Muligvis lå det politiske grunner bak hans interesse for Plotin. På den ene siden støttet han Plotin og gikk foran som et godt eksempel for romerne med sin fordypning i nyplatonistiske studier. På den andre siden oppmuntret han romerne til å dyrke de hedenske gudene – han ble selv innviet i de eleusinske mysteriene, som inneholdt noen av de samme mysteriekultiske ingrediensene som de østlige religionene, ikke minst kristendommen. Gallienus opphevet

riktignok Valerians forbud mot kristendommen, men han ga ikke ut noe toleranse-dikt som gjorde ham til en viktig keiser for de tidligkristne; det ser heller ut som om han ønsket å bekjempe dem på det åndelige plan. Ved å støtte de eleusinske mysteriene såvel som nyplatonikerne, forsøkte han å lede både dem som lot seg besnære av det mystiske, og de mer intellektuelle, til å fokusere på de tradisjonelle hedenske gudene, noe som var nødvendige for opprettelsen av en keiserkult.²

Gallienus, Augustus og *novum saeculum aureum*

Gallienus' forsøk på å identifiseres med Augustus kommer frem i skulpturer samt i innskrifter og bilder på mynter, men dette hører hovedsakelig til første del av hans regjeringstid, da han var keiser sammen med Valerian. I denne perioden fremstilles han som en ung prins, inspirert av augusteisk og julisk-claudisk klassisisme. Det er også flere innslag av Hercules, som hadde vært populær hos Augustus, men også hos andre keisere (ikke minst gjaldt dette Commodus, som bl.a. lot seg fremstille med Hercules-attributter i den kjente bysten i Kapitolmuseet).³ Hercules' status som en slags halvgud kunne sammenlignes med de guddommeliggjorte keiserne, og var ikke uten relevans for opprettelsen av keiserkult. I antoninsk tid hadde stoikerne og kynikerne tillagt Hercules en nærmest "messias" beskyttelse mot alt ondt. Gallienus gjenopptok Hercules i den numismatiske ikonografien i 267, men det kan ha vært som et ledd i konkurransen mot Postumus, som også søkte sin tilflukt hos denne guden.

Senere myntbilder og fremstillinger av Gallienus, fra den tiden da han var enehersker, er mer inspirert av hadriansk klassisisme enn augusteisk, noe som samsvarer med den modne Gallienus' interesse for gresk litteratur og filosofi. Det finnes ingen konkrete bevis på at Gallienus forsøkte å identifisere seg med andre tidligere keisere enn Augustus og Hadrian, til tross for at *HA* forteller at han trakk paralleller til de antoninske keiserne generelt. Hans henvisninger til guder på myntene sine overgår imidlertid de fleste andre romerske keisere, og har ført til at enkelte mener at han ønsket å inngå i gudenes rekke, dvs. at han med dette tilrettela opprettelsen av en keiserkult.

De numismatiske bevisene utgjør det best bevarte arkeologiske materialet fra Gallienus' tid. Mytene var vidt distribuert og viser et aktivt propagandistisk engasjement inntil de siste to årene av hans regjeringstid, da innskriftene ble repeterende og ikonografien usystematisk. Noen av de vanligste innskriftene på romerske mynter refererer til Virtus og Victoria, og de er også oftest gjengitt på gallienske mynter. I tillegg gjorde Gallienus flittig bruk av Pax, Tranquilitas, Securitas, Salus, Felicitas, Laetitia, Abundantia, Aequitas, Concordia, Clementia og Ubertas Augusti (personifiseringen av henholdsvis fred, ro, sikkerhet, velferd,

lykke, glede, overflod, rettferdighet, samhold, mildhet og fruktbarhet). Ikonografiske innslag på disse myntene er *cornucopia*, *caduceus*, og *patera*, hauger med mynter, personifikasjoner av Saturn og Jupiter Crescens og andre hentydninger til ankomsten av en ny gyllen tid. Dette er tydelig inspirert av augusteisk ideologi. Også andre 200-tallskeisere hadde gjenbrukt augusteiske motiver på myntene sine, men den lange perioden Gallienus satt på tronen gjør det mulig å studere det numismatiske gjenbruket av motiver over tid.

Måten ikonografien og innskriftene er kombinert på er annerledes enn hos tidligere keisere, og viser at Gallienus var en nytenkende keiser.⁴ Han stod f.eks. frem som *Genius Populi Romani* ("det romerske folks skytsånd") på mynter fra 265, da han var på høyden av sin karriere. Mynter av Gallienus som fruktbarhetsgudinnen og underverdenens herskerinne, Kore, kom litt etter disse, preget i forbindelse med hans innvielse i de eleusinske mysterier i 265-266. Det var noe helt nytt at keiseren lot seg assimilere med en gudinne, skjønt Alexander den Store ved en bestemt anledning skal ha vært utkledd som Artemis. Reversen av myntene med Gallienus som Kore har innskriftene *Ubique Pax* eller *Victoria Augusta*. Gallienske mynter har også ikonografiske innslag av Apollon og Diana, guder som ikke var uvanlige på mynter, men som hadde spesielt stor betydning for Augustus, ifølge Horats (*Carmen Saeculare* 1, 34, 70, 75) og andre hentydninger i augusteisk litteratur.

Gallienus refererte videre til Mercur, f.eks. i mynter fra 264. Mercur hadde også vært en av Augustus' favorittguder; det finnes f.eks. et alterfragment i Bologna der Augustus er fremstilt med denne gudens attributter. Gallienus kan ha ønsket å fremstå som Augustus' sanne etterfølger med hensyn til imperiepolitikk.⁵ De gudene Gallienus ønsket å identifiseres med på myntene og den måten han gjorde det på, minner i det hele tatt ofte om de augusteiske og julisk-claudiske. F.eks. er *Genius Augusti* gjengitt flere ganger hos Gallienus enn hos noen annen keiser siden Augustus, og Venus, som Augustus hevdet å nedstamme fra, er jevnlig fremstilt på gallienske mynter. Allerede fra hans tidligste regjeringstid ble det preget mynter med innskriften *Exemplum Divi Augusti*. Disse synes å opphøre etter 259, men det finnes mynter fra 260 med innskriften *Aeternitatis Augusti*.

Fra tiden som enehersker er imidlertid referansene til Hadrian dominerende, og dette kommer enda tydeligere frem i portrettkunsten enn i myntene. Mens den yngre medkeiseren Gallienus ville fremstå i klassiserende stil som den unge, udødelige prinsen Augustus, ville den eldre eneherskeren Gallienus heller sammenlignes med "fredsfyrsten" Hadrian.

Gallienus, Hadrian og bakgrunnen for den senantikke skulpturstilen

M. Bergmann har vist hvordan Gallienus etterlignet Augustus også i marmorportretter, og at han også spilte på Aleksander den Store – to herskere med sterke kulturer.⁶ Andre forskere har påpekt at den gallienske klassisisme er tydelig inspirert av Hadrian, og noen hevder også å kunne spore inspirasjon fra de idealiserende fremstillingene av Aleksander den Store.⁷ Det påfallende, oppadvendte blikket som er å finne i portretter av Gallienus, minner om Aleksanders kjente *pathos*-blikk, og plastisiteten i utarbeidelsen av hårløkker viser tydelige forsøk på å etterligne hadriansk klassisisme. Jeg mener at det faktisk er hadriansk klassisisme, og at det oppadvendte blikket gjerne kan være inspirert av Aleksander, men at dette hovedsakelig skyldes tekniske forhold. De 11 kjente portrettene som finnes av Gallienus er alle omarbeidet, og de fleste ser ut til å være omarbeidet fra Augustus eller Hadrian.⁸ Dette gjør Gallienus til en spesielt viktig keiser i vår egen tid, når *spolia*-bruk og andre former for gjenbruk i antikken er under utforskning.

Det er på grunn av gjenbruket og omarbeidelsene av portretter under Gallienus at jeg innledningsvis sier at Gallienus brøt et tabu. Omarbeidede portretter er portretter som har fått sin opprinnelige form hugget om og forandret. De er identifisert ved at de har merker etter fysiske inngrep i form av spor etter omhugningen eller rester fra tidligere faser. Før Gallienus hadde ingen keiser latt et portrett av en tidligere populær keiser, det vil si en keiser som ikke ble utsatt for *damnatio memoriae*, bli omarbeidet. Romerne mente at en del av den avbildede fantes i portrettet, en form for *vesen* eller abstrakt *form*, og man skulle behandle et portrett med samme respekt som den avbildede *in persona*.⁹ Å ødelegge eller forandre et portrett av en tidligere populær keiser ville være det samme som å fornærme hans *animus/anima*, eller *form*.

Det at Gallienus kunne la portretter av tidligere populære keisere bli omarbeidet, skyldes først og fremst tiden da han var keiser. Oppslutningen omkring fremmede kulturer, og kristendommens økende betydning, viser at det åndelige var i forandring på 200-tallet. Portretters *form* hadde ikke like stor betydning som før, i likhet med at menneskene ikke hadde en like stor verdi som før, slik det gjerne er i harde tider. Det at Gallienus faktisk gjenbrakte portretter av tidligere, populære keisere, skyldes hans kreative nytenkning.

En konsekvens av omarbeidelsene er at flere forskere har funnet Gallienusportrettene vanskelige å plassere i stilhistorien,¹⁰ og beskrivelser av Gallienusportretter samsvarer med generelle beskrivelser av omarbeidede portretter:¹¹ 1) hårmassen ser ut til å være separat fra hodet, noe som skyldes at frisyren gjerne ikke er forandret, mens ansiktet er omarbeidet slik at det blir liggende dypere i

relieff, og det blir stilistisk ulikhet mellom ansikt og hår. Dette leder til et annet vanlig kjennetegn ved Gallienus-portretter: 2) rike hårløkker. Videre er det vanlig at Gallienus-portrettene 3) domineres av det lineære, stereometriske, som er en følge av at man har hatt begrenset materiale. Det samme har forårsaket at 4) naturaliserende former ofte har måttet vike for ønsket om å gjengi åndelig og guddommelig inspirasjon. Det siste kommer spesielt godt frem i Gallienus-portrettet i Ny Carlsberg Glyptotek i København (fig. 1-2), som fikk B. M. Felletti-Maj til å sammenligne det med en upersonlig maske, lik frontale konstantinske kolosser.¹² Dette er et argument for at utarbeidelsen av de konstantinske portrettene har den samme bakgrunnen som portrettene av Gallienus, nemlig omarbeidelse. Selv Konstantinkolossen i Konservatorpalasset i Roma er omarbeidet fra et portrett av Hadrian.¹³



fig. 1-2 Portrett av Gallienus omarbeidet fra Hadrian. København.

Disse trekk ved de omarbeidede portrettene, slik som skarpe kanter mellom hårfeste og ansikt og store oppadvendte øyne, er trekk som ble moderne, og som vi i dag kjenner som karakteristisk for den senantikke portrettstilen.¹⁴ Da Gallienus introduserte omarbeidelse av portretter av tidligere, populære keisere, var han altså en pionér både i forhold til gjenbruk av offentlig, romersk skulptur, og i forhold til den senantikke skulpturstilen. Hans varierte gjenbruk av augusteiske myntmotiver viser at han var øvet i det å gjenbruke propaganda fra tidligere keis-

ere, men han nøyde seg ikke bare med å gjenbruke fortidens myntmotiver (slik de eklektiske romerne alltid hadde gjort), eller med å bli assimilert med guder og gudinner som Hercules og Kore på mynter: Han ble ett med de keiserne han beundret, ved at *formen* i deres portretter ble ett med hans *form* i de omarbeidede portrettene. Se f.eks. fig. 3-4 som viser et portrett av Augustus omarbeidet til et portrett av Gallienus, og fig. 1-2 som viser Hadrian omarbeidet til Gallienus.

Det som frem til nå har vært forstått som typisk senantikk skulpturstil – ikke minst den tilbakeskuende identifikasjonen i monumental skulptur, som tidligere ble tillagt Diocletian og hans gjenbruk av claudiske relieffer i Arcus Novus, og som er enda mer kjent i forbindelse med Konstantins gjenbruk av skulpturmateriale fra Trajan, Hadrian og Marcus Aurelius på sin triumfbue – er altså eksempler på en type gjenbruk som begynte under Gallienus. Relieffene fra den såkalte Por-

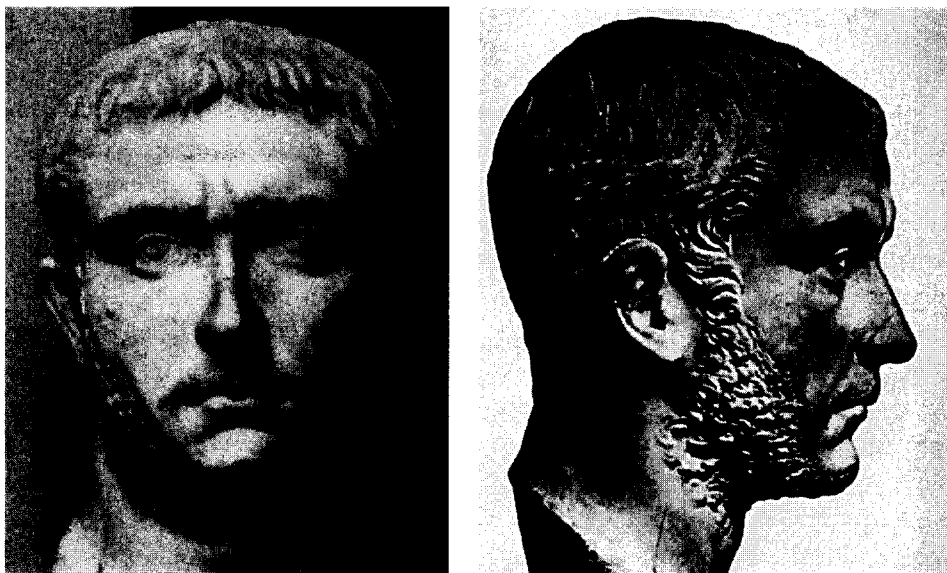


fig. 3-4 Portrett av Gallienus omarbeidet fra Augustus. Berlin.

togallobuen, reist av Gallienus i forbindelse med seieren over persene i 264, var opprinnelig fra en hadriansk bue; portrettene av Hadrian og Sabina ble ifølge D. Kleiner omarbeidet til Gallienus og Salonina, men moderne restaureringer har fjernet bevismaterialet.¹⁵ I tillegg til de monumentale, omarbeidede relieffene fra Portogallobuen og de omarbeidede marmorportrettene, finnes det en augusteisk kamé i St. Petersburg, med portrettene av Augustus, Livia og en prins omarbeidet

til Gallienus, Salonina og en prins.¹⁶ Dette viser, sammen med gjenbruket av ikonografiske motiver og innskrifter på mynter, hvor gjennomført Gallienus' gjenbruksprogram var. Når vi så vet at senere keisere som Diocletian og Konstantin brukte samme metode i sine skulpturprogram, fremstår Gallienus som en viktig keiser i skulpturhistorien.

Det skal imidlertid påpekes at det ikke bare var de åndelige forandringene i Romerriket, og den forringede betydningen av portretters abstrakte *form*, som førte til at Gallienus brøt et tidligere tabu og lot portretter av tidligere keisere bli omarbeidet. Den økonomiske krisesituasjonen kan ikke ignoreres. I tider med økonomisk nedgang er kunsten og kulturen noe av det første som må lide, både med tanke på oppdragsgivere, utlærte kunstnere og materiale. Slike forhold må ha tilskyndet gjenbruket og startet den prosessen som fikk Theodosius I (378-395) til å forsøke å hindre plyndringen av gjenbrukbart bygningsmateriale.¹⁷

Gallienus introduserte gjenbruket og omarbeidelsen av skulptur fra tidligere populære keisere, men var ikke alene om å gjenbruke portretter i sin tid. Med rikets befolkning nærmest halvert som følge av pester, kriger og jordskjelv, var det god tilgang på portretter av personer uten pårørende, eller med pårørende som hadde mer bruk for de pengene de kunne få for materialet enn for anebilder av fjerne slektninger. Fra og med Gallienus ser det ut til å ha vært vanlig at både private og offentlige portretter ble gjenbrukt, og denne tendensen fortsetter inn i senantikken. Portretter fikk etter hvert ikke annen betydning enn som rent bygningsmateriale, og ble brukt som fyllmasse i murer eller brent til kalk.

Gallienus oppfant ikke gjenbruket. Han fulgte utviklingen i den private skulpturen og ga gjenbruket nye dimensjoner ved å overføre det til den offentlige skulpturen, og ved å bryte et gammelt tabu. De senantikke forfatterne som gir ham dårlig omtale, kunne ha lagt vekt på det moralske overtrampet han begikk mot de tidligere keisernes abstrakte *form*, men de kommenterer det ikke. Det kan imidlertid ikke ha vært en ukjent sak at han gjorde det. Folk må for det første ha kjent til de offentlige, keiserlige portrettene som ble omarbeidet, og for det andre må de ha gjenkjent de bevarte restene etter de opprinnelige avbildede keiserne, men de reagerte ikke negativt, for omarbeidelse av portretter var blitt akseptert. I senantikken, da Aurelius Victor, Eutropius og forfatteren av *HA* nedtegnet sine bakvaskelser av Gallienus, var gjenbruk og omarbeidelse en selvfølge, og de kunne ikke ha anklaget ham for å fornærme tidligere keiseres *vesen* uten å anklage keiserne i sin samtid.

Diskusjonen omkring den såkalte "gallienske klassisisme" eller "gallienske renessanse" får med dette et nytt aspekt. L. De Blois synes å mene at disse begrepene ikke holder, fordi det er mer sannsynlig at "klassisismen" eller "renes-

sansen” skyldes Plotins innflytelse, og det at billedhuggere flyttet fra Athen til Roma da Athen ble herjet av herulene i 267.¹⁸ Det problematiske i denne diskusjonen er imidlertid at ”klassisismen” eller ”renessansen” i virkeligheten er rester fra en tidligere periode, som den augusteiske eller den hadrianske. Før diskusjonen fortsetter er det viktig å definere hvilke deler av et portrett som tilhører hvilken tid (eller, for den saks skyld, hvilken tid de forskjellige delene av en sarkofag eller andre typer skulpturer tilhører). Gallienus – eller kanskje heller det vanskelige 3. århundre e.Kr. – gjorde det ikke lett for oss å studere senantikk skulptur, men Gallienus’ evne til å fange opp tendenser og gjenbruke motiver og skulpturer gjør ham til den soldatkeiseren som har hatt størst betydning for kunsthistorien.

Noter

- 1 Se f.eks. Blumenthal 1987: 531.
- 2 De Blois 1976: 155-156.
- 3 De Blois 1976: 125; se også innskriften i *CIL* II 227.
- 4 Om gallienske mynter, se De Blois 1976:126-36 og Delbrück 1940:101
- 5 De Blois 1976: 129.
- 6 Bergmann 1980:25-27; De Blois 1976:136 viser til medaljong med en byste av Gallienus iført militærregalia, noe som ellers ikke er kjent fra andre enn Aleksander den Store.
- 7 De Blois 1976:170-173.
- 8 De 11 kjente portrettene av Gallienus er i: 1) Columbia, se Varner 2000: 146-149; 2) Paris, se De Kersauson 1996: 484-485. 228; 3) Berlin, se Bergmann 1977: 127 Taf. 12. 5-6; 4) Roma, se L’Orange 1933 Abb. 9-10; 5) Roma, se Fittschen/Zanker 1983 Beil. 91 c-d; 6) Vatikanet, se Katschnitz Weinberg 1936: 294. 722 Tav. 107; 7) Napoli, se Hekler 1959: 299; 8) Alexandria, se L’Orange 1933: 112 Kat. 16 Abb. 46, 48; 9) Brüssel, se Fittschen/Zanker 1983: 137-139. 114 Rep. 6 Beil. 93 a-b; 10) Palermo, se Bonacasa 1964: 113-114. 147 Tav. 67. 3-4; 11) København, se Bergmann 1977: 54 Taf. 14.4.
- 9 Se f.eks. Suetonius *Tiberiusbiografi* 58, og evt. Kitzinger 1954: 100.
- 10 Se f.eks. Dusenbery 1949: 1-16; Bergmann 1980: 25-27; Breckenridge 1979: 3; Wood 1986: 101-121.
- 11 De Blois 1976: 172.
- 12 Felletti-Maj 1958: 224.
- 13 Evers 1991: 805.
- 14 Se f.eks. Felletti-Maj 1958: 224; Vermuele 1961: 368-380.
- 15 Kleiner 1992: 255; Kinney 1997: 126.
- 16 Neverov 1979: 59-62.
- 17 Se f.eks. Alchermes 1994: 167-178; Meier 2001: 63-75.
- 18 De Blois 1976: 194-203.

Bibliografi

- Alchermes, J. "Spolia in Roman cities of the late empire. Legislative rationals and architectural reuse", *Dumbarton Oaks Papers* nr. 48, 1994: 167-178.
- Bergmann, M. *Studien*, Göttingen, 1977.
- Bergmann, M. "Die Aussage Abstrakter Formen am Porträt des Kaiser Gallien", *Jahrbuch Göttingen*, 1980: 25-27.
- Blumenthal, H. J. "Plotinus in the light of 20 years scholarship 1951-1971", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 36.1, Berlin/New York, 1987: 528-570.
- Bonacasa, N. *Ritratti Greci e Romani della Sicilia*, Palermo, 1964.
- Breckenridge, J.D. "The portrait", *Age of Spirituality*, red. Weitzmann, K. New York, 1979.
- De Blois, L. *The policy of the emperor Gallienus*, Leiden, 1976.
- De Kersauson, K. *Les portraits Romains du Musée de Louvre*, bd. 2, Paris, 1996.
- Delbrück, R. "Die Münzbildnisse von Maximus bis Carinus", *Das Römische Herrscherbild*, red. Wegner, M. Berlin, 1940.
- Dusenbery, E.B. *Sources and development of style in portraits of Gallienus*, New York, 1949.
- Evers, C. "Remarques sur l'iconographie de Constantine. Apropos de remploi de portraits des bons empereurs", *Mélanges de les Ecoles Francaises* nr. 103, 1991: 785-806.
- Felletti-Maj, B.M. *Museo Nazionale Romano. I ritratti*, Roma, 1953.
- Fittschen, K./Zanker, P. *Katalog der römische Porträt des Kapitolinisches Museums*, Roma, 1983.
- Hekler, A. *Portraits Antiques*, Paris, 1959.
- Kaschnitz-Weinberg, G. "Sculpture del magazzino del Museo Vaticano/con prefazione di Bartolomeo Nogara", *Monumenti Vaticani di archeologia e d'arte* nr. 4, Vatikanet, 1936.
- Kinney, D. "Spolia. Damnatio and renovatio memoriae", *Memories of the American Academy* nr. 42, Roma, 1997: 117-148.
- Kitzinger, E. "The age before iconoclasm", *Dumbarton Oaks Papers* nr. 81, 1954: 83-151.
- Kleiner, D. *Roman Sculpture*, Yale, USA, 1992.
- L'Orange, H.P. *Studien zur Geschichte des spätantiken Poträts*, Oslo, 1933.
- Meier, H.R. "Christian emperors and the lagacy of imperial art", *Acta* 2001: 63-75.
- Neverov, N. "Camée romain avec trois portraits", *Communications du musée national de l'Ermitagenr.* 31, Leningrad, 1979.
- Scarre, C. *Chronicle of the Roman emperors*, London, 1955
- Varner, E., red. *From Caligula to Constantine. Tyranny and transformation in Roman portrait sculpture*, Atlanta, Georgia, 2000.
- Wood, S. *Sculpture 217-260 AD*, Leiden, 1986.

Romersk statskunst i senantikken

Tradisjon og fornyelse

Siri Sande

”Romersk kunst som propaganda” er tittelen på en bok som den danske arkeologen Niels Hannestad utgav i 1976. Tittelen må sies å være treffende, for den romerske statskunst er i høy grad propaganda. Statens og herskerens fortreffelighet utbasunerer til rikets fjerneste avkroker i form av relieffer og statuer (i tillegg kommer malerier, som nå er gått tapt), og disse var igjen forsynt med innskrifter som gav ytterligere spesifikasjoner. Når det gjelder sistnevnte, har det vært diskutert hvor effektive de var i et samfunn hvor analfabetismen var utbredt.

Billedfremstillingene har imidlertid vært forståelige for de store masser, og det er antagelig for å få gjennomslag hos disse at statskunsten har et relativt lite ikonografisk repertoar. Keiseren opptrer ikke som individ, men som type, noe som gjør at hvis en keiser rammes av *damnatio memoriae*, er ikke monumentet ubrukelig. Man skifter bare ut portrettet med etterfølgerens. Hvis hodet er borte, er det ofte vanskelig for forskerne å finne ut hvem som har vært fremstilt. Man kan selv sagt plassere kroppen innenfor et bestemt tidsrom på stilistisk grunnlag, men hvis marginene er nokså vide, må man bare gjette på hvilken keiser som er ment.

Det er tre aspekter som særlig fremheves i romerske offentlige relieffer: Den romerske hær, ideelt sett med keiseren i spissen, det romerske statsapparat og den romerske statsreligion. Den romerske hær sees i aksjon på en rekke monumenter, kanskje tydeligst på Trajans og Marcus Aurelius' æressøylor i Roma, som i sin helhet er viet krig. De romerske soldater seirer alltid, og de holder seg også i live. Døde krigere på romerske monumenter er bestandig fiender. Disse kan nok være tapre, men de mangler organisasjon, og er derfor dømt til å tape.

Naturligvis er det det romerske statsapparatet som har gjort hæren uovervinnelig. Dette sees også i virksomhet i scener hvor keiserne utpeker nye (og bedre) ledere for de beseirede barbarer, hvor de taler til soldatene og hvor de utdeler milde gaver til mindre begunstigete grupper. Noe som også antyder det romerske statsapparatets styrke er de mange praktfulle bygningene man ser i bakgrunnen på romerske offentlige relieffer. Disse gir ikke bare en indikasjon på hvor handlingen utspiller seg (mange av dem er utvilsomt ment å skulle forestille spesifikke

bygninger), men de viser også hvilke praktverk den romerske stat kunne koste på seg. En av scenene på Trajansøylen utspiller seg f.eks. foran den broen keiserens arkitekt Apollodorus fra Damaskus anla over Donau – et mesterverk innenfor antikk ingeniørkunst. Som kontrast fremstiller søylens relieffer barbarenes enkle landsbyer omgitt av trepalisader og uten annen utsmykning enn fiendenes hoder satt på staker.

Den romerske statsreligion åpenbarer seg i kunsten helst som en rekke offerhandlinger, som regel ledet av keiseren. Mens den romerske hær tydelig er fremstilt som overlegen overfor barbarene, er det ikke noe sjåvinistisk aspekt ved de religiøse fremstillingene. Den romerske religion kontrasteres ikke mot barbarenes religion. Når offerhandlinger opptrer så ofte som de gjør i romerske relieffer, er det som garanti for at tingene skal lykkes. Ved å utføre seremoniene på den rette måte og det rette tidspunkt, sikrer keiseren seg gudenes velvilje og dermed seier.

Mentale endringer i bybildet

Hva skjer så når ett av disse aspektene erstattes av et annet? Omkring år 300 e. Kr. begynte romerske keisere som kjent å favorisere en religion som tidligere var blitt regnet som statsfiendtlig, og som utskilte herskerrollen fra presterollen. Selv om keiserne beholdt tittelen *pontifex maximus* frem til omkring 380 (Gratian, 367-383, var den første som nektet å bruke den), ser man allerede på Konstantinbuen at de tradisjonelle offerscenene glimrer med sitt fravær. Og dette fraværet er typisk for de første kristne keiserens offentlige monumenter; man fjerner noe, men det tar lang tid før det kommer noe annet i stedet.

Det er ofte blitt bemerket at mens Konstantin bygget store kristne basilikaer i utkanten av Roma, ble byens sentrum uberørt av hans religiøse iver. Faktisk tar det et par hundre år før de første bygningene ved Forum Romanum blir omgjort til kirker: SS. Cosma e Damiano og S. Maria Antiqua. Ingen av disse har direkte adgang fra forumet. S. Maria Antiqua ligger godt tilbaketrukket bak templet for Castor og Pollux, og SS. Cosma e Damiano vendte ut mot Vespasians forum.

I mellomtiden stod Forums bygninger som før, ja, et av de viktigste templene, Saturn-templet, ble gjenoppbygget etter en brann så sent som i siste halvdel av 300-tallet. Det må ha skjedd før 382, da de pagane kultene mistet sin offentlige støtte. Selv om de ble forbudt først i 391, må tapet av offentlig støtte ni år tidligere ha gitt den gamle religionen dødsstøtet. Den var jo en statsreligion, og en statsreligion uten offentlig støtte er like selvmotsigende som privatisert kommunisme.

Saturn-templet er et bevisst konservativt monument, det siste vi kjenner til i Roma som har den gamle formelen S(enatus)P(opulus)Q(ue)R(omanus) i sin innskrift. Keiserens navn nevnes ikke, og han hadde vel neppe noe med templets gjenoppbygging å gjøre. De som stod bak, var rimeligvis romerske senatorer som

tilhørte den pagane fløy. Noen av disse opptrer i Macrobius' *Saturnalia*, et av disse langdryge romerske verkene hvor lærde menn samtaler om gamle seder, skikker og kuriositeter. Utgangspunktet for samtalene er Saturnaliefesten, og det er neppe tilfeldig at denne guden er valgt. Saturn stod som symbolet på "de gode, gamle dager", med trykk på *gamle*.

Slike menn som restaurerte de gamle templer selv om de kanskje innså at deres tid var ute, oppfattes av mange som en av årsakene til at Romas sentrum så sent ble kristnet. Men hva skjer hvis vi forlater det gamle Roma og drar til det nye Roma, Konstantinopel, som Konstantin grunnla på nytt i det gamle Byzantion i 324 og innviet i 330? Der hadde keiserne langt friere spillerom når det gjaldt å bygge nye fora og oppføre nye monumenter. Byen ble i løpet av de første hundre år som ny hovedstad rikt utsmykket og kraftig utvidet. I tidens løp er den blitt nærmest ugjenkjennelig, særlig etter at den fra og med erobringen i 1453 ble forvandlet til en tyrkisk by, men ennå kan man i bybildet se spor etter noen av de viktigste plasser og monumenter fra senantikken. Det gjelder hippodromen og tre keiserfora: Konstantins, Theodosius' og Arkadius' forum.

I tillegg til det man kan få ut av utgravinger og studier i marken, finnes det diverse beskrivelser av det bysantinske Konstantinopel. Som hjelp til rekonstruksjonen av den senantikke byen må disse beskrivelsene tas med en stor klype salt. De er sjelden øyenvitnebeskrivelser. I stedet for å gå ut og beskrive det de så, skrev mange forfattere av etter hverandre (enkelte moderne guide-forfattere er ikke stort bedre, dessverre). Beskrivelsen av et sted kan derfor godt inneholde ting som ikke var der mer da teksten ble skrevet. Omvendt kan en del av de senere beskrivelsene inneholde elementer som ikke var med i det opprinnelige konseptet, men som ble tilføyd etterpå.

Det som kommer frem når man har forsøkt å sile ut de elementer som synes å være senere tilføyelser, er et bybilde hvor foraene er forbausende lite preget av den kristne religion. Ingen av dem har et tempel knyttet til seg, men de har heller ingen kirke. I stedet dannes det som den engelske forskeren R.R.R. Smith i forbindelse med en annen senantikk by (Afrodisias i Karia) har betegnet som "et nøytralt rom".¹ Jeg tror derfor at når Forum Romanum ble så sent kristnet, skyldtes det ikke at keiserne var redde for å trå konservative senatorer på tærne. Årsaken er rimeligvis den inngrodde romerske konservatisme. Forum var tradisjonelt ikke forbundet med en kirke, og slik fortsatte det å være. Det er verdt å merke seg når det endelig blir innviet en kirke på selve Forum Romanum (det er selve senatsbygningen, curiaen, som blir omgjort til kirke i 630-årene), da er ikke forumet lenger byens politiske sentrum, men er blitt degradert til en plass for handel og håndverk.

Et av Konstantinopels fora, *Augusteion*, hadde riktignok kirken Hagia Sofia liggende like bak, men kirken vender seg ikke mot forumet, de to er parallelle.

Dessuten er det ting som tyder på at det eldste Hagia Sofia ikke ble bygget av Konstantin, som fromme legender hevder, men snarere av en av hans sønner.

På Konstantins eget forum, som fikk navn etter ham, var det opprinnelig ingen kirke. Forumet, som var enten sirkulært eller ovalt av form, var dominert av en høy porfyrstøyle som ennå står. Søylen base, som var av hvitt marmor, befinner seg i dag under gatenivå. Den basen man nå ser, ble bygget opp rundt søyleskaftet i 1779 for å gi støtte. Ingen vet hvordan den opprinnelige basen har sett ut. En tegning av den nederlandske kunstneren Melchior Lorich fra 1561 blir riktignok av noen regnet som en avbildning av et relieff på basen, og hvis det er korrekt, viste den en helt tradisjonell romersk scene med seiersgudinner og tributt bærende barbarer.

På toppen av søylen stod en bronsestatue av Konstantin i skikkelse av Apollon/Helios med strålekroner om hodet. Inne i søylens base skal det ha vært plassert forskjellige apotropeiske gjenstander, bl.a. en bit av Kristi kors, Palladiet fra Troja, hakken som Noa brukte da han plantet den første vingård etter Syndfloden og kurvene som man samlet opp matrester i etter at Kristus hadde mettet de fem tusen i ørkenen. En slik ansamling er typisk for senantikken religiøse synkretisme. Ifølge en innskrift som man tidligere kunne lese, overgav Konstantin sin by til Kristus for at Han skulle beskytte den, men mange mener at denne innskriften er en senere tilføyelse.

Et stykke vest for Konstantins forum anla keiser Theodosius I (379-395) et forum som ble innviet i 393. Det er nå dekket av en stor plass som ligger mellom Istanbuls gamle universitet og Beyazit-moskeen. Plassen er meget stor, noe som har forledet forskere til å mene at forumet var like stort, men det var antagelig ikke tilfelle. Langs en av forumets sider lå en basilika som ifølge kildene var ca. 80 meter lang. Det kan vel ha tilsvart lengden på selve forumet også. Ellers pleier man ofte å si at Theodosius' forum imiterte Trajans forum i Roma. Trajan var høyt beundret i senantikken og ble regnet som en stor byggherre, og Theodosius hadde det til felles med ham at begge familier kom fra Spania (det ble da også sagt at Theodosius nedstammet fra samme slekt som Trajan). Nye utgravinger på Trajans forum viser at det faktisk hadde samme lengde som den som er oppgitt for Theodosius' basilika, så kanskje er det noe i at det yngre forumet imiterte det eldre.

Theodosiussøylen

På ett punkt er imitasjonen tydelig. På eller i tilslutning til Theodosius' forum stod en æressøyle med spiralrelieffer av samme type som Trajansøylen. Theodosius' søyle ble ødelagt tidlig på 1500-tallet (muligens falt den over ende i en kraftig storm), og fragmentene ble brukt til byggemateriale. Noen av dem er synlige i substruksjonene til et tyrkisk bad som tillegges den samme sultan Beyazit som

bygget moskeen litt lenger borte, og andre fragmenter ble funnet under veiarbeid i 1973. Sistnevnte er nå i det arkeologiske museum i Istanbul, mens resten stadig er innebygget i badeanlegget, hvor de står ubemerket av forbipasserende.

Bedre synlige i landskapet er restene av en stor æresbue som dannet inngangspartiet til forumet i vest (man postulerer en tilsvarende i øst). Det spesielle med denne buen er at dens bærende elementer er utformet som veldige, knortede tre-stammer. Vanligvis tolker forskerne disse som Herakles-klubber i stort format. Herakles hører riktignok ikke hjemme i en kristen kontekst, men også i senantikken ble han regnet som en *heros* og selve legemliggjørelsen av *virtus*, manns-motet, og samtidens hoffpoeter brukte ham som eksempel i sin diktning. Det er derfor mulig å plassere ham i en tradisjonell romersk seierskontekst, selv om denne ble skapt for en kristen keiser.

En av æresbuens baser viser et kors i lavt relieff, men siden det bare finnes ett og det ikke er glattet i overflaten, kan man mistenke det for å være en senere tilføyelse i likhet med den nevnte innskriften fra Konstantins forum. I begge tilfeller kan det ha ligget bak et ønske om å "kristne" disse foraene, som i sin opprinnelige skikkelse må ha virket svært så tradisjonelt romerske.

Theodosius I var den keiseren som forbød pagane kulter, men hans forum bar tilsynelatende lite preg av hans kristne glød. Det hadde som nevnt en basilika, men den var ingen kirke, derimot en tradisjonell torgbasilika i likhet med de som pleide å ligge ved romerske fora (inkludert Trajans). Forumet var ellers dominert av en veldig rytterstatue av Theodosius i bronse på en høy marmorbasis. Innskriften på basen er kjent. Ifølge den hadde Theodosius havet og jorden for sine føtter. Dette betyr antagelig at personifikasjoner av havet og jorden var utført i relieff på basen. Theodosius omtales ellers som en sol som stiger opp fra Østen. Det er ingen hentydninger til den kristne religion i innskriften, og statuen selv synes å ha vært av vanlig type, noe i likhet med Marcus Aurelius' rytterstatue på Kapitol.

Man må vende seg til fragmentene av relieffsøylen for å finne et sikkert kristent tegn. Et av dem viser en gruppe soldater, åpenbart slagne fiender, som med bøyd rygg og fremstrakte hender bønnfaller noen (antagelig keiseren) om nåde. En av soldatene er dekket av et skjold med det velkjente tegnet Chi-Rho, også kalt kristogram (Fig. 1). Både skjoldmotivet og det faktum at soldatene bærer panser og plate har vakt forbauselse blant forskere. Soldatene er ikke til å skjelne fra Theodosius' egne soldater slik de er fremstilt på søylen, og de er derfor helt annerledes enn de fiendene vi er vant til å se på romerske monumenter: Barbarer i posebukser og med frygisk lue på hodet. Enkelte har ment at de umulig kan være fiender, men må være keiserlige soldater som mottar belønning. Hele deres holdning er imidlertid typisk for beseirede fiender, og på andre relieff-fragmenter hvor fiendene ligger døde, er de også til forveksling lik seierherrene.



Fig. 1. Fragment av Theodosiussøylen med bønnfallende soldater

Jeg har selv i en artikkel forsøkt å forklare dette fenomenet med at det tradisjonelle fiendebildet rent visuelt sett var blitt et annet i senantikken (2).² Forskjellen i utrustning og utseende mellom romere og barbarer må være blitt adskillig mindre, særlig ettersom store deler av den romerske hær bestod av "barbarer". Heller ikke Theodosius' soldater er forøvrig fremstilt på en realistisk måte. Alle kjemper iført såkalt muskelpanser, en form for tettsittende praktrusting som i romersk kunst kjennetegnet feltherren og som ikke ble brukt i kamp fordi den hindret bevegelsesfriheten. I denne sene perioden, da det ble sagt at romerske rekrutter i Vestriket var så svake at de ikke kunne bære vanlig rustning, er det ytterst lite sannsynlig at Theodosius' soldater bar slike tunge paraderustninger. Når de forekommer på søylen, er de rimeligvis en metafor for den velutstyrte keiserlige hær, en riktignok tvilsom sannhet som man ønsket å innprente hos betrakteren.

De bønnfallende soldatene på Theodosiussøylen kan teoretisk sett være barbarer, men jeg er senere kommet til at deres likhet med Theodosius' egne soldater kanskje skal understreke at de faktisk *er* romere, men da soldatene til en usurpator. Allerede Konstantinbuen er reist til minne over seieren over en usurpator (taperen ble alltid betegnet slik), nemlig Maxentius, sønn av Maximianus Hercules og hersker i Roma til Konstantin beseiret ham i 312. Kampscenene på buens konstantinske relieffer viser da heller ingen markant forskjell mellom venn og fiende. De mest "eksotiske" soldatene er faktisk Konstantins egne: Tropper fra

Nord-Afrika med "rastafari-frisyre" og pil og bue som er med på å nedkjempe Maxentius og hans hær i det avgjørende slaget ved Pons Milvius utenfor Roma.

Kommer man ned til relieffene på buens sokler, som også er konstantinske, blir det imidlertid slutt på realismen. Der ser man fangne barbarer av velkjent type i stedet for Maxentius' soldater. Fremstillinger av pretorianergarden i lenker ville nok vært for sterk kost for romerne. Fiendene på soklene harmoniserer med fiendene på de eldre relieffene som er gjenbrukt på Konstantinbuen. Disse, sammen med de store daker-statuene fra Trajans forum som dekorerer buens attika, bidrar til at det tradisjonelle "barbariske" fiendebildet dominerer.

I senantikken ble det å bekjempe en rival til tronen betraktet som like viktig som å slåss mot barbarer. Sistnevnte var til stede som en evig plage i likhet med spyfluer rundt maten: Hadde du smekket noen, kom det straks nye til. Men bortsett fra katastrofer som slaget ved Adrianopel i 378 og goternes herjinger i Roma i 410 var det enkelte barbarangrep sjelden skjebnesvangert. Barbarene pleide ikke å koste keiseren tronen, men det kunne en usurpator gjøre. Kampene mot sistnevnte fikk derfor stadig større betydning utover på 300-tallet, og dette gjenspeilte seg i den offentlige billedpropaganda.

Heller ikke Chi-Rho-monogrammet er ukjent for usurpatorer, for den første som virkelig utnyttet det i sin propaganda, var faktisk en usurpator: Magnentius, som regjerte i Gallia fra 350 til 353. Chi-Rho-monogrammet var antagelig det tegnet som Konstantin etter sigende så på himmelen før slaget ved Pons Milvius mens han hørte en røst si: "I dette tegn skal du seire". Vi har lett for å oppfatte det som et typisk kristent tegn, men i senantikken var seiersaspektet vel så viktig. Chi-Rho-monogrammet var det seierrike keiserhusets tegn.

Konstantin og hans sønner benyttet tegnet nokså diskret på mynter, hvor det dekorerer hjelmer og militære faner. Magnentius var den første som virkelig gav det plass på mynten, hvor det fyller hele reversen. I tillegg til kristogrammet bærer Magnentius' mynter ofte innskrifter som *salus* og *libertas*. I antikken hadde *libertas* ikke de samme assosiasjoner som vårt ord "frihet". Vi ser på frihet som muligheten til å gjøre noe, ytre oss, for eksempel, trykke bøker, danne politiske partier og lignende, mens *libertas* for det antikke mennesket snarere betegnet den *tilstand* og ikke minst de privilegier som tilkom den frie borger i motsetning til slaven. Den frie mann hadde visse rettigheter og privilegier som bare tyranner forsøkte å rukke ved, og gjennom å legge vekt på *libertas* ville Magnentius vise at han var de frie romerske borgeres keiser og ingen tyrann, slik han ble stemplet av sine motstandere. Han oppfattet seg med andre ord som en legitim keiser, noe han understreket ved å bruke det regjerende keiserhusets seierstegn, kristogrammet. Magnentius forsøkte også direkte å alliere seg med keiserhuset idet han tilbød seg som ektemann for en av Konstantins døtre, men han fikk avslag.

Salus betyr som kjent ”helse” og ”sunnhet”, og ved å bruke innskriften *salus* på mynter henspiller man på rikets sunnhet. Begrepet kan selvsagt også tolkes bokstavelig, og det er vel slik man må forklare at Chi-Rho-monogrammet forekommer på tannpirkere omtrent samtidig som det dukker opp på Magnentius’ mynter. Vi kan oppfatte det som respektløst å bruke et slikt tegn på en tannpirker, men i antikken tenkte man annerledes. Skriftlige kilder forteller at det var vanlig å plassere kors og kristogrammer nesten overalt: på møbler og husgeråd, påringer, klær og annet man bar på seg. Ikke bare mennesker bar dem; man kunne også male de hellige tegnene på syke dyr eller binde dem om deres hals. De finnes inngravert på ”lykkemynter” som de såkalte kontorniatere og på amuletter, og en nå forsvunnet *graffitto* fra gulvet i Basilica Aemilia i Roma viste sågar en veddeløpshest med Chi-Rho inngravert på låret. I de sistnevnte tilfeller har tegnet degenerert til et rent lykke- og seierstegn, og slik ble det åpenbart oppfattet av mange. Det er derfor ikke til å undres over at det ble brukt på skjold, både av keiserhusets tilhengere og fiender.

Theodosius’ soldater, som er umulig å skille fra fiendene (man skjønner hvem de er fordi det er de som er den sterke part), kjemper bevæpnet med lanse, sverd og pil og bue. Sistnevnte er en nyhet blant de regulære tropper, for tidligere tilhørte bueskytterne hjelpetropper av fremmed opprinnelse (jf. Konstantins nordafrikanere). På Theodosiussøylens fragmenter finner man bare én person som kan tilhøre hjelpetroppene. Det er en mann som bærer tunika og ikke rustning, og som slår løs på et eller annet med en klubbe. Slike klubbessvingende hjelpetropper finnes alt på Trajansøylen, så figuren på Theodosiussøylen står her i en eldre tradisjon. Han er det eneste element man kan definere som ”barbarisk”.

Bortsett fra et fragment med hester henspiller alle de bevarte fragmentene fra Theodosiussøylen på krig. Hovedmotivene var formodentlig keiserens kamper mot barbarer og usurpatorer. En av tronpretendentene var Magnus Maximus, som sammen med sin sønn Victor oppkastet seg til hersker i Gallia. I 388 slo Theodosius ham i flere slag, blant annet et sjøslag. Et av Theodosiussøylens fragmenter viser soldater i båter, men materialet er for spinkelt til at man kan tolke det som et bevis på at kampene mot Maximus var fremstilt på søylen.

Obelisk og hippodrom

Det best bevarte monument fra Theodosius’ tid er basen for Thutmosis III’s obelisk, som den dag i dag står på sin plass. Området rundt gjenspeiler den gamle hippodromen, hvor obeliskens opprinnelig var plassert på spinaen. Også obeliskens er et seiersmonument idet dens innskrift forteller at den ble reist etter seieren over ”tyrannene”. Det må igjen være Maximus og Victor det dreier seg om. Alt Konstantin og etter ham Julian den frafalne hadde planer om å reise en obelisk i Konstantinopel, men det ble en realitet først under Theodosius. Derfor ble selve rei-

singen av obelisk sett på som en bragd, og har fått et eget panel på basen som viser hvordan man får den på plass ved hjelp av taljer og reisverk. Scener som viser konstruksjoner og byggevirksomheter var ikke uvanlige i romersk billedkunst. På Trajansøylen forekommer de en rekke ganger. De romerske soldatene feller trær, og de bygger murer og veier. Her er det snakk om imperiebygging i bokstavelig forstand, mens obeliskbasen viser et arbeid som er til glede for lokalbefolkningen, i dette tilfellet Konstantinopels innbyggere. I så måte minner den mer om fremstillinger som i tidligere tider ofte sees i tilknytning til gravbygg og mausoleer hvis innehavere var i byggebransjen, eller provinsielle offentlige relieffer som påminner om byggeprosjekter bekostet av lokale embedsmenn.

Panelet på motstående side av obeliskens reising fremstiller hesteveddeløp på hippodromen. Også dette er en type scene som man tidligere fant i forbindelse med gravmonumenter, eller på relieffer som vitnet om provinsielle embedsmenns generøsitet. Jutta Ronke har i en avhandling påvist hvordan den slags scener beveger seg fra provinsen til maktens sentrum i senantikken, og havner på sarkofagene til høytstående embedsmenn.³ Derfra er spranget kort til de keiserlige monumentene. Det aristokratiske sjikt som bestilte slike monumenter, var referanseramme også for keiseren, for enten tilhørte han dette sjiktet fra fødselen av, eller han prøvde å imitere det hvis han kom utenfra.

Relieffene med hesteveddeløp og obeliskens reising befinner seg nederst på basen. Høyere opp dekkes hver av de fire sidene av et relieff som viser keiseren i sin losje på hippodromen mens folket hyller ham (Fig. 2). På et av relieffene ser man en velkjent scene i romersk statskunst: Barbarer som bærer frem gaver. Den motstående siden viser noe som antagelig er festlighetene i forbindelse med obeliskens innvielse. Mens musikanter spiller, danser smekre danserinner (de er de eneste kvinner man ser på basen).

Motiver som arenaen og tilskuerplassene i circus leder tanken hen til en artikkel som Ramsay MacMullen utgav i 1964, og som ble noe av en klassiker innenfor studiet av senantikkkunst.⁴ MacMullen påpeker at mange av beskrivelsene hos Ammianus Marcellinus har noe tablå-aktig over seg, som om de opptredende var regissert for å stå på en scene. Dette "teatraliske" element har sitt motstykke i det politiske liv, hvor keiseren i Konstantinopel ikke lenger møter sitt folk på forum, men i underholdningsarenaen, nærmere bestemt hippodromen, som i senantikken nærmest fikk monopol på å være åsted for manifestasjoner av enhver art, ikke bare underholdningsmessige, men også politiske. Konsulprosesjoner og triumfale prosesjoner endte f.eks. på hippodromen etter å ha passert Konstantinopels forskjellige keiserforaer.

På Konstantinbuen henvender keiseren seg fremdeles til sitt folk i det som fra gammelt av hadde vært det normale auditorium ved slike anledninger, nemlig

Forum Romanum, hvor han står på *rostra*'en. Theodosius, derimot, møter folket i circus. Allerede Nero så hvilket propagandamessig potensiale teater og circus hadde, men han begikk den dumhet å ville opptre der. Også Theodosius kan sies å opptre, men da i overensstemmelse med det senantikke keiserideal som er beskrevet hos Ammianus Marcellinus. Han står stiv som en statue uten kontakt med sine omgivelser.

Arkadius søylen

Theodosius' æressøyle var ikke den eneste spiralsøylen som ble reist i Konstantinopel. Akkurat som det gamle Roma hadde to slike, Trajansøylen og Marcus Aurelius' søyle, skulle Konstantinopel ha to. Theodosius' sønn Arkadius (395-408) lot reise en ny spiralsøyle på et forum han hadde lagt ut lenger vest i byen. Basen står fremdeles, totalt ødelagt av brann i overflaten og delvis innebygget i et privathus. Ellers er det lite på stedet som minner om det forum som en gang lå her, for plassen er i nyere tid blitt bebygget. Alt i ottomansk tid begynte husene å kripe inn på søylen, og da de var av tre, ble både de og søylen hyppig rammet av branner. Tidlig på 1700-tallet var søylen i en så dårlig forfatning at den truet med å falle og knuse den omgivende bebyggelsen, og i 1715 ble den derfor revet. Vi vet ikke hva som skjedde med fragmentene, for i motsetning til Theodosiussøylens fragmenter kan ingen av dem lokaliseres på stedet. Til gjengjeld ble søylen tegnet flere ganger av europeiske reisende siden den stod såpass mye lenger enn sin tvilling. Vi er derfor i den situasjon at vi har tegninger, men ingen fragmenter av den ene søylen, og fragmenter, men ingen tegninger, av den andre.

De tegningene som antagelig er de mest korrekte, ble laget av en anonym person, antagelig en tysker, i 1575. De havnet senere i den engelske Freshfield-samlingen og er nå i Trinity College, Cambridge. Av disse tegningene kan man se at søylens base var dekorert med relieffer på tre sider. Den fjerde hadde en dør, for i likhet med sine modeller i Roma hadde søylene i Konstantinopel en vindeltrapp som gikk helt opp til toppen.

Søylen stod helt ferdig og kronet med en statue av keiseren i 421, men den ble antagelig påbegynt alt i 402 i anledning av Arkadius' og broren Honorius' dobbelte konsulat i det året. Honorius hersket i Vestriket, og en av sidene på Arkadius søylens base viser de to brødrene side om side, kledd som konsulere og flankert av Romas og Konstantinopels senatorer. Scenen er helt uhistorisk, for de opptrådte aldri sammen i sin konsulperiode. En slik "sivil" scene ville man tidligere ikke sett på en søyle som var viet krigerske bedrifter. Den er et nytt eksempel på den byråkratisering av offentlige monumenter som finner sted i senantikken, hvor tiltredelse i embeder, innvielse av monumenter og arrangering av circusleker blir viktige nok til å inkluderes i den keiserlige ikonografi.

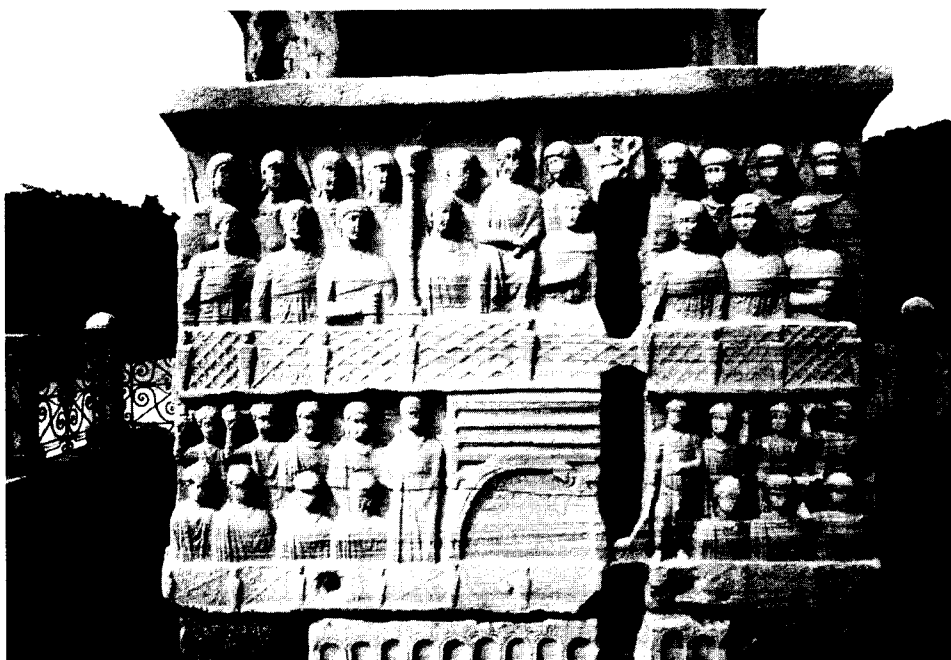


Fig. 2. Basen til Theodosius' obelisk, nordøst-siden

En grunn til at de keiserlige brødrenes doble konsulat ble ansett som så viktig, i hvert fall i Konstantinopel, var at det skulle understreke den *concordia* som fantes mellom dem. Denne var mer fiktiv enn reell, som man lett ser når man leser verkene til Honorius' hoffpoet Claudian. Han våger riktignok ikke å angripe Arkadius direkte, men keiserens ministre får i høy grad gjennomgå. De falt da også i unåde etter tur.

De øvrige to sidene på Arkadiusssøylens base har mer tradisjonelle romerske triumfalmotiver. Man ser Arkadius og Honorius i rustning (de var aldri i felten) omgitt av livvakter og embedsmenn, slagne fienders rustninger og våpen samt barbarer og bypersonifikasjoner som bringer tributt. Ett trekk er imidlertid nytt sammenlignet med tidligere tiders monumenter: Man ser seiersgudinner som bærer kors og kristogrammer i kranser. Akkurat som på Theodosiussøylen ble kristogrammet brukt både av seierherrene og taperne, for det sees både på skjoldene til den keiserlige livvakt og på fiendenes skjold og felttegn, som ligger samlet i dynger i egne relieffpaneler.

Spiralrelieffene på søylen viser krigsscener i likhet med modellene i Roma. Men hva er det for kriger som er fremstilt? Ifølge den alminnelige oppfatningen viser relieffene en episode som fant sted i år 400: Goteren Gainas som med sine menn må forlate Konstantinopel. Den svake Arkadius, som for anledningen resi-

derte i Chalkedon på andre siden av Bosporus, lot Gainas med 35 000 gotere dra inn i Konstantinopel. Fordi goterne var barbarer og attpåtil arianere, var de forhatt av befolkningen, og stemningen ble så fiendtlig at Gainas i juli måned fant det rådlig å forlate byen. Mens evakueringen var i full gang og det ennå var 7000 gotere igjen innenfor murene, ble befolkningens raseri ytterligere oppflammet, og man lukket byportene og massakrerte de goterne som ikke hadde rukket å komme seg ut. Gainas flyktet nordover, og Arkadius, som nå følte seg tryggere, stilte en annen goter, Fravittas, som var hedning og ikke arianer, i spissen for en hær som forfulgte Gainas og drepte mange av hans menn. Selv om Gainas selv slapp unna og kom seg nord for Donau, ble han straks etter drept av hunerhøvdingen Uldin, som sendte hans avhuggede hode til Konstantinopel.

Snart utviklet det seg legender i forbindelse med denne historien, kanskje for å skjule dens mindre hyggelige aspekter. Gainas ble ikke lenger fordrevet av Konstantinopels befolkning alene, nei, engler var blitt sett kjempende i luften over byen da han forlot den. På en av Freshfield-tegningene ser man en høy mann foran en byport med en vinget figur svevende over seg. Han betraktes ofte som Gainas i ferd med å jages ut av en engel.

Selv mener jeg at denne scenen viser noe så tradisjonelt som keiseren kronet av en seiersgudinne, for jeg har ingen tro på at Gainas-episoden var fremstilt på Arkadius søylen, dette fordi den keiserlige hær spilte en relativt beskjeden rolle. Det var folket som fordrev Gainas og en hunner som drepte ham. Hæren forfulgte ham riktignok opp langs Bosporus, men en såpass liten innsats ville neppe bli funnet verdig til å fylle en hel æressøyle. Etter å ha studert scenene på Freshfield-tegningene i lengre tid, er jeg kommet til at de ikke henspiller på noen faktiske kriger i de hele tatt, men gir generelle fremstillinger av infanteri, kavaleri og sjøstridskrefter i kamp.

Og hvilke kamper kunne man egentlig ha fremstilt? Keiseren selv dro ikke i felt. Det gjorde riktignok flere av hans ministre og rådgivere, delvis med suksess, men det kjedelige var at nesten alle endte med å falle i unåde. De ble raskt et hode kortere hvis det ikke skjedde dem det som verre var: Pretorianerprefekten Rufinus ble f. eks. sønderrevet av sine egne soldater. Det ville altså vært uhyre vanskelig å fremstille spesifikke kamper uten å vekke kjedelige minner til live hos betrakterne. På Arkadius søylen er man derfor gått over fra propaganda til ren retorikk. I likhet med retoriske øvelser behøver ikke de fremstilte scenene ha noen rot i virkeligheten, det viktigste er at de virker overbevisende.

Fra store monumenter til små figurer

Enda en keiserlig æressøyle fra det gamle Konstantinopel er bevart: Marciansøylene fra 450-årene. Den er langt enklere enn de to søylene med spiralsrelieffer. Skaf-

tet er glatt, og bare basen er dekorert. Tre sider viser et kristogram i en krans, og på den fjerde siden holdes kransen med kristogrammet av to seiersgudinner. Som vanlig for slike æressøyler var den kronet av en statue av keiseren.

Justinian lot reise en stor æressøyle på Augusteion i 543-544. Den var i likhet med Marciansøylen udekorert, men bar en kolossal rytterstatue i bronse som muligens er gjengitt på en tegning fra tidlig 1400-tall. Statuen selv er i likhet med de fleste antikke bronsestatuer ødelagt. Den var gjenbrukt og skal opprinnelig ha fremstilt Theodosius, enten den første eller hans barnebarn Theodosius II (408-450). Hodet eller muligens bare ansiktet var skiftet ut med Justinians. Dette viser at man på Justinians tid ikke lenger var i stand til å støpe store og kompliserte statuer i bronse, og kanskje hadde man heller ikke billedhuggere som kunne utføre tradisjonelle relieffer i romersk ånd.

Justinians tid var imidlertid ikke uten seiersmonumenter. Keiserens biograf på godt og ondt, Procopius, forteller i sin bok om Justinians byggevirksomhet om en mosaikk i hvelvet til Chalke, en vestibyle som dannet inngangspartiet til keiserpalasset fra Augusteion (*De aedificiis* 1.10). Mosaikken viste Justinians kriger mot gotere og vandaler, og man så hans mest berømte feltherre, Belisarius, som vendte tilbake med sin hær og rikt bytte. Goternes og vandales konger ble ført frem som krigsfanger. Som midtpunkt stod Justinian og hans hustru Theodora omgitt av senatorer.

Dette ser ut som en tradisjonell triumfalscene, men den inneholder ett revolusjonært trekk: Theodoras tilstedeværelse. Med unntak av vestalinnene er kvinner som oftest bannlyst fra offentlige romerske relieffer. På Ara Pacis opptre Livia og andre kvinner fra Augustus' familie som propaganda for hans familiepolitikk, og på den såkalte Argentarierbuen i Roma er Septimius Severus' hustru Julia Domna fremstilt, men dette monumentet er reist av privatpersoner. I det store og det hele kan man si at når man ser en keiserinne på et offentlig romersk relieff, er hun som regel guddommeliggjort og således løftet opp på et høyere nivå enn andre dødelige. Å fremstille en kvinne som mottar hyldest og tributt fra hæren på like linje med keiseren, ville vært helt uhørt, og når Theodora fremstilles på en slik måte, forteller det mye både om hennes stilling og de etter hvert løsere båndene til eldre romersk tradisjon. Det er også karakteristisk for tiden at skildringen av Justinian og Theodora er utført i et relativt billig materiale som mosaikk, og at den er plassert innendørs. Det er som om triumfalscenene trekkes vekk fra offentligheten og inn i hoffets sfære.

Bare keiserstatuene blir igjen utendørs. Man hører om slike til et stykke ut på 600-tallet. En av dem er den statuen av keiser Fokas (602-610) som ble oppstilt på en søyle på Forum Romanum, det seneste offentlige monument man kjenner fra dette sted. Denne meget usympatiske herskeren, som var forhatt i Konstantin-

opel, fikk sin statue i forbindelse med at han overlot Pantheon til pave Bonifacius IV (608-615) så han kunne omgjøre den til kirke.

Fokassøylen er en gjenbrukt søyle fra 100-tallet, og man tør gjette på at statuen også var gjenbrukt og bare forsynt med Fokas' ansiktstrekk. Denne statuen er en av de siste antikke keiserstatuer vi kjenner. Tradisjonen dør ut i løpet av 600-tallet, ser det ut til. Romerske monumenter fortsatte naturligvis å fascinere, og enkelte herskere som Karl den Store og Frederik II av Hohenstaufen tok bevisst utgangspunkt i dem i sin offentlige kunst, men da er det snakk om gjenoppliving av en tradisjon, ikke en fortsettelse.

For å oppsummere: Hvordan endres romerstatens offentlige rom og offentlige monumenter i senantikken? For det første skaper kristendommen et vakuum som den ikke klarer å fylle. I stedet for det romerske forum dominert av ett eller flere templer for statskulten får vi det nøytrale rom som beskrevet av R.R.R. Smith. De nye foraene har hverken kirker eller templer knyttet til seg, og på de gamle foraene står templene tilbake som tomme spøkelsesbygninger. På offentlige monumenter mister keiseren sin religiøse funksjon: Han kan hverken fremstilles som ofrende eller som guddom. Sammenligner vi Trajansøylen med Arkadius-søylen, ser vi at førstnevntes repertoar er langt rikere. Handlingen som utspiller seg langs relieffbåndet har en mer korthuggen rytme idet den stadig blir avbrutt av fremstillinger av keiseren som ofrer til gudene eller taler til soldatene. Arkadius-søylen viser derimot lange, uttrukne kampscener, og – særlig mot toppen – rader av marsjerende soldater som snor seg oppetter relieffbåndet. Man blir nesten minnet om Leni Riefensthal's film "Viljens triumf", hvor marsjerende soldater defilerer forbi Hitler i endeløse rekker. På de kristne triumfalsøylene er de eneste religiøse markørene kors og kristogrammer, som naturligvis ikke lar seg inkorporere i handlingen. De må derfor plasseres andre steder enn på relieffbåndet, fortrinnsvis på basen.

Andre typisk senantikke trekk er en tiltagende "byråkratisering" av motivene, hvor keiseren som embedsmann eller giver av brød og circus er vel så viktig som den seierrike hersker i spissen for hæren. Vektleggingen av slike trekk har ikke noe med den kristne religion å gjøre, men har sammenheng med endringer i samfunnet.

Likevel er det forbausende hvor mye av den gamle tradisjonen som overlevde de samfunnsmessige og religiøse endringene. Når tradisjonelle romerske monumenter forsvinner etter Justinians død, skyldes det ikke nødvendigvis manglende vilje til å fremstille dem, men kanskje heller manglende evne. Denne keiserens eksesser på alle områder førte til et krakk. På lange tider frembrakte man nesten ingen ting, hverken religiøse eller sekulære monumenter. I billigere media som manuskripter lever imidlertid tradisjonen videre. Ikke bare figurer fra gresk og

romersk historie, men også bibelske helter som Josva og David opptrer i antikke kostymer. Arven fra antikken dør aldri i Bysants, for selv om den forsvinner i det store format, lever den videre i det lille.

Noter

- 1 R.R.R. Smith, "Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, A.D. 300-699", *Journal of Roman Studies* 89 (1999), s. 155-189.
- 2 S. Sande, "Some new fragments from the column of Theodosius", *Institutum Romanum Norvegiae: Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia, series altera I*, (1981), s. 1-78.
- 3 J. Ronke, *Magistratische Repräsentation im römischen Relief*, Oxford 1987.
- 4 R. MacMullen, "Some pictures in Ammianus Marcellinus", *Art Bulletin* 1964, s. 435-455.

Bibliografi over Johan Henrik Schreiners publikasjoner

Gunn Haaland

1968

Aristotle and Pericles : a study in historiography. Oslo : Universitetsforlaget. 138 s. (Symbolae Osloenses. Fasc. supplet. 21)

Avhandling (doktorgrad) – Universitetet i Oslo

”Johan Schreiner. En bibliografi”, *Historisk tidsskrift* 47, 5-14

1969

”Greek papyri from the Oslo collection”, *Symbolae Osloenses* 44, 146-151

”Romas grunnleggelse: Litterære tradisjoner og arkeologiske fakta”, *Historisk tidsskrift* 48, 251-261

”Thucydides I,93 and Themistocles during the 490's”, *Symbolae Osloenses* 44, 23-41

1970

”The battles of 490 B.C.”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 16, 97-112

”The origin of ostracism again”, *Classica et Mediaevalia* 31, 84-97

”Replikk” [til Hugo Montgomerys anmeldelse av *Aristotle and Pericles*], *Historisk tidsskrift* 49, 426-429

1973

”The 100-ship battle at Kypros and the land-battle in Phoenicia about 460 B.C. : omitted by Thucydides and forgotten by scholars”, *Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, München 1972*. München : Beck, 426-429. (Vestigia 17)

1974

Partenon og atenerfolket : emnehefte til Axel Coldevin: Fra pekingmennesket til Columbus, Historie for gymnaset, bind 1. Oslo : Cappelen, 38 s. : ill.

1976

"Anti-Thukydeian studies in the Pentekontaetia", *Symbolae Osloenses* 51, 19-63

1977

"More anti-Thukydeian studies in the Pentekontaetia", *Symbolae Osloenses* 52, 19-38

1978

"Athenaion Politeia 23-8", *Liverpool Classical Monthly* 3, 213-214

1981

"The exile and return of Peisistratos", *Symbolae Osloenses* 56, 13-17

1984

"Historical methods, Hellanikos, and the era of Kimon", *Opuscula Atheniensia* 15, 163-171

1985

Antikkens historie. – Oslo : [J. H. Schreiner]. – 235 s. : ill.

1987

Bli kjent med Hellas. Redigert av Ingunn Kvisterøy og Johan Henrik Schreiner ; [hovedillustratør: Anne Fredrikke Schreiner]. – Oslo : Hera. – 214 s. : ill.

"Bronsealder", *Bli kjent med Hellas*, 9-19

"Olympia og idrett", *Bli kjent med Hellas*, 21-27

"Delfi og religion", *Bli kjent med Hellas*, 29-36

"Parthenontemplet og demokratiet i Aten", *Bli kjent med Hellas*, 49-60

"Hellenisme, kristendom og tyrkertid", *Bli kjent med Hellas*, 61-77

"Hellas etter 1821", *Bli kjent med Hellas*, 79-90

”Politikk i går og i dag”, *Bli kjent med Hellas*, 91-99

”Økonomi” (medforfatter: Janitha Molvær), *Bli kjent med Hellas*, 101-109

”Folkelig musikk og skjønnlitteratur” (medforfatter: Ingunn Kvisterøy), *Bli kjent med Hellas*, 182-211

1988

”The battle of Oinoe and the credibility of Thukydides”, *Studies in ancient history and numismatics presented to Rudi Thomsen*. Århus : Århus University Press, 71-76

”Carlsen, Jesper, Dødens Skueplads. Amfiteatre og gladiatorer i Romerriket” *Historisk tidsskrift* 67, 354-356 (anmeldelse)

1989

Antikkens historie. – [Ny utgave]. – Oslo : J. H. Schreiner. – 307 s. : ill.

1990

”Om gode og dårlige kilder til græsk historie”, *Den jyske historiker* Nr. 51/52, 45-52

”Prosessene mot Jesus – De ansvarlige for Jesu død, jødene eller romerne?”, *Juristkontakt* 3/90, 148-150

1991

Herodot. Hjørring : Klassikerforeningen. iv, 28 s. – (Klassikerforeningens oversikter)

”Religion, politikk og rettsikkerhet i Athen”, *Klassisk Forum* 1991:2, 33-35

”Prosessene mot Sokrates”, *Juristkontakt* 8/91, 14-16

1992

Antikkens historie. – [Revidert utgave]. – Oslo : J. H. Schreiner. 316 s. : ill.

”Pausanias, historiemaleri og historie”, *I Hellas med Pausanias*. Bergen : Det norske institutt i Athen, 79-90

1993

"The battle of Oinoe", *Échos du monde classique : Classical views* 37, 25-28

"Thukydides og hans lange Peloponneskrig, 431-404 f.Kr.", *Historisk tidsskrift* 72, 413-419

1994

"Antikken – fjern og nær", *Schola*, Årg. 2, nr 3, 42-44

"Idrett i det gamle Hellas", *Arr* Årg. 6, 62-64

"Kropp, idrett og de olympiske leker", *I skyggen av Akropolis*. Bergen : Det norske institutt i Athen, 227-254

"Olympiaden i antikken". *P2-akademiet*. – [nr] A, 19-28

1996

"Den historiske tradisjonen om Traianus", *To gode keisere?*, 177-186

To gode keisere? : Roma under Traianus og Hadrianus : en artikkelsamling redigert av Johan Henrik Schreiner og Knut Ødegård. – [Oslo] : Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Oslo : Distribusjon:Messel forl.. – 245 s. : ill.

1997

"De gamle grekere og alderdommen", *Klassisk Forum* 1997:2, 67-71

Hellanikos, Thukydides and the era of Kimon. – Aarhus : Aarhus University Press. – 135 s. : ill.

1998

"Kropp, idrett og olympiske leker", *Kroppsoving* 48 : nr 2, 12-15

2000

"Historieskriving", *Ad fontes : antikkvitenskap, kildebehandling og metode*. Oslo : Norsk Klassisk Forbund, 37-58

2002

"Den dekorerte stoa i Athen og gresk historie på 400-tallet f.Kr.", *Klassisk Forum* 2002:2, 80-86

"The naval policy of Themistokles", *Ancient history matters : studies presented to Jens Erik Skydsgaard on his seventieth birthday*. Roma : "L'Erma di Bretschneider", 199-202. (Analecta Romana 30)

2003

"Vår ramhedenske kalender", *Klassisk Forum* 2003:1, 22-24.